

Պարսկական ժամանակագրությունը Խորենացին ճեղ է ըստ հայկականի: Ներսենից մինչև Հազկերտ տարիների մեջ Խորենացու և Երկրորդ գլխի միջև գրեթե լիակատար համապատասխանություն է, նրանք տարածայնվում են սոսկ առաջին Սասանյաններ Արտաշիրի և Չապուիի ժամանակը նշելիս: Խորենացին դեն է նետել 30-35 տարի նույն կշռադատումներով՝ հանդիպեցնելու Հազկերտին Վռամշապուիի հետ:

Թույլ տալ հակառակ հարաբերություն և Երկրորդ գլխի քվերը արտածել Խորենացուց՝ բանասերի համար դժվարին գործ է: Երկրորդ գլխի՝ հեղինակի պատմական հիմքից գորկ տվյալները հասկանալի են դառնում այդ նույն գլխում բյուզանդական կայսրերի արհեստական ժամանակագրության հետ նրանց կապի մեջ: Խորենացու նույն բյուզանդական ժամանակագրությունը ճիշտ է, իսկ պարսից ու հայոց բազավորների ժամանակագրությունը պատմական քննադատության չի դիմանում: Այն առաջ է ընկնում ընդիհանուր առմամբ 20-30 տարով, մանրամասներում բանը նվազ գոհացուցիչ է: Դժվար է ենթադրել ծանոթություն Խորենացու հետ, ել ավելի դժվար է նրա ազդեցությունը տեսնել այնտեղ, որտեղ առկա են այնքան տարածայնություններ ու շեղումներ նրանից: Խորենացու հեղինակությունը ստվորական հեղինակություններից չէ: Նրա փառքը, բացառապես հիմնված նրա երկասիրության ներքին, անվիճելիորեն երևելի հատկանիշների վրա, հիմնված, փաստերի առատությամբ հանդերձ, լակոնիկորեն սեղմ, բայց տաք զգացմունքով ջերմացած շարադրանքի վրա՝ հռչակվել է «Հայոց պատմության» առաջին իսկ հայտնությամբ: Ոչ մի հայ գրող չէր խիզախի հորինել ժամանակագրություն հակառակ նրա ժամանակագրության, առավել ևս խեղաքյուրել նրա տվյալները. բայց դրա կարիքը ամենենին էլ չկար Խորենացու համակարգի կույտ կառուցվածքի դեպքում: Վերջապես, մեզ հասկանալի է հարձակողական երթը դեպի ճշմարտության կողմը, իսկ հակառակը միտումնավոր դիտավորությունների (որոնց մասին տվյալ դեպքում ոչ մի խոսք չի կարող լինել) բացակայության պայմաններում առավել, քան պրոբլեմատիկ է: Քննարկված ժամանակագրություններում հաջորդականությունը կարելի է սահմանել միայն ի վեհական Խորենացու (8):

Այդ դրույթը ճշմարիտ է նաև Մամիկոնյանների ժագման մասին պատմության վերաբերյալ: Խորենացու նույն այդ պատմության առավել բարդ և ակնհայտորեն ածանցական բնույթը չի դժվարացնի ոչ մի բանասերի, այն դեղելու երկրորդ գլխի ենթակայության տակ: Ամենից առաջ, նշանակությունից գորկ չէ, որ Խորենացու նույն այն տեղադրված է հենց այնտեղ, որտեղ գտնվում է՝ թ գլխում: Այստեղ պատմվում է Մամիկոնյանների մասին Դիոկղեափանոսի գահ բարձրանալուց առաջ, Կարսոսի դեմ 284 քվականին Կոռնակի ձեռնարկած արշավանքի առթիվ: Խո-

թենացին այն շարադրում է 285 թվականի տակ, Արտաշիրի մահից առաջ և այդ ժամանակին է վերագրում նախահայրերի ժամանումը հակառակ երկրորդ գլխի, որտեղ այն դրվում է Արտավանի զահակալության ժամանակ: Ծի՛շտ է հասկացել Խորենացին տեքստը վերը առաջադրված ստուգարանության իմաստով: Էական տարրերությունը նրանուն է, որ բնագրի Կոռնակի և Մամիկի փոխարեն Խորենացու մոտ հայտնվում է Մամգուն և Բղդրիս: Առաջինի մեջ հեշտությամբ են իմացվում աղբյուրի երկու անունները. Խորենացին դեռ է նետել պահլավական «-ակ» վերջավորությունը և հիմքերը կցել է՝ Մամ (ակ) + Կոն(ակ) = Մամկոն, իսկ հետո՝ Մամգուն նախորդող մ.-ի ազդեցության տակ: Համանման կերպով կազմվել է նաև Բղդրիս անունը: Եթե գնալու լինենք Խորենացու որոշ բնադրատների հետաքերպ, դժվար չէ դրա բաղադրամասերը գտնել Սերեսի մոտ: Չորագլուխը, որը մեծ խարանի կողմից ուղարկվում է օգնության հեփթաղութիւն ընդդեմ Սմբատ Խորով Շումի, կրում է «Ծեմրուխ» անունը¹. Առյուն խարանի մյուս զորագլուխ անունը սեռական հոլովով հնչում է «Ծեպետխոյ»²: Ուղղականը կարող է լինել «Ծեպետուխ», որը պետք է ընդունել որպես «Ծեմրուխ» աղավաղում: Այդ դեպքում այն միևնույն բաղադրությունն ունի «Ծեմրուխ» հետ և նշանակում է «չինական կամ չինացի բուխ», «չինացի բուխ». Խորենացու «Բղդրիսը», եթե բուլացնենք ձայնավորը առաջին վանկում շեշտադրությունից առաջ, տարրալուծվում է «րուլ»-ի և «ըրխ»-ի, արիեստականորեն կազմված բառ Սերեսի մոտ՝ երկու անունների միացման միջոցով: Բուխ + դուխ = բուխդուխ = բխդուխ (= ս= դ-ից առաջ, և ու = Օ շեշտադրության տակ): Այն բանից հետո, եթե Խորենացին միանուել է Մամակ և Կոնակ անունները, որպեսզի ավելի ցցուն ցույց տա «Մամիկոնեան» [բառի] ստուգարանությունը, նա ստիպված է եղել անուն գտնել նաև մյուս եղբոր համար:

Սամիկոնյանների նախահայրերը ըստ երկրորդ գլխի միայն մայրական կողմից են եղել չինական կայսեր եղբայրները: Խորենացու մոտ նրանք նրա «Պայեկորդիք»-ն են, այսինքն՝ «Անր որդիները», որ միևնույնն է: Կայսրը Խորենացու մոտ կըսկում է Արքով Ծենքակոր, իսկ երկրորդ գլխում միայն Ծենքակոր: Այս վերջին անունը չպետք է շփոթել իրանական միահնչյուն Պայօրիօս -ի հետ: Այն ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ իին արաբական հեղինակների «faghfur», baghfur, baghbugh (Խորենացու մոտ՝ բղդող = բորող?) տիտղոսի հայացված ձևը, որով նրանք նշում էին չինական կայսրերին³: Neumann-ը այն համարում է չինական Tsen-tze-ի պարսկական բարգմանությունը, որը

¹ Սերես, էջ 66:

² Անդ, էջ 69:

³ Richthofen, China, I, p. 523, 3, նաև Justi, Iranisches Namenbuch.

նշանակում է «երկնքի որդի», եց և սույն, ինչպես երևում է, Խորենացու ազգեցության տակ, ըստ որի Ծենքակուր նշանակում է «ի նոցա լեզուն պատի քաջաւորութեան» (Բ, 81) (9): Իսկ Խորենացու Արրոկը, հավանաբար Քակորի պարզ գրաշրջությունն է (հմմտ. Գոմեր-Մերոդ, Թիրաս-Սիրաք): Խորենացու գրույցի վերջին վիպական մասը կատարելապես համընկնում է երկրորդ զիսին:

«Ուստ խաղաղութեան մերոյ, ասէ,
հաստատուն կայցէ ի միջի մերում, զի
երդուեալ եմ առ ճոսա, զի նորա մի
մեսցին, այլ ետու տանել զնոսա ի մոտս
արևու և յեզր երկրի ի տեղին յայն, որ
արեգակն ի մայր մտանէ»:

«Վասն զի երդուեալ էր նմա (Մամ-
գունայ) եօրն իմոյ ի լոյս արեգական. այլ
վասն ամխոռվ գրեզ առնելոյ հալածեցի
զնա յաշխարհէս յիմնէ յեզր երկրի և ի
մուտս արևու որ հաւասարէ նմա և արդ
մի լիցի պատերազմ ընդ իս և ընդ քեզ»:

Սերես, գլ. Ա, էջ 13

Խորենացի, Բ, 81

Մամիկոնյանների չինական ծագման մասին զիտե նաև Փավստոսը: Երևի նրան է ակնարկում երկրորդ զիսի հեղինակը. «Ազգ կայ մի մեծ, զորմէ ասէն երէ ի ձերմէ աշխարհէն զնացեալ»: Բայց որ Խորենացին վերապատմում է երկրորդ զիսի հիման վրա, պարզորոշ երևում է բերված քառերի համարդումից: Պատմիչը չէր կարող վերցնել դրանք Փավստոսից, երեւույլ տանք անզամ, որ կորսկած գրքերում ինչ-որ նման մի քան շարադրվել է. բնորոշ քառերը պատկանում են երկրորդ զիսի հեղինակին. նա դրանք անձամբ լսել է «յառնէն մեծէ», չինական դեսպանից, և պատմում է նրա իսկ քառերով: Ունեցեն են, արդյոք, որևէ վերաբերություն «Ծենաց գուսանների երգերը» Մամիկոնյաններին, և այն է, արդյոք, ի նկատի ունեցել պատմողը, որը հետևողել է լսողը՝ դա դեռևս հարց է: Բայց ընդհանուր առմամբ պատմվածքի մեջ ոչ մի անհավանական քան չկա:

Դիվանագիտական հարաբերությունները Զինաստանի և Պարսկաստանի միջև ուժեղանում են հատկապես VI դարի երկրորդ կեսից: Հիրկանիայի ժողովրդի երիտասարդ պետությունը, որն առաջացել էր այդ դարում Տիրերի և Իրանի միջև ընկած տարածքում, այժմյան ուստական անդրկասպայան մարզերում, սպառնալիք էր Պարսկաստանի և Զինաստանի համար: Դիզարուլի օրոք, որը հայտնի էր իր հարաբերություններով Հուստինիանոսի հետ, այն սպառնում էր նրանց գոյությանը: Ընդհանուր քշնամու վտանգավոր հարլանությունը միավորել էր երկու կայսրությունները, որոնք այդ ժամանակից սկսեցին հաճախակի դեսպանություններ փոխանակել: Հակասական տեղեկություններ կան մի շարք այդպիսի դեսպանությունների մասին մինչև Հազկերտ [III]-ը՝ վերջին Սասանյանը,

որը 638 թվականին դիմել էր Չինաստանի օգնությանը արարների դեմ, ինչպես հաղորդում է Տաքարին: Ի՞նչ զարմանալի բան կա, եթե երկրորդ գլխի հեղինակը հանդիպեր մի որևէ չինական դեսպանի Խոսրովի արքունիքում: Դեսպանը նրան ինչ-որ բաներ է պատմել և հեղինակը այն յուրավի է հասկացել՝ ի նկատի ունենալով Մամիկոնյանների մասին ավանդությունը: Այն հախուռն և երբեմն հեղափոխական ոգին, որով այդպես աշքի են ընկնում Մամիկոնյանները, սկսած Փավստոս Բուզանդի հերոսներից մինչև մարող տոհմի վերջին փառապանծ ներկայացուցիչը Ղևոնդ պատմիչի մոտ, ի հակադրություն տոհմիկ իին իշխանների՝ Քազրատումինների պահպանողականության, անվիճելիորեն վկայում է բարձ, օտար արյան մասին: Եթե չինական ծագումը քիչ է հականական, ապա այն պարտադիր էլ չէ: Քազմաքիվ ցեղեր ու ժողովուրդներ էին բնակվում հայերի հարևանությամբ արևելքում: Երկառականացական խռովությունների հետևանքով որևէ մի իշխանական տոհմ կարող էր վանվել Հայաստան:

Երկրորդ գլխից Խորենացու կախվածության փաստը ամրապնդում է պաշտպանվող դրույթը այդ գլխի, և նրա միջոցով նաև «Նախնական պատմության» առաջին գլխի կապը Հերակլի արշավանքի պատմության հետ, և իր հերթին հաստատվում է նրանով: Այդ գլուխներում վճռականապես ոչ մի այնպիսի բան չկա, որը ստվեր նետեր ճշմարտացի Սերեսի դեմքին: Լեզվի և ոճի նմանության ներքին համերաշխությունը առաջին գլխի և Սերեսի միջև երեսն է հանել պրոֆ. Խալաքյանցը: Որքան ավելի խորն ես ընթերցում «Արշավանքի պատմությունը» և համեմատում առաջին գլխի հետ, այնքան ավելի պարզորդ ես որսում ոճի զուտ Սերեսյան երանգները վերջինիս մեջ: «Արշավանքի պատմության» պարզ ու ուղիղ խոսքը ընդհանուր առմամբ ընթանում է հարք ու անկաշխանդ. պահ առ պահ ներ միայն նրանում նկատում տատանում՝ մերք դեպի խոսակցական կառուցվածքի (հմնտ. էջ 39-44՝ Սոլշեղի մասին), մերք դեպի ճողոմարաթության (էջ 35, 104-151) կողմը: Այդ առումով նա իրեն չի դաշտանում նաև առաջին գլխում (հմնտ. օրինակ, «Չան ես դու և յերամակէ շանց» ներածության էջ 4-ի հետ, կամ Հայկի ճակատամարտի սերևեր նկարագրության հետ՝ «և կանգնէ զկապարծ ի գետնոյ...»): Ոճի հարցը ընդհանրապես շատ փափկանկատ հարց է: Բայց պրոֆ. Խալաքյանցի կատարած երկու համադրությունները այնքան ուժեղ են, որ հաջողությամբ կարելի էր մերձեցնել «Նախնական պատմությունը» Սերեսի երկին, անգամ այն դեպքում, եթե այն մեզ հասներ նրանց անջատ տեսքով:

Երկրորդ գլխում պատմվածք քիչ կա, բայց այդ քչում էլ նշվում են

¹ Ի նկատի ունենք «քափեցից իսկ այսօր ի քեզ զկապարծ» և Հայաստանի սահմանները առաջին գլխում և Պատմության մեջ, էջ 37:

Սերեսոի հետ ընդհանուր գծեր (հմմտ. էջ 93՝ Մալխասյանցի գրքույկում): Ինչ վերաբերում է համաժամանակ լինելուն (սինխրոնիզմին), ապա այն Սերեսոի ոգով է, որը «Արշավանքի պատմության» մեջ ուրիշ տոնար չզիտի է: Իրադարձությունները միշտ որոշվում են պարսից կամ բյուզանդական այս կամ այն թագավորի տարով: Միայն մեկ անգամ է հիշատակվում մեր թվականությունը՝ «յամի Կենարարին և Փրկչին մերոյ»¹: Այդ տեղը հետաքրքիր է նաև նրանով, որ երևան է հանում հեղինակի իմացությունը, որ Դիոկղետիանոսը «քաջաւորէ երեք ընկերօք»², որը չի կարելի համաձայնեցնել համաժամանակային աղյուսակի ցուցման հետ: Դրանում կարելի էր տեսնել լուրջ փաստարկ երկրորդ գլմի Սերեսոին պատկանելու դեմ: Բայց այդ վկայակոչման նշանակությունը երկու դեպքում էլ նվազում է նրանով, որ նշված տեղը գտնվում է հայ հոգևորականության Կոստանդիանոսին հղված պատասխան թորում: Սերեսոս թերում է այդ թղթի պատճենը, որտեղ գործը ամեննին Դիոկղետիանոսին չի վերաբերում, և նա կարող էր աշխից փախցնել այդ հանգամանքը:

Սերեսոի տեքստի հետ չեն կապակցվում Սոկրատից թերված անկապ քաղվածքները: Դրանք բնագրի մեջ թափանցած մեկնություններ են. «Ի սուրբ Կոստանդիանոս սկսանի և մինչև ի փոքր թէնողոսն զանսրոց և զարոց գործքն և զիայրապետացն զուղղափառութիւնս» արտագրված է Սեղբեստրոսի վարքից³, «Յուլիանոս և Գալիանոս» Փոքր Սոկրատից⁴:

«Հայոց նախնական պատմութեան» հարցը, քվում է, սպառված է և մենք դեմ չենք այն այդպիսին համարելու Սերեսոի և Խորենացու վերաբերությամբ: Բայց դրանով գործը չի ավարտվում. դիմակը դեռևս հանված չէ «Նախնական պատմության» հեղինակի դեմքից: հարցի կենտրոնն ընկած է «Նախնական պատմության» սրողված առնչություններում Փակսոս Բուզանդի հետ: Հարցը չի կարող սպառված համարվել ավելի վաղ, քան երբ կսահմանվի «Նախնական պատմության» իսկական տեղը նրա կողմից շոշափվող երեք պատմական երկերի միջև և կպարզաբանվեն վերջիններիս Փոխիսարաբերությունները:

Այն կարծիքը, որ Փակսոսի աշխատանքի կազմի մեջ մտել է ինչ-որ «Նախնական պատմություն», թելաղրված այն պակասավոր տեսքով, որով հասել է մեզ նրա երկը, գերազանցապես հիմնված է հեղինակի իր՝ Փակսոսի խոսքերի վրա: Նման հիմնավորման դեպքում այդ կարծիքը դեռևս հեռու է պարտավորեցնելու իր կողմնակիցներին ընդունելու, որ Փակսոսի

¹ Սերեսու, էջ 130: Ձեռագրում տարերիվը պակասում է:

² Ան:

³ «Սոլյատայ Սրոլաստկոսի Եկեղեցական պատմություն և Պատմութիւն վարուց սրբոյն Սեղբեստրոսի եպիսկոպոսին Հռովմայ», Վաղարշապատ, 1897, էջ 692:

⁴ Անդ, էջ 218:

Ենթադրյալ առաջին գիրքը ճիշտ և ճիշտ պարունակել է Մարարասի «Նախնական պատմությունը», կամ գեր նրան նման ինչ-որ բան: Դրա համար էլ հարկ եղած դեպքում հետազոտողները շրջանցում են այն և ըստ էության մեզ համար էլ ցանկալի կլիներ որևէ կերպ կոծկել այն մյուսների նման: Սակայն, կա փաստ, որը վերացնում է ամեն մի կասկած այն նասին, որ Փավստոսը իսկապես ունեցել է առաջին գիրք, և որ նրանում շարադրված է եղել Հայաստանի «Նախնական պատմությունը» կատարելապես համանման նրան, որ կա Սեբեսով մոտ:

Բոլորին հայտնի է, VI դարի պատմիչ Պրոկոպիոս Կեսարացին օգտվել է ինչ-որ «τὸν Ἀρμενίων ἱστορίαν» ից, որը իրավացիորեն մերձեցնում են մեր Փավստոսի հետ, բայց զգիտես ինչու ոչ ոք այդ հարցը քննարկելիս չի օգտվել այն հանգամանքից, որ այդ նույն Պրոկոպիոսը այդ նույն Հայոց պատմությունից գիտեր հետևյալը.

«Բաσιլεὺς մὲն ծոցածունուն պալαι տοῖς Արմենիուς խանիստաո, յուբեր տοῖς անացրափամենու տան իստորիան տա արքաւուտաւ ծեծինուտա. էպևու ծե Ալեքանձրոս օ Մակեծան տոն Պերսան բասիլեա խանիւն, Պերսա մեն ծեծուլամենու յոսչի էմենոն, Պարծու ծե Մակեծուն էպանաստանտէս կաւ տա ուլեմա պերիցնումենու էչնլասան տե անտուն էննենդէ կաւ տա մէչր էս Տիգրին պոտամոն ծշօն սպ՝ անտուն տե տօ լուուն էս էտէ պենտակօնս էկեւու տա Պերսան պրայմատա էաւ Ռամանուս օ Մամանաս Ալեքանձրոս բասիլեա ցեցու. կաւ տօւ տիս տան էն Պարծուն բասիլեան տոն ածելֆօն տոն անտուն Արմենիու բասիլեա խատուտիստա Արօսակն ծնուա ասուր դ տան Արմենիուն իստորիա փոտ. մի ցար տիս Արմենիուն տոն Արօսակնա օւեստա էւնաւ. սիրին ցօն անտուն էս էտէ պենտակօնս կատա տօ չսցանեն ծիացեցու. կաւ օ մեն տան Արմենիուն բասիլեան էն Արմենիա տի մեցալի խալումենի կանթուստո, տօ Ռամանուն անտօքրատօր էկ պալաւու նոչուերիս օն» և այլն:

Procopii de Aedificiis, III, 1, ed. Nieburi, p. 245.

Փավստոսի մասին մեր սուլ գիտելիքների պայմաններում Պրոկոպիոսի այս սոլորը արտակարգ կերպով արժեքավոր են: Դրանք վրիպել են հետազոտողների ուշադրությունից, մինչդեռ այնքան կարևոր են, որ ժամանակին միանգամից վերջ կտային Խորենացու մոտ եղած Մարարասի

«Անցյալում հայերը բազավոր են ունեցել իրենց ցեղից, ինչպես այդ մասին վկայում է հնագոյն պատմությունը: Երբ Ակեսանդր Սակեպանացին զահելից արեց պարսից բազավորին, պարսիկները հնագանդվեցին և հանգարաւեցին. իսկ պարսիկները ապսամբեցին մակնդոնացիների դեմ, և հաղերեալ կովում, վենդեցին նրանց և տիրացան մինչև Տիգրին զեսան բնկած կողին: Այսուենաւ նրանցից էր կախված Պարսկաստանի ճակատագիրը 500 տարփա ընթացքում, ընդհուպ մինչև հռոմեացիների կայսր Սամանյայի որդի Ակեսանդրի զահ բարձրանալը: Այդ նույն ժամանակ պարսկական բազավորներից մեկը Հայաստանում բազավոր կարգեց Արշակ անունով յուր եղբարը, ինչպես այդ մասին պատմվում է «Հայոց պատմության» մեջ: Եվ, սակայն, չպետք է կարծել, որ Արշակունիները սերում են հայերից: 500 տարփա ընթացքում նրանց միջին խաղաղություն էր տիրության շագականության: Հայոց բազավորը նստում էր այսպես կոված Սեծ Հայրում, հնուց ի վեր գտնվելով հռոմեական կայսրերի ներակայության մերքու» և այլն:

գրքի դեմ ուղղված բոլոր կասկածներին: Պրոկոպիոսից բերված ամբողջ քաղվածքը, բացառությամբ բերևս առաջին դարձվածքի¹, ամբողջությամբ վերցված է «Հայոց նախնական պատմությունից»: Ոչ մի տեղ, ոչ մի գրականության մեջ չեք գտնի, որ Արշակունիները բազավորել են 500 տարի: Դա միայն մեզ մոտ է: Պարքեական բազավորի կողմից նշանակվող «Նախնական պատմության» Արշակն է և Խորենացու Վաղարշակը:

μή γάρ τις Ἀρμενίους τοὺς Ἀρσακίδας οἰεσθω εἶναι αρծե-
ρավոρ ὑκατονηπιρյունηρ, ἔντειψαծ «Նախնական պատմության» դեմ, πρ-
τιեն, հավանաբար, Արշակունիներին տրվել է հայկական ծագում, փայլուն
կերպով արդարացնում է Սարսյակի առասպեկի պակասավորության նասին
կոահումները²: Եթե 500-ամյա տիրակալությունը տևել է մինչև Սամայայի
որդի Ալեքսանդրը, այսինքն՝ Ալեքսանդր Սևերոսը (222-235), ապա, նշա-
նակում է, որ քննարկվող հուշարձանում Արշակունիների սկիզբը բարձ-
րացվում էր ավելի վաղ ժամանակների, քան 60 տարին Ալեքսանդր
Մակեդոնացու մահից հետո:

Չատ հետաքրքիր է ճատիկ սահմանել Պրոկոպիոսի «Հայոց պատ-
մության» առնչությունները Փավստոս Բուղանդի հետ: Ինչ եղբակացու-
թյունների էլ որ զալու լինենք այդ դեպքում, միևնույնն է, իր հիմքում հարցը
մնում է աներեր. τ^{\star} ν Ἀρμενίων ἴστοριά Φαվստոսի պատմությունն
է: Փավստոսի և հատկապես «Նախնական պատմության» ճակատագիրը
կրկին մթագնում է: Եթե Խորենացու և Սերենոսի առնչությունները պարզ են,
ապա Սերենոսի և Փավստոսի կապը ընկղմվում է մշուշի մեջ:

Այն կարելի է ցրել, եթե փոխենք այն տեսակետը, որով դիտել են
Սերենոսի «Նախնական պատմությունը»: Սեր դատողությունները պատտվել
են այն սահմաններում, որ գծագրել է հեղինակն ինքը: Իսկ այժմ, հրա-
ժարվելով խոստարանությունից և հուշարձանի այն պատմությունից, որ
ինքն է առաջարկում, վերաբերվենք «զանսառագրեալ ժամանակ»-ի
նկարագրություններին պարզապես որպես գրական երկի՝ նրանք ավելի լավ
կներկայացնեն մեզ իրենց ծագումն ու պատմությունը:

Խոստարանությունից հստակորեն չի երևում, ի՞նչ է մտադիր հեղինակը
պատմելու, «հայելով ի մատեանս Մարարայ փիլիսոփայի»: Դատելով

¹ Արշակուտառ իստորίա-ի տակ Պրոկոպիոսը, երկի, նկատի ունի Դիոդորոսին: Այդ ժա-
մանակ օմոցենից թասություն մատուցում է առաջանական պատմությունը, որն ապրել է Ներոնի օրոք. «μετὰ
δὲ ταῦτα πολλοῖς πλήθεσιν εἰς τὴν Ἀρμενίαν ἐμβαλών.. κατεπλήζατο τοὺς
ἐγχοροίους, διόπερ ὁ βασιλεὺς αὐτὸν βαρζάνης ὄρος ἐαυτόν οὐκ ἀξιόμαχον ὅντα μετὰ
πολλῶν δώρων ἀπήντησε». *Iib.* II, *ear.* 1.

² H. Mapp, «О начальной истории Армении» Анонима.

առաջին ներածական խոսքերի իմաստից, այնտեղ մտել է նաև Հայկյանների ծագումնաբանությունը, բայց զրդի նկարագրությունից ստացվում է, որ այն կարծես թե պարունակել է միայն առաջին քազավորների մասին արձանագրությունը¹: Դատելով երկու հատվածների ընդիանուր բնույթից, մենք իրավունք ունենք միացնելու դրանք: Մարսյակի առասպելը իր բովանդակությամբ այդպես էլ հարում է ծագումնաբանությանը. այն պառույտ է տալիս «ինեց նոյն բարձրաբերձ լեռների շուրջը»: Լեռները անվանում են ստանում Մարսյակից ճիշտ այնպես, ինչպես Այրարատը՝ Արայից կամ Արմավիրը Արամախսից. վերջապես, բովանդակությամբ այն ոչ պակաս է շոշափում «Արամենակի» ազգը, որքան Արշակունյացը: Երկու հատվածը պետք է դիտել որպես միասնական և այն երկուսն էլ մտնում են Մարաքա փիլիսոփայի զրդի մեջ:

Խոսում են Մարաքայի զրդի ասորական ծագման մասին²: Այդ կարծիքը, ներշնչված փիլիսոփայի ասորական անունով, քիչ է համոզիչ: Այն աստվածաշնչային գծերը, որոնք մատնաշվում են, վաղուց են դադարել սուկ ասորական գրականության ստացվածքը լինելուց: Եթե Մարաքասը կամ Կարմոսը ասորական անուններ են, բայց և այնպես նրանք հունականացված են: Ըստ առասպելի, արձանագրությունը եղել է հունարեն լեզվով: Բայց այդ բոլորը այնքան էլ կարևոր չէ: Հուշարձանն իր ներքին բովանդակային տվյալներով, ավելի շատ հակամետ է դեպի Հյուսիսային Հայաստանը: Շիշտ է, երկրի բնակիցնումը սկսվում է հարավից: Հայկյանների շարժումը, Քարելնից ելենուց հետո, ուղղվում է դեպի Արարադյան սարահարքը և այստեղից Հարդի վրայով անցնում է Այրարատյան մարզ³: Բայց դրանում ավելի շուտ պետք է տեսնել մշակույթի հարավից դեպի հյուսիս տեղաշարժման ճշմարտացի արձագանք, քան այդ հիման վրա ավանդությանը հարավային ծագում վերագրել: Ավանդությունում շոշափվող անվանաբանը վերաբերում է Հյուսիսային Հայաստանին: Անգամ Չամիրամին տեսնում ենք Այրարատում, ում-ում, բայց նրան կարելի էր քողնել հարավում, որտեղ նրա անունը ժայռածերպերում պահպանվել է առայսօր: Առավել ևս պակաս հիմնավոր է այդ կարծիքը Արշակունինների պատ-

¹ Հետաքրքիր է, թե ինչպես է Խորենացին վերաբերվում «Նախնական պատմության» երկիմաստ տեղերին: Նրա մոտ ևս պարզ չէ, թե Հայկյանների ծագումնաբանությունը նա զրդից է քաղում, թե արձանագրությունից, որ փորագրվել է Վաղարշակի հրամանով. «յորմէ (ի մատեմն՝ թե յարձանէ) մեր հաւաստի» և այլն (Ա, 9):

² H. Mapp, նշված հոդվածը:

³ Սերեսի մոտ «Նախնական պատմության» մեջ և Խորենացու մոտ խստորեն տարբերված է Այրարատը Արարադյաց:

մուրթյան վերաբերմամբ: Նրանց նախամայրը ապրում է Ազատ լեռան ստորոտին: Պատմականորեն նրանք, ինչպես գիտենք, կապված են Հյուսային Հայաստանին, որտեղ և նրանց նստավայրն էր: Այդ ամենով հանդերձ, ճիշտ է սակայն և այն, որ Արշակն ու Վաղարշակը ըստ «Նախնական պատմության» նստավայր ընտրում են Սծրինը, ակնհայտորեն ասորական մի քաղաք, որը երբեք Արշակունիների իշխանության տակ չի եղել:

«Նախնական պատմությունը» ըստ Էության, անվավեր գործ չէ, ինչպես կարծում են¹: Այն ներկայացնում է ժողովրդի հիշատակների սույն պատառքներ երկրի հին ճակատագրի մասին:

Ելներկ Սանատրուկի անունից, որը դեռ է խաղացել «Նախնական պատմության» ճակատագրում, պետք է ենթադրել, որ վերջինս սահմանավորվել և ճևակորվել է Եփրատի ակունքներում, թագավորի՝ «պալատների» տիրոջ փառապանծ մայրաքաղաքում, Դարանայաց և Եկեղյաց գավառներում՝ Հայաստանի կենսունակ ու գործունյա մասերում, երբեմնի հարուստ պատմական հուշարձաններով: Այնտեղ էին գտնվում ինչպես թագավորական, այնպես էլ կարողիկոսական տաճ դամբարանները: Զարմանահրաշ «պատմությունը» ընկնում է գիտնական Սարարայի ձեռքը: Ասորի է նա, թե ասորական անունով հայ, միևնույն է: Քայց նա ծնունդով Մծուրքից է²: Փիլիսոփան իր հետ արժեքավոր հուշարձանը տանում է Ասորիք, Սծրին: Եթե նա իսկապես փիլիսոփա է, ապա պետք է որ պատկանած լիներ որևէ մի դպրոցի. այդ դեպքում աշակերտների տակ հնարավոր է հասկանալ ընդհանրապես հետևողըների, անգամ ժամանակով միմյանցից հեռու: Մարարայից հետո նրա աշակերտների շրջանում «Նախնական պատմությունը» կերպարանափոխումներ է կրում: Պատմությանն իրազեկ դպիրները վերացնում են Արշակունիների մասին ավանդագրույցը և որոշ չափով փոխարինում այն Եվսեբիոսի պատմությամբ: Այն, ինչ որ կատարելապես պարզ էր գիտնական ուսուցչի համար, մուր է դառնում նրանց համար, անհասկանալի «Մծուրքը» տեղը զիջում է Սծրինին. այնտեղ են փոխադրվում նաև Սանատրուկի պալատները, մի թագավորի, որը միգուցե աչքով իսկ չէր տեսեր Սծրինը. նրանց անգամ քվում է, որ ուսուցիչը՝ Մարարան ինքն է գտնել պատմությունը, այն էլ պալատի փլատակներում: Հայոց գրականությունը կարդացած լինելը բույլ է տալիս նրանց ավանդագրույցների հավանական և առավել պատշաճ հեղինակ համարել հայոց պատմիչներից հնագույնին՝

¹ H. Mapp, նշվ. հոդվածը:

² Մծուրնացի փոխանակ Մծուրմացի լնքերցումը (H. Mapp, նշվ. հոդվածը) որքան որ հնարավոր է տառագրուեն, այնքան էլ անթույլատրելի է ըստ քուն կասինան նշանակությամբ: Հավանակա՞ն է, արդյոք, որպեսզի գրիչը հանրահայտ Սծրին քաղաքի փոխարեն դներ Մծուրք, անձանոր կամ քիչ ծանոք և վաղուց երկրի երեսից վերացած մի քաղաք:

Ազարանգեղոսին: Այստեղից արդեն մեկ քայլ է դեպի միտումնավոր արձանագրությունը, ինչպես բացատրեցինք վերը: Եկ ահա թյուղում է տիրահոչակ խոստարանությունը: «Նախնական պատմությունը» առաջին խսկական տարրերակով, որ մենք հաճույքով կանվանեինք Սծուրքի ի տարրերություն երկրորդի՝ Սծրինի, մտել է Փակստոս Բուզանդի առաջին գրքի մեջ: Սերեսոսի մոտ եղած արձանագրության պատմությունը, որքանով որ այնտեղ շոշափվում է Ազարանգեղոսի անունը, Փակստոսին հայտնի չէ: Չե՞ որ ինքն իսկ ասում է նախարանում. «Վասն զի է ինչ մեր պատմութիւն՝ որ առաջին է, և է ինչ՝ որ վերջին է. իսկ որ միջին ինչ եղև, այն ի ծեռն այլոց գրել գրեցաւ»¹: Միշին պատմություն ասելով Փակստոսը հասկանում է, ինչպես գիտենք նույն նախարանից, Թադեոսի քարոզությունը և Գրիգոր Լուսավորչի առաքելությունը, այլ Կերպ ասած Լարութայի և Ազարանգեղոսի երկերը: Պարզ է, որ Փակստոսը դեռևս չզիտի արձանագրության կամ «Նախնական պատմության» հեղինակ Ազարանգեղոսին: Հասցրե՞լ էր, արյոյոր, Փակստոսի օրոք օ άγαθά γγελος վերածվելու Ազարանգեղոսի անձնավորությանը - դա ևս մի հարց է, որին կարելի է միայն ժխտական պատասխան տալ: Այդ իման վրա հեշտ էր հերքել դեռ ոչ վաղ փորձը՝ համադրելու Սերեսոսի մոտ Ազարանգեղոսի պատմությունը Փակստոսի կորսված գրքի հետ²: Իսկ այժմ, երբ այդ փորձը արդարացված է այլ ճանապարհով, «Նախնական պատմության» ճակատագիրը և նրա կապը Փակստոսի հետ այլ լուսարանում են պահանջում: Փակստոսի առաջին գրքերի երրու գոյությունը ժխտող գիտնականները վկայակոչում են այն բանը, որ դեռևս Ղազար Փարացեցին գիտե այն մեզ հասած տեսրով. մի՞րե այդքան վաղ անջատվել ու անհետացել են առաջին գրքերը: Փաստարկը շատ ծանրակշիռ է, բայց նաև ոյուրին վերացվող: Փակստոսի պատմության բնագրի մասին վիճարանությունը պետք է լուծել ոչ հօգուտ հայերեն լեզվի: Փակստոսի երկը գրված է, մեր կարծիքով, հունարեն լեզվով IV և V դարի սահմանածրին, ոչ վաղ մինչև Սեսրորի կողմից հայոց այրութենը կատարելագործելը: Իսկ հայերեն բարգմանությունը կատարված է V դարում, ընդ որում, անտեսված են առաջին գրքերը: Այդ հանգամանքը չպետք է մեզ շփորեցնի. առաջին գիրքը վերաբերում էր հեթանոսական ժամանակաշրջանին, որի մասին հիշողությունները եկեղեցապետությունը խնամքով ջանում էր ոչնչացնել: Իսկ երկրորդ գիրքը, Փակստոսի հավատիացմանը, սոսկ սեղմ ձևով տալիս էր Թաղենոսի և Գրիգորի առաքելությունների պատմությունը, որն ավելորդ էր համարվում բարգմանել՝ գրականության մեջ բնագրերի առկայության պայմաններում: Ոգին, որ

¹ Փակստոս Բուզանդ, էջ 5:

² H. Mapp, 624. հոդվածը:

նշմարվում է հայկական տեքստում, այնքան անբարյացակամ՝ աշխարհիկ և ջատագովակամ՝ Եկեղեցական իշխանության նկատմամբ, մոռծված է թարգմանչի կողմից և նրա, որպես Եկեղեցապետության ներկայացուցիչ-ներից մեկի, տրամադրության արտացոլումն է: Հեղինակը՝ Փավստոսը, որն իր Պատմության մեջ հաճույքով տեղ է տվել Արշակունի թագավորների մասին ամեն տեսակ զրույցների, չեր կարող այդպես փշուա վերաբերվել նրանց: Թունուա երանգը ընդիմանրապես խորք է ոռմանախկական պատմվածքներին. իսկ ոռմանախկական տարրը Փավստոսի մոտ քիչ չէ: Եկեղեցու շահերի այդպիսի նեղ ըմբռնում ունեցող նարդը, իհարկե, չեր թարգմանի առավել, քան անբարեպաշտ և անարժան թագավորների հերանու նախնիների մասին ավանդազրույցները:

Ղազար Փարավեցին օգտվել է հայերեն թարգմանությունից, ուստի և նրա անձանոր լինելը առաջին գրքերին, որպես փաստարկ նրանց զոյության դեմ, կորցնում է ուժը: Բացատրվում է նաև այն տարօրինակ փաստը, որ հայ գրականության մեջ մինչև Սերենուը ոչ մի հիշատակություն չկա «Նախնական պատմության» մասին: Նա չեր կարող այդպես անհետք անցնել, եթե երբեւ եղել էր հայ գրականության ստացվածքը:

Փավստոսից անկախ, դիպվածով ասորական Միջագետք նետված «Նախնական պատմությունը» պահպանվել էր այնտեղ մինչև VII դարը: Այնտեղից այն անցել է Սերենուի ճեռքը, որը հասկանալով գտնված հուշարձանի ողջ արժեքը, նախակցեց այն իր պատմական երկին: Խորենացու մոտ Սարարասի գիրքը ծագումնաբանորեն կապված է Սծրինյան կամ Սերենոյան խմբագրության հետ: Արձանագրության մասին, որպես Ազարանգեղոսի աշխատության, Փավստոսին անձանոր առասպելը ծանոթ է Խորենացուն: Այն պարզորդ լսվում է Վաղարշակի կարգադրության մեջ՝ «յարձանի հրամայէ դրոշմել» սերունդների համար: Նա պատմությունից այնքան էր հասկանում, որ կարող էր մերժել Տրդատին և արձանագրությունը վերագրել Վաղարշակին: Խորենացին զիտե նաև Սծրինյան Սանատրուկի ենթադրյալ Փավստոսի տեսակետից, պալատների մասին: Սծրին քաղաքի վերակառուցումը, որ նրա մոտ կատարում է Սանատրուկը («քակեաց և վերստին շինեաց պայծառագույն (զՍծրին)»)¹, ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ խոստարանությունից ներշնչված ծանոթագրություն Սերենուի մոտ թագավորի կառույցների «ավերակների» վերաբերյալ:

Խորենացու մոտ Սարարայի պատմության ծավալի ճիշտ ըմբռնման դեպքում, նրանում ոչ մի էական քան չի մնա, որը հնարավոր չիներ քաղել Սերենոսից: Ընդհանուրի կողմից ընդունված ծավալը հանգչում է մոլորու-

¹ Սովոր Խորենացի, Գիրք Բ, 36:

բյան վրա: Ըստ Մարաքայի գրքի Խորենացին մտածում է շարադրել իին պատմությունը, «յորմ մեր կարող ենք մեր գրքի մասին այսարարութիւնն մեր մինչև գրադիեացոց և Մարդանապալլայ և ևս մօտազոյն»¹: Նրա մոտ Մարդանապալը Պարույրի ժամանակակիցն է, իսկ պատմությունը այդ ժամանակաշրջանում ընդգրկում է Հայկյանների ծագումնարանությունը: Սերեսուի մոտ այն հասցվում է մինչև Ծամիրամ. նույնպես և Խորենացու մոտ: Ա գրքի 19-րդ գլուխում՝ «Որ ինչ զկնի մահուանն Ծամիրամայ» պատմիչը բաժանվում է Մարաքայից ըստ էության այն բանից հետո, եթե ցուցադրելով իր ճշմարտասիրությունը («ասեմք լինել արդարաբան»), շարադրված պատմության համար ամբողջ պատասխանատվությունը գցում է նրանց վրա, «ըստ որով հաւաքումն»: Նա չի բացենում նաև աննշան խոտորումները, որ բույլ է տվել Մարաքայի համեմատ («դրյագ ինչ կասեալ»)²:

Անցնելով Հայկյան թագավորական հարստության պատմությանը, Խորենացին դեռևս աչքը չի կտրում Մարաքայի գրքից: Բայց նա այնտեղ այլ բան չի գտնում, բացի «զիիմունս», որոնք վկայում են նրան ճշմարտությունը այն բանի, որ պատրաստվում է պատմել: «Մեզէն իսկ իիմունս այսպիսեաց բանից ընթեռնուլ արժանատրեցաք, - ասում է Խորենացին, - ի չորս հազներգութիւնս, զարգասատրիին ի բանս և զիմաստնոյն իսկ և ի մէջ իմաստնոյ իմաստնագունին»³: Այս, մինչև այժմ չհասկացված արտահայտության իսկական իմաստը, ինչպես նաև «հագներգութիւն» բարի նշանակությունը հասկանալի են դառնում Սերեսով «Նախնական պատմութեան» հետ համեմատելիս: Այստեղ եեղինակը տարբերում է չորս ժամանակաշրջան Հայատանի պատմության մեջ՝ Ծամիրամից մինչև Արշակունիների գալուստը:

1. Զավթիչ Ծամիրամի մահից հետո հայերը շարունակում են մնալ ասորեստանցիների իշխանության ներքո մինչև Սենեկերիմ:

2. Սենեկերիմի օրոք Զարեհ Հայկյանը տապալում է նրան, և Զարեհի տոհմը տիրապետում է մինչևն Նարուգորոնոսոր:

3. Այսուհետու հայերը ենթարկվում են բարեկացիներին և, վերջապես,

4. Վրա է հասնում Մակեդոնական տիրակալությունը մինչև Արշակունիներ:

Տվյալ տեղում «Հագներգութիւն» պարզապես նշանակում է «պարբերացում»: Մեր առջև են չորս ժամանակաշրջան, և նրանցում, 2-րդ ժամանակաշրջանում իսկապես «զիիմունս» կան, որոնք կոահում է Խորենացին, քեզ Հայկյանները «թագաւորութեան հասանին յաստիճան»: Կրկին

¹ Սովորս Խորենացի, Ա, 9:

² Հմտ. Միարամ (Գ. Տեր-Մկրտչյան), Խորենացու պատմության ուսումնասիրություն, Վաղարշապատ, 1896:

³ Սովորս Խորենացի, Ա, 22:

անգամ Խորենացին վերադառնում է Մարարային Բագրատունիների և Անգեղուան ծագման առիթով, որի նասին նա պարզ իմացնել է տալիս: Հետագա շարադրանքին Մարարան բոլորովին անմասն է, և Խորենացին լրում է նրան, որպեսզի վերջին անգամ հարևանցի աչք նետի իմաստունին Արշակունիների պատմության մեջ: Պատմիչը հավանություն չի տալիս ասորու կարծիքին Արշակունիների նախամոր վերաբերյալ դժոնի է նաև թագավորների ցանկից, որը նրա մոտ ուժեղ վերամշակման է ենթարկվում: Ընդորում, Խորենացին հնարավոր է գտնում ըստ Մարարայի թողնել միայն առաջին երեք անունները, իսկ Արտաշեսից հետո նրանք տարբեր ուղիներով են լենքանում: Իրավացիորեն Խորենացին հավելում է անում «Աստանօր սպասին բանք ծերունոյն Սար Արայ Կատինայ»: Հավելման իսկական տեղը Արտաշեսից հետո է, բայց այն հայտնվել է Արշակի մոտ այն բանի հետևանքով, որ Խորենացին մոտեցրել է Արտաշեսին դարձրել Տիգրանի հայր, որին ծանոր չէ Մարարան: Իսկ Տիգրանի և նրա հետ միասին հոր՝ Արտաշեսի գործերը, նա շարադրում է ըստ այլ աղբյուրների¹:

Այժմ կարելի է չզարմանալ հակասության վրա, որի մեջ Խորենացին ներքաշել է իրեն՝ Վաղարշակի օրոք և շնորհիվ նրա ճեռք բերված գրքում մտցնելով ոչ միայն Վաղարշակի, այլև նրա որդի Արշակի պատմությունը: Չենք զարմանում, որովհետու Խորենացին ճիշտ չէ խոսել ոչ թե այստեղ, այլ բուն գրքի պատմության մեջ, որը նա, իմաստակելով, փարաբեկ է Վաղարշակի վկին:

Թեև բերված զուգահեռը չի տանում Ժխտման, սակայն ոմանց կարող է թվալ, որ Խորենացին այլ աղբյուր է ունեցել «Նախնական պատմության» համար: Այն մեզ պետք կգա պարզելու համար, թե որտեղից է Խորենացու մոտ լենկել Մարարայի անունը: Իսկ զուգահեռը, լենդիակառակը, երևան հանելով Խորենացու լիովին բարեխսիդ վերաբերմունքը իր օգտագործած նյութի նկատմամբ, ստիպում է մեզ շատ զգույշ լինել և միայն մտացածին բան չտեսնել այնտեղ, որտեղ չենք կարող կամ մինչև հիմա չենք կարողացել ստուգել Խորենացուն ըստ նրա աղբյուրների: Փոփոխություններ և հերյուրանքներ, իրենց զրոյ իմաստով, երևակայամոլության իմաստով, խորք են Խորենացուն: Վատազույն դեպքում մեր պատմիչը հմուտ գրող է, փորձառու՝ սյուժեներ մշակելու ունակության մեջ: Մենք հեռու կիմնենք

¹ Ըստ Խորենացու Անգեղը Հայկազուն է «ի Պասքամայ ունեմնէ». Սերեսի մոտ ևս նա Հայկազուն-Բագրատունի է: Խորենացին հիշատակում է բոլոր Հայկազնյան թագավորների անունները, որոնք կան Սերեսի մոտ, բացառությամբ Մարիանգի: Խորենացու Պասքամը և Մարարայի Մարիանգը կարելի է համապետել Ենթադրելով, որ Խորենացին ճիշտ չէ միացրել Մարիանգին պա վանկը նախորդող ապա-ից: Ապա, Մարիանգ = Խորենացու մոտ Պասքամանց = Պասքարիանց = Պասքանց = Պասքա-նց = Պասքա:

ճշմարտությունից, եթե մտածենք, որ Հայկյան բազավորների երկար պատմությունը Խորենացին հյուսել է Եվսեբիոսից յուրացրած հենքի վրա: Ծիշտ նույնպես Սերեոսի «Նախնական պատմության» մեջ պակասող Հայկի տոհմածառը Խորենացու կողմից չի հորինված:

Պետք է ենթադրել, որ Խորենացին իր տրամադրության տակ ունեցել է «Նախնական պատմության» Փակստոսյան խմբագրությունը ևս: Ըստ Պրոկոպիոսի, այլ կերպ ասած ըստ Փակստոսի, առաջին Արշակունին թեկուզ և կոչվում է Արշակ, ինչպես Սերեոսի մոտ, բայց նա նշանակվում է ոչ թե հոր, այլ եղբար կողմից, համանման Խորենացուն: Այնուհետև, քննադատները նշել են, որ Պրոկոպիոսը Խորենացու հետ միանգամայն միատեսակ արտահայտություններով է պատմում փյունիկյան արձանագրության մասին¹, և միևնույն արտահայտություններն են երկուսի մոտ էլ նաև Հերոդոտոսի չորրորդ գիրքը Վկայակոչելիս²: Եթե հարկ է ենթադրել նրանց համար ընդհանուր աղբյուր՝ Գուտշմիդի հետ մեկտեղ³, ապա այն Փակստոս Բուզանդն է: Ըստ Խորենացու Պատմության իմաստի, Հայատանի «Նախնական պատմությունից» երկու տեղն էլ Մարարայի գրքերից են: Հետևաբար, նրանք կարող են գտնվել Փակստոս Բուզանդի մոտ: Այդ համագումարը համզեցնում է խիստ գայրակղիչ, բայց նույնքան էլ վտանգավոր մտքի՝ համադրելու երկու պատմական աշխատությունները՝ Փակստոսի և Խորենացու, իրենց ամբողջության մեջ. այնպես, ինչպես Խորենացու Գ-րդ գիրքը համապատասխանում է Փակստոսի երեք գրքերին և կազմում է նրանց համառոտ բովանդակությունը, այնպես էլ առաջին երկու գրքերը ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ լայնորեն ընդարձակված Փակստոսի երկու սկզբնական գլուխները: Դրան չեն խանգարում Խորենացու գրքերի չորությունը, արեւստական և բանագաղացն ընույթը. բավական է ենթադրել, որ Խորենացու Ա և Բ գրքերը այնպիսի վերաբերության մեջ են գտնվում Փակստոսի կորսված գրքերի նկատմամբ, ինչպիսի վերաբերության մեջ է Գ-րդ գիրքը պահպանվածների հանդեպ, այսինքն որ Խորենացին հետացնում է Փակստոսի պատմության ամբողջ կենդանի հերթարային շիրլ և պահպանում է միայն իրադարձությունների չոր կմախըր:

Մի կողմ բողնելով բացահայտորեն մեզ հայտնի մյուս աղբյուրների, գլխավորապես Եվսեբիոսի, ազգեցությանն արձագանքող տարրերը, մնացյալում մենք Խորենացու մոտ քիչ, զուտ Փակստոսյան մոտիվները չենք գտնի:

Եթե անգամ ենթադրենք, որ կորսված գրքերից երկրորդն ամբողջովին

¹ Procopii Caesariensis, De bello Vandalico, II, 10. A. Carrière, Nouvelles sources.

² Procopii Caesariensis, De bello Gotthico, IV, 6. A. Gutschmid, Über Glaubwürdigkeit.

³ A. Gutschmid, նույն տեղում:

գրադեցնում էին Ազարանգեղոսը և Լարուբնան, ապա մի գրքի ծավալը, դատելով մեզ հասած գրքերից, թույլ է տալիս այնտեղ առավել շատ նյութ տեղադրել, քան կա Սերեսսի «Նախնական պատմության» մեջ: Խորենացու մոտ բոլոր այն տեղերը, որոնք վիպական բնույթ են կրում, կարելի է գրանցել Փակստոսի հաշվին: Ինչպիս մեզ հասած, այնպիս էլ սկզբնական գրքերում, Փակստոսը գրավոր աղբյուրներ չի իմացել: Նա պատմությունը տանում է ժողովրդական կենդանի ավանդությունների ու ավանդագրույցների հիման վրա: Գրական ճաշակով և ընդհանրապես կրթուրյան ոգով Փակստոսը կարուկ կերպով ապրերկում է Խորենացուց: Ինչ չափով որ լուսավորյալ Բուզանդացին հասկանում և բարձր էր գնահատում բանահյուսական ստեղծագործությունները, համարյա այն չափով Խորենացու համար նրանք մնում էին քիչ կարևոր: Խորենացին իսկական գրքի մարդ է: Նրա աշքում գրավոր խոսքը ինչ-որ հմայք և ուժ ունի: Նա թերահավատորեն է վերաբերվում Փակստոսի բոլոր վիպասանքներին, մի գրողի, որի մոտ Խորենացին չի նկատում ոչ մի խորագիտակուրյուն դպրության մեջ: Նա անսպասելիորեն հանդիպում է մի հուշարձանի՝ «Նախնական պատմությանը» Սերեսսի մոտ, և հուրախություն իրեն, իմանում է, որ Փակստոսի մոտ որպիս ժողովրդական ավանդագրույցներ մատուցվող հեռու է այդպիսին լինելուց, այլ գալիս է գիտնական Մարարայից¹:

Ի դեմք վիխսովիայի գրքի, նա լիակատար երաշխիք ունի Փակստոսի մոտ եղած համապատասխան նյութի հավաստիության համար: Այդ մասը Խորենացին խնամքով առանձնացնում է որպիս հատուկ հոդված, չմոռանալով հարկ եղածին պես հարդարել արժեքավոր հուշարձանի պատմությունը: Այժմ նա կարող է բացեիրաց հայտարարել: «Արդարացուցանէ այս զասացեալ զրոյցս անօդիրս». «Չայս արդարացուցանէ... աշխարհիս մերոյ առասպելք զբազմահմուտ ասորին արդարացուցանին» և այլն: Այդ ի՞նչ առասպելներ են, որոնք արդարացնում են ասորուն կամ արդարացվում են նրանով: Դրանք այն առասպելներն են, որոնք նա գտնում է Փակստոսի մոտ: «Զրոյցք, առասպելք, երգք, վէպք»-ի գոյության մասին Խորենացին գիտե Փակստոսից և մեծին մասամբ դրանք ակնարկներ են Փակստոսի «պատմությունների» մասին: Այդպիսի ընկալմամբ երկարածիզ վիճարանությունները այն հարցի վերաբերյալ, թե հայերն ունեցե՞լ են վիպերգեր, թե դրանք հմտորեն հյուսվել են Խորենացու կողմից Աստվածաշնչի «ծուխուրոցից», որոշ չափով վերանում են:

¹ «Կատինա» մակդիրը Խորենացու մոտ դեռևս չի ապացուցում, որ Խորենացին գիտեր Մարարայի ուրիշ խմբագրություն (ոչ ընդհանրապես «Նախնական պատմության»): Նրա համար դժվար չէր փոխարինել «Փիխսովիան» Կատինայի, եթե նա հաջողեցրել էր իմանալ, որ «Բակուր պատի թագաւորութեան ասի»:

Գրքային ոգին, գրամոլորդյունը քույլ չին տալիս Խորենացուն շաբաղրանքի ընթացքում մնալու Փակստոսի սահմաններում։ Նա քափառում է իրեն հայտնի գրավոր գրականության անկյուններում, փորիքում է Եվսեբիոսը, որպեսզի որևէ կերպ ընկնի իին պատմության կամ պարզ ակնարկների հետքի վրա, որոնցում կգտներ հաստատումն Փակստոսի խոսքերի։ Եվսեբիոսի մոտ կարդալով Կյուրոսի և Վարքակեսի պատմությունը, նրա կաղապարով վերածում է Փակստոսի անքանազրոսիկ պատմվածքը Պարույրի և Տիգրանի մասին, պատմվածքը, որը հավանորեն նմանվում էր նրան որևէ մի առումով։ Ի նմանություն Եվսեբիոսի Խորենացու հորինած ամրող էջերը, իհարկե, հազիկ թե ի վիճակի են համոզելու որևէ մեկին նրանում, որպեսզի դրանք հառնեն մինչև ինքնուրույն բնույթի ավանդավեպերը։ Բայց մյուս կողմից չէ՝ որ դժվար է ենթադրել, որ Խորենացին, այդքան բծախնդիր վերաբերումնը դրսերելով դեպի Մարաքայի գիրքը, առանց որևէ իիմքի Հայկազնեան թագավորության հիմնադիր դարձներ Պարույրին Մարաքայի Զարեհի փոխարեն։ Եթե նա չէր գնահատում Մարաքասին, ապա ինչո՞ւ էր նրա մոտ «զիմուն» փնտրում, իսկ եթե նա իսկապես գնահատում է փիլիսոփային, ապա նրանից խոտորումը չի կարելի համարել Խորենացու կողմից քմահաճույքի գործ։ Փակստոսի 4-րդ գրքից երևում է, որ նա գիտե Տիգրան թագավորին, որը Պաղեստինից երեսներ է գաղրեցրել Հայաստան։ Նրան նա անվանում է «Արշակունի», կարծես թե ի տարբերություն մյուսից, նրան նույնպես հայտնի Հայկազնեան Տիգրանից։ Փակստոսից հետո չեն Խորենացու մոտ եղած և առասպելները, և Վահագնի երգը։ Արշակունյաց ժամանակաշրջանի վերաբերյալ արդեն կասկած չի կարող լինել, որ Փակստոսի մոտ պատմվում էր ոչ միայն առաջին թագավորների մասին։ Տիգրանը նրան քաջ հայտնի է, նաև Սանատրուկը։ իսկ Արտաշեսի և Սաքենիկի մասին ոռմանտիկական երգը, որից այդպես էլ Փակստոս է բուրում, ամենայն հավանականությամբ պատշաճ տեղ էր գրավում նրա Պատմության մեջ։ Արտաշեսի և Սաքենիկ թագուհու մասին մենք գիտենք ոչ միայն Խորենացուց, այլև Սուրիհասանց վարքից։

Դժվար է ասել, թե ինչպիսին է եղել Արշակունիների ընդհանուր ցանկը Փակստոսի մոտ։ Տիգրանի, հատկապես «առաքելասպան Սանատրուկի» անունը կարող է իմար ծառայել մերձեցնելու այն Խորենացու ցանկին։ Բայց Փակստոսից չի երևում, թե ինչ Տիգրանի այստեղ ի նկատի ունի. արդյոք առաջի՞նը, որը Սարաքայի մոտ չի եղել, թե Երկարակյացը, որ կա երկու ցանկերում էլ։ Ինչ վերաբերում է Սանատրուկին, ապա, կարծում եմ, Փակստոսը կարող էր նրան իմանալ միայն Մծուրքի Սանատրուկի կերպարով։ Եթե նա ծանոք է Սանատրուկին որպես առաքելասպանի ևս,

ապա դրանով Փակստոսը պարտական է «Թաղենոսի քարոզչությանը», և հազիվ թե նրան տեղ հատկացրած լիներ քագավորների շարքում սեփական պատմության մեջ: Խորենացու մոտ ցանկի վերամշակումը արդյունք է զլսավորապես Արգարի հայացման: Բուկ վերջինս դեռևս չի ենթադրվում նրանում, որ «Սանատրուկը սպանել է Առաքյալին»: Եթե Փակստոսը որևէ տեղեկություն ունենար Արգարի մասին, որպես Հայոց քագավորի, ապա «Խոսուարանութեան» մեջ քարեպաշտ Տրդատի կողքին կդներ նաև առավել քարեպաշտ Արգարի անունը և ոչ թե առաքելասպանի: Բացի այդ, հայտնի է, որ Պրոկոպիոս Կեսարացին հատկապես հետաքրքրվում էր Արգարի՝ Քրիստոսի հետ ունեցած բորբակցության վերաբերյալ ավանդագրույցով¹: Եթե $\tau^* \nu$ Արմենիան իստորիա -ում որևէ քան լիներ առասպելի մասին, առավել ևս նրա հայացման մասին, նա անպայման կիշատակեր այդ մասին: Ոչ միայն Փակստոսը, այլև Ղազար Փարպեցին, հնարավոր է նաև Սերենոսը դեռևս ծանոթ չեն Արգարի հայացմանը: Այն առաջինը կատարվել է, ամենայն հավանականությամբ, «Հայոց պատմության» հեղինակի գրչով և կամ նրա ժամանակ: Թագավորների ցուցակը Փակստոսի մոտ, ըստ բոլոր նշանների, ավելի շատ ընդիհանրություններ ուներ Սերենոսի, եթե միայն կատարելապես չէր համընկնում Մարարայի ցանկի հետ, քան Խորենացու ցուցակի հետ:

Նման հարցադրման դեպքում Խորենացու «Հայոց պատմությունը» ուրիշ երանգավորում է ստանում իր ծագման մեջ: Իր զլսավոր իիմքում և ամենից առաջ պատմական սխեմայում այն ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ Փակստոս Քուզանի $\tau^* \nu$ Արմենիան իստորիա -ի վերափոխում, արմատական վերամշակում: Եթե հիշենք Փակստոսի շնորհազուրկ վիճակը հայ գրականության մեջ Ղազար Փարպեցուց սկսած մինչև վերջին ժամանակները², ապա հասկանալի կդառնա նաև նման վերամշակման իմաստը: Այն պետք է մաքրագերծեր Փակստոսի մոտ եղած պատմական մաքուր հատիկը որուններից՝ այն ժամանակ տիրապետող գրական ճաշակի ու ըմբռնունների տեսանկյունից: Հասկանալի է նաև Խորենացու կողմից Փակստոսի անունը լրարյան նաև նույնըլլ, որը քացատրվում է ոչ թե պարտակչությամբ, ինչպես կարծում են, այլ դեռևս լուսավորյալ Ղազարի կողմից անվանարկված պատմիչի վատ համբավով:

¹ Procopii Caesariensis, De bello Persico.

² Մ. Չամչյանը նույնական չէր հասկանում Փակստոսի նշանակությունը, որն առաջին անգամ ըստ արժանվույն գնահատվեց Հ. Գաբրիելյանի կողմից՝ «Տիեզերական պատմութեան» մեջ:

Ինչև, բարձրացված հարցը և նրա լուծումը նշանակություն ունի «Հայոց պատմության» քննադատության համար, նրա հեղինակի գրական կերպարը պարզաբանելու համար: Ինչ վերաբերում է հերթական հարցին՝ «Պատմության» ծագման ժամանակի մասին, ապա այստեղ վճռական խոսքը այն փաստին է, որ նրա հեղինակը օգտագործել է Մարարայի գիրքը, որի տակ մենք հասկանում ենք «Նախնական պատմությունը» Սեբոսի մոտ: Եթե միայն ճիշտ են նույնացրել Անանունին «Հերակի արշավանքի պատմության» հեղինակի հետ, ապա «Հայոց պատմությունը» չի կարող ծագած լինել VII դարից առաջ: Խորենացու բացասական քննադատության հետևում պետք է ընդունել կայուն եկմեկի առկայություն: Մեկ բան է խախուտ այդ քննադատության մեջ, իր ոչ զիտականությամբ կոպիտ հարցադրումը՝ իր քե Խորենացին կեղծարար է:

Սովոր Խորենացու առնչությունները «Հայոց պատմության» հետ հարկ է այնպես լուսաբանել, ինչպես ընդունված է ընդհանուր գրականության մեջ բոլոր համանման դեպքերում: Հարկ է հանել Խորենացու անունը «Հայոց պատմության» վրայից և վերջինս դասել Անանուն կամ ավելի ճիշտ գրականության անվագեր երկերի շարքը: Ընդ որում, կենսագրական տեղեկությունները, որոնք մեզ հայտնի են «Պատմությունից», պահպանում են իրենց ուժը Խորենացու համար. նա լուսավորության դարաշրջանի ականավոր ներկայացուցիչներից մեկն է, և հավանաբար այն դժբախտ Մովսես Փիլիսոփան, որի մասին դառնությամբ է հիշատակում Ղազար Փարպեցին: Նա մեծ փառք էր վայելում՝ շնորհիվ թարգմանական գրականության ասպարեզում ունեցած գործունեության («այր ծեր եմ պարապեալ թարգմանութեան»): Նրա հանճարեղ անվան տակ հայտնի նապատակներով քողարկվել է «Պատմությունը», կազմված նշանակալիորեն ավելի ուշ՝ մեզ անհայտ, ոչ նվազ գրական ընդունակություններ ունեցող հեղինակի կողմից: Եթե Փավստոս Բուզանդի «Պատմությունը», ըստ Սամիկոնյանների նրանում գրաված տեղի, վերաբերում է այդ տան հզորության ժամանակներին, ապա «Հայոց պատմությունը» նրա հեղինակի նկատելի միտունով՝ ետ միեւ Մամիկոնյաններին և առաջ քաշել Քագրասունյաց իշխաններին, ընկնում է նրանց առաջնության դարաշրջանին: Այն հայտնվել է Հայաստանում քաղաքական խմբումների ժամանակամիջոցում՝ նոր թագավորական հարստության բարձրացումից առաջ: Հայրենասիրական խոր զգացմունքը, որով ներծծված է «Հայոց պատմությունը» ի հակադրություն Փավստոսի անտարերության, մեզ վերստին փոխադրում է Քագրատունիների դարաշրջանը, երբ ազգային ինքնազիտակցությունը հասել էր բարձրագույն վերելքի: «Հայոց պատմությունը» որպես խստորեն քաղաքական պատմություն, որ գերազանցապես պատմում է Հայկազնյան

և Արշակունյաց նախկին քաջավորությունների ճակատագրի մասին, ընդհանուր առմամբ պտուղ է բարձր տրամադրության ի տես սպասվող քաղաքական ազատության, իսկ մասնավորապես այն յուրատեսակ պսակ է հայոց զահի փառապանծ հավակնորդների անցյալին, որը պետք է սրբազործեր նրանց իրավունքները (10):

**ԳՐ. ԽԱԼԱԹՅԱՆՑ, ՀԱՅ ԱՐԾԱԿՈՒՏԻՒՆԵՐԸ
ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ «ՀԱՅՈՅ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ» ՄԵԶ:
ՄՈՍԿՎԱ, 1903**

Պրոֆ. Գր. Խալաթյանցի ներկա աշխատությունը 1896 թ. նրա հրատարակած հայկական էպոսի մասին ուսումնասիրության հետ կազմում է Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» ամբողջական քննությունը (1):

Խորենացու մասին մինչև օրս հրապարակված աշխատանքները, ինչպես կարծում է հեղինակը, վերաբերել են առանձին հատվածներին կամ գլուխներին: Դրանք իմանականում կասկածի տակ են առնվել, մերժվել են որպես հետագա ընդմիջարկություններ, ընդունվել են որպես պարականուներ, դիտվել են որպես ժամանակավորեպություններ:

Սակայն Խորենացու աշխատանքի ամբողջականությանը, նրա պատմական միջուկի առիթով որևէ ընդհանուր եզրահանգում չի արվել:

Պրոֆ. Խալաթյանցը նպատակ է դրել ուսումնասիրել Խորենացու «Հայոց պատմությունը» իր լրիվ ծավալով, նա աշխատել է «հետազոտել Խորենացուն հաջորդաբար, քայլ առ քայլ, բացահայտել, որքան դա հնարավոր է, նրա բուն աղբյուրները և ցույց տալ Խորենացու վերաբերմունքը դրանց նկատմամբ»: Հեղինակի խնդիրն է եղել նաև նոր տվյալներով ամրապնդել Խորենացու ժամանակի վերաբերյալ Ա. Գուտշմիդի (2) ու Ա. Կարրիերի (3) եզրակացությունները և դրա հետ միասին Խորենացու բոլոր աղբյուրների մանրամասն ուսումնասիրության և մանրակրկիտ ստուգման միջոցով, հնարավորության սահմաններում, պարզել նրա երկի՝ որպես պատմական հուշարձանի, արժանահավատության հարցը:

Պրոֆ. Խալաթյանցն այդ հիանալի խնդիրի լուծմանը ճեղմանուխ է եղել կանխակալ տրամադրությամբ: Հափշտակվելով Խորենացու մերժողական քննությունների եզրակացություններով՝ նա դրանք հասցրել է ծայրահեղության և այնպիսի տեսություններ ու վճռներ է կայացրել, որոնք գիտական տեսակետից հեռու են անբասիր լինելուց:

Չննադատների կողմից վաղուց արդին մատնանշվել են այն հուշարձանները, որոնց մեջ կան Խորենացու հետ ընդհանուր տեղեր ու կետեր: Ենթադրվել է, որ դրանք ծագել են մեկ ընդհանուր աղբյուրից: Պրոֆ. Խալաթյանցը այլ կերպ է բացատրում նրանց հարաբերությունը և կարծում է, որ Խորենացին է կախված նրանցից: Հենց որ որևէ տեղ կապ է նկատում,

Երբեմն բոլորովին հեռավոր, պրոֆ. Խալաթյանցը երկար չմտածելով, այն հայտարարում է Խորենացու կախվածություն: Այնուղիւն, որտեղ պետք է կամ կարելի է խոսել գրական զուգահեռների մասին, պրոֆ. Խալաթյանցը դիտում է փոխառության փաստ: Հուշարձանների փոխարարերությունների վերաբերյալ ամենաբարդ հարցերը երբեմն լուծվում են չափազանց հեշտությամբ: Համեմատություններն ու մերձեցումները ոչ միշտ են բխեցվում միշտ գնահատվող բովանդակության տվյալներից կամ պատմա-գրականական նկատառումներից: Հաճախ դրանք կարծես թե թելադրվում են այն հետախուզության մեջ, թե Խորենացին ապրել է IX դարում: Ծատ դատողությունները ու վճառներ իրենց վերջնական եզրակացություններով հիմնվում են միայն մեկ էական ենթադրության վրա՝ հայ հին գրականությունը, գրավոր թե բանավոր, Խորենացուն մատչելի է եղել այն նույն չափով, ինչ չափով դա հայտնի է այժմ մեզ: Եթե ընդունենք այդ դրույթը, ապա, թերևս, կարելի կիսի համաձայնել պրոֆ. Խալաթյանցի շատ եզրակացությունների հետ: Ընդհիվ այդպիսի մոտեցման, հեղինակին իրոք հաջողվել է «Խորենացու երկի ամբողջականությունը՝ նրա միջուկը ընդհանուր հանրագումարի թերեւ»: Պետք է խոսանական որ եզրակացություններն աչքի են ընկնում հիանալի հետևողականությամբ: Բայց դժբախտարար նրանց հետևողականությունը հենված չէ զիտական ամուր ու հիմնավոր դրույթների վրա:

Չշնապիերվ ա. Խալաթյանցի աշխատության դրական կողմերը՝ ես մատնամիշ եմ անում լոկ այն կետերը, որոնք ինձ անընդունելի են քվում:

Աշխատության հենց սկզբում հեղինակը կշամքում է Խորենացուն այն բանի համար, որ նա հայ Արշակունիներին համարում է Ջ. ա. Ա. դարի գործիչներ, մինչդեռ պատմական արժանահակատ տվյալներով նրանք Հայաստանում հաստատվել են միայն Տիգրանից ու Տիգրանյաններից հետո, այսինքն՝ երկու հարյուրամյակ ավելի ուշ¹:

Պրոֆ. Խալաթյանցը իրավացի է, եթե խոսքը վերաբերում է պատմական արժանահակատությանը: Բայց պակաս իրավացի չէ նաև Խորենացին այն իմաստով, որ նրա տրամադրության տակ եղել են աղյութներ, որոնցում փաստերը ներկայացվել է այնպես, ինչպես ինքն է հաղորդում:

Հայկական ավանդություններում քազզ Տիգրանյաններից Արշակունիներին աննկատելիորեն անցնելու հետևանքով երկու տոհմերը ծուկվել են և կազմել Արշակունիների հարստությունը, ըստ որում Տիգրանյանների հայկական ծագումը տարածվել է նաև Արշակունիների վրա:

Չուված հարստությունը պահպանել է հարստություններից մեկի անունը, իսկ ծագումը՝ մյուսի:

¹ Гր. Халатянц, Армянские Аршакиды в "Истории Армении" М. Хоренского, М., 1903, стр. 5.

Անտիրոսի զորավար Արտաշեսից ծագած Տիգրանյանները սկսեցին թագավորել Հայաստանում Ք. ա. 189 թվից հետո, այդ պատճառով էլ Արշակունիների սկիզբը վերագրվել է այդ ժամանակների ավանդություններին:

Որ հայերի մոտ Արշակունիների հայկական ծագման մասին գոյություն է ունեցել ավանդություն, դա երևում է «Հայաստանի նախնական պատմության» այն խմբագրությունից, որից օգտվել է Պրոկոպիոսը¹:

Եպիփանի աշխատությունից Ղ. Ալիշանի վերջերս հրատարակած² հատվածը հաստատում է Պրոկոպիոսի վկայությունը, Ալեքսանդր Մակեդոնացու մահով, ըստ Եպիփանի, ապստամբում են ոչ թե պարքեները, այլ հայերը, և նրանց մեջ հանդես է գալիս Արշակ Քաջը: Նրա սերունդներից մեկը Հայոց թագավոր Տիգրանն է, որ նվաճում է Մարաստանը, Պարսկաստանը, Հայաստանը, Ասորիքը և Էլամը: Հայ պատմիչ Փավստոս Բուղանդը Տիգրանին նույնպես կոչում է Արշակունի: Փոխանակ այն բանի, որպեսզի, օգտվելով այդ վկայությունից, արդարացնելու կամ լուսաբանելու Խորենացու խոսքերը՝ պ. Խալարյանցը գերադասում է հավաս ընծայել Ա. Գարագաշյանի մտացածին մեկնարանությանը, իբր թե Փավստոսի մոտ Տիգրանի Արշակունի անվանումը պետք է հասկացվի թագավորական հարրստության իմաստով³: Արշակը բնավ էր թագավոր չի նշանակում: Այդպիսի ավանդության գոյության դեպքում հասկանալի է, թե ինչու Խորենացին հայկական Արշակունիների սկիզբը դնում է Ք. ա. II դարում, այսինքն՝ այնպիսի ժամանակի, եթե Հայաստանում թագավորում էին Տիգրանյանները:

Արշակունիների անուններն ու կառավարման տարիները Խորենացին փոխ է առել «Հայաստանի նախնական պատմությունից»: Ըստ պ. Խալարյանցի, դրանք պատմական ոչ մի քննադատության չեն դիմանում և «Հայաստանի նախնական պատմության» հեղինակի երևակայության արդյունքն են: Գ. Ի. Խալարյանցը նույնիսկ կարծում է, որ պարսկական թագավորների անունները քաղված են Աստվածաշնչից, Եվսեբիոսից և Սեբեոսից: Սակայն նա չի բացատրում, թե այդ դեպքում հեղինակը ինչու է ընտրել իննեց այդ անունները և ոչ ուրիշ, որոնք բավական շատ են Եվսեբիոսի ու Սեբեոսի մոտ, կամ թագավորների քանակն ինչու 12-ն է և ոչ ավելի կամ պակաս: «Հայկական էպոսի» մեջ պ. Խալարյանցը Անանունի

¹Տե՛ս «Византийский Временник», т. VIII, вып. 1-2.

²Ղ. Ալիշան, Հայապատում, Վենետիկ, 1901, էջ 31:

³Գ. Ի. Խալարյանց, էջ 5, ծան. 2:

նախնական պատմությունը համարում է ուշ շրջանի՝ VIII-IX դարերի կեղծանուն գրվածք (ապոկրիֆ): Դատելով բռուցիկ արված նշումներից¹, նա այժմ էլ նույն կարծիքին է: Այն քանից հետո, երբ ապացուցվեց, որ «Նախնական պատմությունը» մտնում է Փակստոսի աշխատության մեջ, որ VI դարի կեսին Պրոկոպիոսն իմացել է Փակստոսին հենց այդ խմբագրությունից, պ. Խալարյանցի կարծիքը Անանունի մասին կորցնում է հենարանը: Անանունը ոչ մի դեպքում չլի կարող համարվել VIII-IX դարերի պարականուն: Նույնիսկ իր բովանդակության ակնհայտ առասպելական մասի թվական տվյալներով, այն ծագել է ավելի հիմ ժամանակներում, քան ենթադրում է պ. Խալարյանցը՝ այն հենվում է Սասանյան դարաշրջանում Արշակունիների մասին եղած պարսկական ականդրությունների վրա:

Ըստ Անանունի, պարքեական թագավորների տիրապետությունը տևել է 500 տարի: Նրանք թվով 12-ն էին: Համեմատելով այդ թվական տվյալները արևելյան աղբյուրների տվյալների հետ՝ նրանց մեջ գտնում ենք որոշակի համապատասխանություն:

Ըստ ասորական աղբյուրների, պարքեների թագավորության տևողությունը նույնական հաշվով է 500 տարի²: Ենթադրվում է, և դրա համար Մասուդի և Միրհոնդի մոտ կան տվյալներ, որ այդպիսի թիվ են նշում նաև պարսկական գրական հուշարձանները³: Հետազայում դրանք կրճատվել են համարյա կրկնակի՝ լստ Բունդեհը -ի 280 տարի, իսկ Ազարիասի օգտագործած պարսկական գրական հուշարձաններում 270 տարի: Այդ քանակը բխում է դավանարանական-քաղաքական ըմբռնումներից, որի մասին պատմում է Մասուդին:

Ըստ պարսկական կրոնական գրեթերի, պարսկական պետությունը Զրադաշտից 300 տարի հետո պետք է, որ մեծ հեղաշրջում ապրեր: Հեղաշրջում տեղի է ունեցել Ալեքսանդր Մակեդոնացու օրոք: Հազարամյակի վերջում պետությունը պետք է կործանվեր: Զրադաշտից մինչև Ալեքսանդր Մակեդոնացին պարսկեները հաշվում են 300 տարի, իսկ Ալեքսանդրից մինչև Սասանյանները՝ 500 տարի, հետևաբար մինչև հազարամյակի վերջը մնում է 200 տարի: Սասանյանների հարսության հիմնադիրը ապագա դժբախտությունները կանխելու կամ հետաձգելու նպատակով հրամայեց Ալեքսանդրից հետո եկաղ ժամանակը կրճատել: Նա այդ ժամանակը կիսեց և զնտրեց կրճատված ժամանակին համապատասխան հենց 12 թագավորների, իսկ մյուսներին դուրս գցեց: Ապա նա իր տերության մեջ ամենուրեք տարածեց, որ Ալեքսանդրից մինչև իր ժամանակն անցել է 270 տարի:

¹ Գ. Խալարյանց, էջ 25:

² A. von Gutschmid, Zur Geschichte der Arsakiden. ZMG, Bd. XV.

³ Ibid.

Այնուհետև պարսկական պատմագիրները, որպեսզի լրացնեն այդ ժեղքը, լրացուցիչ հնարեցին Աշգանյանների առասպելական գիծը, ի տարբերություն Աշկանների առաջին գծի:

Հայկական Անանունը, այնքանով, որքանով նրա մոտ էլ է առկա 500 տարին, ծագել է ասորական գրական հուշարձաններից. Մյուս կողմից 12 անուն պարունակող բազավորների ցուցակը ցույց է տալիս նրա կախվածությունը պարսկական աղբյուրներից: Անանունի մոտ գոյություն չունի Արշակունինների ակնհայտորեն առասպելական Աշգանյանների երկրորդ գիծը, իսկ աղբյուրների տարածայնությունը վերացվում է նրանով, որ 500 տարին բաժանված է 12 բազավորների միջև: Երրեմն դրա հետևանքով են ստացվել առասպելական 70, 60 տարվա բազավորության տարիները: Անանունի անտեղյակուրյունը պարսկական տարեգրությունների Արշակունինների կողմնակի գծին կարող է բացատրել այն բանով, որ նա ծագում է ավելի վաղ շրջանից, քան պարսկական գրականության մեջ կողմնակի գծի երեան զայլը: Պարսկական գրականության մեջ այն երեան է եկել պարսկական էպոսի մշակման դարաշրջանում՝ Խոսրով Փարվեզի օրոք՝ VI-VII դարերի սահմանագծում: Հետևաբար Անանունի աշխատանքն այդ պայմանների հետևանքով կազմված է մինչև VII դարը և չի կարող VIII-IX դարերի կեղծանուն գրվածք համարվել:

«Հայաստանի նախանական պատմության» նկատմամբ ունեցած բացասական վերաբերմունքով է բացատրվում մասսամբ և այն, որ պ. Խալաբյանցը սխալ է մեկնարանում Արշակունինների պատմությունից առանձին դրվագներ: Խորենացու պատմածները Արտաշես բազավորի նվաճումների մասին, հակառակ պ. Խալաբյանցի, հիմնված են ճշմարտության վրա: Հարցի էությունն իհարկե, ոչ թե պատմական արժանահավատությունն է մեծ, այլ զուտ գրական: Հայերի մոտ գոյություն է ունեցել նման ավանդություն Արտաշեսի մասին. այդ է Վկայում VII դարի Անանուն Աշխարհագրությունից պ. Խալաբյանցի բերած հատվածը: Քիչ է հավանական, որ Խորենացին Արտաշեսի վերաբերյալ տեղեկության համար պարտական լինի Աշխարհագրությանը, ինչպես կարծում է պ. Խալաբյանցը: «Աշխարհացոյց»-ի մեզ հետաքրքրող հատվածը պարունակում է ավելին, քան տալիս է Խորենացին: Եթե վերջինս ծանոթ լիներ այդ հատվածին, նա կօգտագործեր այն ամբողջությամբ: Բացի դրանցից, այդ հատվածը մի քանի ձեռագրերում պահասուն է: Հնարավոր է, որ այն ընդմիջարկություն է, և «Աշխարհացոյց»-ի մեջ է նտել ուրիշ աղբյուրից, իսկ դա նշանակում է, որ հայերի մոտ պահպանվել են ավանդություններ իին Արշակունինների մասին դեռևս VII դարի ժամանակաշրջանից ի վեր:

Խորենացին Արտաշեսին է վերագրում նաև Կրեսոսի սպանությունը:

Գր. Խալաքյանցը պեղում է, որ Խորենացին դիտավորյալ է հայկականացրել Կյուրոսի և Կրեսոսի նշանավոր պատմությունը և Կյուրոսի դերը փոխանցել հայ Արտաշեսին (4):

Իրականում Խորենացու սխալն այլ հիմունք ունի: Վերլուծելով Կրեսոսի սպանության վերաբերյալ հարցը՝ հայ պատմիչը հայտարարում է, որ ըստ մի աղբյուրի Կրեսոսին սպանողի անունը Կյուրոս է, իսկ ըստ մի ուրիշի՝ Արտաշես: Նա երկմտում է և ավելի հարմար բացատրություն չի գտնում, քան ընդունել երկու Կրեսոսների գոյությունը՝ մեկը Ներտաներոսի օրոք, որին սպանել է Կյուրոսը, մյուսը՝ Արտաշեսի օրոք: Հիմնվելով ժամանակագրական անհամապատասխանության վրա, պատմիչը նույնիսկ հակած է կարծելու, որ առաջինը բոլորովին էլ գոյություն չի ունեցել: Նա ինչ-որ տեղ գտել է, որ Կրեսոսը ապրել է Ներտաներոսից 200 տարի առաջ, իսկ Ներտաներով՝ Արտաշեսից այդքան տարի առաջ: Բոլոր թյուրիմացությունները Խորենացու մոտ հետևանք են այն բանի, որ նա սխալվել է Արտաշեսի հարցում, որին Կրեսոսի սպանող են համարում հույն պատմիչներ՝ Պոլիկրատեսը, Եվգրոսը, Սկամանդրոսը, Փլեգոնը և նրան Հայոց բազավոր է համարել: Մեր պատմիչը զիմի չի ընկել, քեզ նշանած գրողների մոտ, ո՞ր Արտաշեսի մասին է խոսքը, ո՞վ է այդ կովազան Արտաշեսը, որն իր սիրազգործությամբ գերազանցում է Ալեքսանդր Մակեդոնացուն, Խորենացու մեջ բերած հույն պատմագիրները Արտաշեսի ներքո հասկացել են Կրեսոսին սպանող այն նույն Կյուրոսին: Հույները, ինչպես վկայում է Հովսեպոս Փլավիոսը, Կյուրոսին կոչել են Արտաքսերքս: Խորենացու բերած հատվածում խոսվում է պարքե Արտաշեսի, այսինքն՝ պարսից բազավորի մասին: Հույն գրողները ոչ միշտ են զգուշակոր արևելյան ժողովուրդների անունները գործածելիս. հաճախ նրանք շփորձում են պարսիկներին պարքեների ու մարերի հետ: Խորենացին էլ հունական պատմագրի կողմից պարքե անունը ոչ ճշշտ օգտագործելու հետևանքով մոլորության մեջ ընկնելով՝ Արտաշեսին ընդունել է համանուն հայ բազավորի տեղը, որի մասին գոյություն է ունեցել ավանդություն, իբր թե նա արշավանքով հասել է մինչև Եվրոյա և սարսափ է տարածել Հելլադյում:

Երկասիրությունը գրելու ընթացքում Խորենացու առաջ բազմիցս խնդիր է առաջացել՝ քննել հակասական տվյալները և դրանք հաշտեցնել: Այսպիսի աշխատանքի դեպքում սխալներն անխուսափելի են, որ և նա իրոք քույլ է տվել բավական հաճախ: Նման դեպքերում որոշակի միտումնավորություն և փաստերի գիտակցական աղավաղում տեսնելն առնվազն անարդարացի է:

Ինչպես ենթադրում է Գուտշմիդը, Պոլիկրատեսի, Եվգրոսի, Սկա-

մադրոսի և Փլեգոնից քաղած հատվածները Խորենացին ամենայն հավանականությամբ վերցրել է ճարտասանության որևէ դասագրքից:

Պարոն Խալաքյանցը գերմանացի ուսումնասիրողի կարծիքին հավանություն չի տալիս: Այն բռնըք, ինչ որ Խորենացին վերագրում է հիշյալ հույն պատմագիրներին, պ. Խալաքյանցի պնդմամբ, հորինել է ինքը, ըստ որում նրան աղբյուր են ծառայել մի կողմից Կախսրենեսը, Փիլոնը, Մալալան, ինչպես նաև Փավստոսը, Անանիա Շիրակացին, մյուս կողմից՝ Աստվածաշունչը, Եալիփանը, Գրիգոր Նյուսացին: Հույն պատմագիրների պատառիկները Խորենացու մոտ գրաղեցնում են ընդամենը երկու էջ: Երկու խոնուկ էջ կազմելու համար պ. Խալաքյանցը ստիպում է Խորենացուն թերթել այդքան հատորներ: Բանն այն չէ, որ այդ ճանապարհով Խորենացին ներկայացված է ծաղրանկարային տեսքով, այլ որ պ. Խալաքյանցը նսեմացնում է իր իսկ քրտնազան աշխատանքը՝ բռնի նույնացումներ կատարելով: Օրինակ, նա հնարավոր է համարում Խորենացու կողմից Եվգրոսին վերագրվող հետևյալ խոսքերը՝ «և ոչ ողիսք զգետն ստուացուցին՝ արբմամբն ի ձմեռնային նուազութիւն իջուցանելով» համադրել Գրիգոր Նյուսացու ներբողում հանդիպող «գետք ձմեռնական ուղիսիք զայրացեալ»¹ մի արտահայտության հետ:

Տիգրանի պատմությունը շարադրելիս Խորենացին օգտվում է Հովսեապոս Փլավիոսից: Ըստ պ. Խալաքյանցի, մեր պատմիչը նրանից վերցնում է նյութը, բայց վերամշակում է այս հայացնելով պարբեա-հրեական հարաբերություններն ու իրադարձությունները: Պարոն Խալաքյանցը մատնանիշ է անում նաև ժամանակավեպությունը՝ հրեաների Հյուրկանոս քահանայապետը պարբեաց Հրահատին գերի է ընկել Տիգրանի մահից 15 տարի հետո, մինչդեռ, ըստ Խորենացու, հրեական քահանայապետի գերեվարությունը տեղի է ունեցել Տիգրանի օրոք և նրա շնորհիվ:

Խորենացու «անքարեխսությունը մերկացնելով» մեր ուսումնասիրողը տեղնուտեղը վերապահություն է անում. «Այնուամենայնիվ, իրեն հայ պատմիչի արդարացում, պետք է ասել, որ երկի նրանից շատ առաջ հայերի մոտ գյուրքյուն է ունեցել ավանդություն Տիգրան Մեծի կողմից հրեական քահանայապետ Հյուրականոսի գերեվարության և հսկայական թվով հրեա գերիների հետ նրան Հայաստան թերելու վերաբերյալ: Այդ մասին հաղորդում է Փավստոս Բուզանդը»²: Թվում է, թե բանը պարզ է: Խորենացու կողմից պատմվող իրադարձությունների հայացումը աեղի է ունեցել ոչ թե Հայոց պատմության հեղինակի գրչի տակ, այլ նրանից շատ ավելի վաղ: Պատմարանը, թերևս կարող է բավարարվել Խորենացու և Հովսեապոս

¹ Գր. Խալաքյանց, էջ 48, 49:

² Անդ, էջ 65:

Փլավիոսի խոսքերի համեմատությամբ: Բայց Խորենացու աղբյուրներն ուսումնասիրողի համար դա դիմաւ բավական չէ: Տիգրանի պատմության մեջ Հռվիսպոս Փլավիոսը չի կարող Խորենացու համար գրավոր աղբյուր համարվել:

Սանատորուկի, ինչպես նաև Թաղենոս Առաքյալի ու Սանդուխտի նահատակության վերաբերյալ պատմությունը շարադրելիս Խորենացին օգտվել է նրանց նահատակության վերաբերյալ մեզ հասած վարքերից: Այդ մասին վկայում է հենց ինքը՝ Խորենացին: Համեմատելով Խորենացու պատումը այդ վարքերի հետ՝ պ. Խալաքյանցը գտնում է, որ պատմիչը հիշատակում է «որոշ հանգամանքներ, որոնք բացակայում են պահպանված ավանդազրույցներում, այն է՝ ապառաժ քարերի տակից Առաքյալի աշակերտների կողմից մասունքները (Առաքյալի և սուրբ կույսի) հանելը («վանդակ»- sic!) և առապար փոխադրելը»¹: Այդ մանրամասները պրոֆ. Խալաքյանցի կարծիքով մատնանիշ են անում «յոթերորդ դարից ոչ շուտ ժամանակներին վերաբերող զրույցի բարձացման վրա, քանի որ, ըստ Սեբեոսի, Ս. Գրիգոր Եկեղեցին առապարում կառուցվել է միայն այդ դարի բառասնական թվականներին, որտեղ և, Խորենացու խոսքերով, փոխադրվել են մասունքները՝ իրադարձություն, որի մասին, սակայն, Սեբեոսի մոտ ոչ մի վկայություն չենք գտնում»²:

Պարոն Խալաքյանցի դատողությունները հիմնված են մասամբ բնագիրը ոչ ճիշտ ընկալելու, մասսամբ էլ Խորենացու խոսքերը ոչ ստույգ մեկնաբանելու վրա:

Պարոն Խալաքյանցի սխալը բացատրվում է այն բանով, որ նա օգտվել է Խորենացու՝ Սկրտիչ Էմինի կատարած ոռուսերն բարգմանությունից, իսկ այդ բարգմանությունը, պարզվում է, որ մեզ հետաքրքրող մասում բոլորովին էլ ճիշտ չէ:

Խորենացու բնագրի ճիշտ բարգմանությունն ասում է. «Առաքյալի և նրա հետ եղածների նահատակությունը Չափարշան գավառում, որ այժմ Արտազ է կոչվում, և ապառաժ քարի շարժվելը, և աշակերտների հանդիպումը («յիրար գալ» ոչ թե քարի, այլ աշակերտների), առաքյալի մասունքները գտնվելը, այնտեղից վերցնելը և դաշտում բաղելը: Այնուհետև քաջակորի դատեր՝ Սանդուխտի նահատակությունը ճանապարհի մոտակայքում և այստեղ նրա մասունքները հայտնաբերվելը և նրանց երկուսի մասունքները առապար տեղափոխվելը»:

¹Գ. Խալաքյանց, էջ 91, 92:

² Անդ:

Կատարումն առաքելոյն և որք ընդ նմա՝ ի գաւառին Շատարշան, որ այժմ կոչվի Արտազ, և պատառումն քարին և յիրեարս գաղ և ընդունել զմարմին Առաքելոյն, և առնուլ անտի աշակերտացն և քաղի ի դաշտին. և մարտիրոսանալ քաղաքի դատերն Սամղյառոյ հուազ ի ճանապարհին. և աստ ուրեմն յայտնել Եշարաց երկոցունց, և փոխել յառապարն:

Մученическая кончина апостола и его спутников в области Шаваршанской, называемой теперь Артазом; разступление камня и вторичное его соединение по принятии тела апостола; вынутие оттуда (тела) учениками его и погребение в поле, мученическая кончина дочери царя Сандухт, близ дороги; явление мощей их обоих и перенесение их на каменистую крутизну¹.

Խորենացու խոսքերն այսպէս հասկանալու դեպքում այլս խոսք չի կարող լինել պ. Խալարյանցի գրույցի ենթադրած նորացման մասին, համենայն դեպք, որքանով հարցը վերաբերում է «նրա աշակերտների (sic) կողմից ապառաժ քարի տակից Առաջալի աճյունը «հանելուն» («վայնությա»): Այդպիսի «հանելն» իրականում չի եղել, և պատմիչը այդ մասին չի խոսում: Ավելորդ է այսանդ նաև պ. Խալարյանցի դրած շվարման (sic!) նշանը: Առաջալի աշակերտների տակ Խորենացին հասկանում է Կիրակոս Ծգնավորին և Սամուել քահանային, որոնք միասին որոնել ու գտել են մասունքները, ինչպէս երևում է մասունքները գտնվելու վերաբերյալ գրույցից²:

Ինչ վերաբերում է մասունքները առապար տեղափոխներն, ապա այստեղ, ինչպէս ինձ է քվում, Խորենացու քննադատները նույնական մոլորության մեջ են, և մեր պատմիչը, ըստ էության, ճիշտ է: Առապարի հարցը բարձրացրել է հայր Հ. Տաշյանը: Գ. Խալարյանցը, ինչպէս և Մխիթարյան գիտնականը, ցանկացել են այդ անորոշ արտահայտության ներք հասկանալ VII դարում կառուցված Զվարքնոց կամ Ս. Գրիգոր Եկեղեցին:

Հետագա պատմիներից ոչ մեկը՝ ոչ Սեբոսը, ոչ Ղևոնդը, ոչ էլ Հովհաննես Կաքողիկոսը ոչինչ չգիտեն Թաղեսոսի մասունքները փոխադրելու մասին: Վերջինը իիշատակում է Ս. Գրիգորի մասունքները հիշյալ Եկեղեցի փոխադրելը, բայց ոչինչ չի ասում Թաղեսոսի մասունքների մասին: Ուստի, մասունքների ոչ մի փոխադրություն չի էլ եղել: Այդ դեպքում ի՞նչ են նշանակում Խորենացու խոսքերը և ինչպէս պետք է դրանք հասկանալ:

Բանն այն է, որ Թաղեսոսի մասունքների գանձելը տեղի է ունեցել, ինչպէս երևում է գրույցի արձանագրությունից, Հովհան Մանդակունի կաքողիկոսի

¹ "Истории Армении" Моисея Хоренского". Новый перевод Н. О. Эмина, М., 1893, стр. 85.

² «Սոփերը Հայկական», VIII, էջ 88:

և Վահան մարզպանի օրոք, այսինքն՝ V դարի վերջում։ Զրույցի վերջում ասված է, որ կարողիկոսն ու մարզպանը անհամար բազմության ուղեկցությամբ եկան խոնարհվելու սուրբ մասունքներին, ապա «իրենց հետ վերցրին Թաղեռսի, Սանդուխտի և մյուսների մասունքներից, փառք տվին Աստծուն և խնդրությամբ ցրվեցին յուրաքանչյուրն իր տեղը»՝ «Առնուին մասն ի նշանարաց Ս. Առաքելոյն Թաղեռսի, և Սանդուխտոյ և յայլոց վկայից, և տունալ փառս Աստուծոյ գնացին յիրաքանչյուր տեղիս խնդրութեամբ»։ Քանի որ Մանդակունին և Վահանը նստում էին Վաղարշապատում, ապա Խորենացին էլ եզրակացնում է, որ մասունքների մի մասը նրանք տարան այնտեղ, ընդ որում Խորենացին բավական անդրոշ ձևով է արտահայտվում մասունքների փոխադրման վայրը անվանելով առապար։ Այդ բառը նշանակում է «չմշակված, վայրի» և կարող է պատահել նաև՝ «քարքարոտ» տեղանք։ Հների մոտ այդպես է կոչվում Ս. Էջմիածնի եկեղեցիների շրջակայքը՝ Վաղարշապատի մերձակա ամբողջ դաշտը։

Նրանք, ովքեր առապարի տակ ցանկանում են հասկանալ Ս. Գրիգոր Եկեղեցին, վկայակոչում են Սերենոսի մի հատվածը. պատմելով Ներսես [Գ. Իշխանեցի] կարողիկոսի կողմից Եկեղեցու կառուցման մասին՝ Սերենոսը գրում է. «Նա գետից ջուր բերեց և օգտագործման համար պիտանի դարձրեց ամբողջ վայրի («անբերրի») տեղանքը. այգիներ ու ծառեր տնկեց» («ած ջուր և երեր զգեստյան և արկ ի գործ զամննայն վայրսն առապար, տնկեան այգիս և ծառատունկս»)¹:

Այդ նույն իմաստով է օգտագործում առապար բառը նաև Փավստոսը, ըստ որում նույն տեղանքի վերաբերյալ. «Երբ տեսան, որ Սուշեղը հարձակվում է իրենց վրա, դուրս եկան քաղաքից՝ Վաղարշապատից և փախան առապար՝ Օշականի ամրոցի կողմը՝ հույսները դնելով անապատային ու քարքարոտ տեղանքի վրա» («Եվ իբրև տեսին զնայածակեալ ի վերայ իրեանց, փախան եկին ի քաղաքէ անտի յառապարն, ի կողմն յօշական բերդին և զանապատն և զբարուտ տեղիսն ապավէն յուրեանց համարեցան»)²:

Ս. Գրիգոր Եկեղեցին գտնվում է Էջմիածնից արևելք, Երևանի ճանապարհի վրա, իսկ Օշականը՝ դեպի արևմուտք կամ հյուսիս-արևմուտք։ Չնայած դրան, պատմիչները նրանց շրջակայքը կոչում են առապար։ Ակնհայտ է, որ դրանց տակ հասկացել են ամբողջ շրջանը և ոչ թե հենց միայն այն տեղը, որտեղ կանգնած է եղել Ս. Գրիգոր Եկեղեցին։ Այս տարածաշրջանում եղել են շատ եկեղեցիներ, նրանցից մեկն էլ, ըստ

¹ Սերես, էջ 119:

² Փավստոս Բուտան, էջ 17: Հմտ. Խորենացու՝ «Եվ անտի մերժեալ զօշական առապարան» (Գիրք Գ, գլ. 9):

Խորենացու բնագրի իմաստի, կարող էին փոխադրել մասունքները: Խորենացու խոսքերը ճշշտ հասկանալու համար կարիք չկա ենթադրել, թե նա իրը ծանոր է եղել Ս. Գրիգոր Եկեղեցուն: Խորենացու Գ գրքի նախարանի խոսքերը սխալ մեկնաբանելու հետևանքով պ. Խալաբյանցը ձեռնամուս է լինում նրա վերլուծությանը այն սխալ ելակետից, թե հայ պատմիչը ժխտում է հայերի մոտ այդ ժամանակի վերաբերյալ որևէ պատմական գրական հուշարձանի գոյությունը: Խորենացուն ուշադիր ընթերցողի համար պարզ է, որ հայերի մոտ պատմական հիշատակարանների բացակայության նկատմամբ նրա տրատեզը վերաբերում է արդեն իր կողմից նկարագրած երկու դարաշրջաններին և ոչ թե այն պատմաշրջանին, որ նա պատրաստվում է նկարագրել: Առաջին երկու գրքերի համար նա չի ունեցել մի որոշակի աղբյուր, և պատմիչն ստիպված է եղել նյութեր հավաքել տարրեր աղբյուրներից, իսկ մի մասն էլ գրել իր հիշողությանը վստահելով: Այդ պատճառով էլ նա ներողություն է խնդրում հնարավոր սխալ տեղեկությունների համար և խոստանում հաջորդ դարաշրջանի պատմությունը շարադրել անսխալ հասկանալի է՝ նկատի ունենալով այդ դարաշրջանի վերաբերյալ հայկական հնագույն պատմական հիշատակարանների տվյալները: Նշելով ազգային պատմագրական հուշարձանների առկայության փաստերը՝ Խորենացին որոշում է դրանց նկատմամբ իր վերաբերմունքը. նա մտածում է դրանք դարձնել հանրամատչելի, «որպեսզի շտարվեն պերճախոսությամբ, այլ քանի զնահատեն միայն պատմության հավասարությունը և հաճախ ու անհազ վերնթերցեն մեր հայրենիքի պատմությունը» (Գիրք Գ, գլ. 1):

Հուշարձանը թե Պատմությունը, որ Խորենացին պատրաստվում էր վերապատմել հասարակ, հանրամատչելի լեզվով, Փակստու Բուզանդի աշխատությունն է: Խորենացու հետ Փակստոսի համադրությամբ, պարզվում է Խորենացու խնդիրը. մեր պատմիչը մաքրել է Փակստոսին եերիաբային տարրերից, երբեմն նաև բարոյագործ բովանդակության մանրամասներից և պահպանել միայն պատմական իրադարձությունների կմախըք՝ տեղ-տեղ այն լրացնելով այլ առյուրմերից քաղած նյութերով: Ընդ որում, Խորենացին իրեն քոյլ է տվել թիչ թե շատ նշանակալի շեղումներ Փակստոսից: Դրանցից մեկը պ. Խալաբյանցը զնում է պատմիչի անբարեխղության և միտումնավորության հաշվին: Մյուսների համար նա պատրաստ է ընդունել ուրիշ աղբյուրներ: Եվ այս, և մյուս դեպքերում նկատվում են վրիհպումներ ու անճիշտ լուսաբանություններ:

Խոսրովի և նրա քաջավորության բնութագրության կապակցությամբ Խորենացին հեռանում է Փակստոսից: Հակառակ Փակստոսի գովարանություններին, Խորենացին Խոսրովին կշտամբում է անգործունեության,

բուլության և պարապության համար: Պարոն Խալաբյանցը այդպիսի վերաբերմունքը գտնում է անարդար և կարծում է, որ դրա համար ենք է ծառայել Խոսրովի Կոտակ մականունը, որը, իբրև, Խորենացին սխալ է հասկացել՝ «բոյլ բուլակազմ» իմաստով¹: Թվում է, թե անհարմար է կշտամբել Խորենացուն, որը, հավանորեն, մեզանից վատ չգիտեր հայոց լեզուն և կոտակ բառի նշանակությունը: Երկրորդ գրքի 83-րդ գլուում նա ասում է. Աշխենից ծնվեց Խոսրով որդին՝ «աչ համեմատ հասակի ծննդաց յուրոց»: Այլ կերպ ասած՝ կարծահասակ, զաճած:

Խորենացու հարձակումները Խոսրովի վրա պայմանավորված են Փակստոսի նկատմամբ քննադատական վերաբերմունքով: Ուշադիր հետևելով այն ամենին, ինչ Փակստոսը պատմում է Խոսրովի վերաբերյալ, կարելի է գալ այն եղանակացության, ինչ Խորենացին:

Ահա Խոսրովի թագավորության գլխավոր իրադարձությունները:

1. Երկպառակտչական պատերազմներ, որոնց հետևանքը եղակ Մանավայշյանների և Որդունիների՝ երկու նախարարական տոհմների քնաջնջումը: Խոսրով թագավորի գործունեությունն այստեղ արտահայտվեց այն բանում, որ նա զորքերը ուղարկեց և ոչնչացրեց նրանց:

2. Մազքութեների արշավանքը, որոնք լեռնային ցեղերի ուղեկցությամբ հասան մինչև Խոսրովի բուն նստավայրը՝ Վաղարշապատ, և ամբողջ տարվա ընթացքում քանդեցին ու ավերեցին երկիրը: Խոսրովը չկարողացակ նրանց հակահարված տալ, փախակ մայրաքաղաքից և պատսպարվեց Դարոյնք ամբողություն:

3. Դրանից հետո սկսվում են պատերազմներ պարսիկների դեմ: Խոսրովի կողմից հակառակորդի դեմ ուղարկված հայկական զորքերի հրամանատարը դավաճանում է իր թագավորին և 40 հազար զորքով անցնում պարսից կողմը:

4. Այնուհետև գալիս է հարավային նահանգներից մեկի բղեխս Բակուրի ապստամբությունը: Խոսրովի հրամանով նրա տոհմը նույնպես կոտորվեց: Այսպիսով, իր իսկ՝ Փակստոսի հաղորդած փաստերը չեն ապացուցում, որ «Խոսրովի օրոք Հայաստանում իշխել են օրենքն ու արդարությունը, խաղաղությունն ու համերաշխությունը»:

Եթե Փակստոսը, հակառակ իր ներկայացրած պատերազմի ու գժությունների պատկերի, գովարանում է Խոսրովի ժամանակաշրջանը, ապա միայն այն պատճառով, որ նրա օրոք է ապրել Վրբանես կաթողիկոսը: Հայտնի է, թե Փակստոսը ինչպիսի կողմնակալությամբ է վերաբերվում Գրիգոր Լուսավորչի ժառանգներին: Խոսրովի ժամանակաված խաղաղությունն ու բարեկեցությունը Փակստոսի խոսքերի իմաստի

¹ Գ. Խալաբյանց, էջ 199:

համաձայն կապված է Վրբանեսի անվան հետ¹: Խորենացին հետևում է երկրի գլխավորապես քաղաքական պատմությանը, այդ պատճառով էլ նա կարողացել է տարրերել Վրբանեսի գործունեությունը Խոսրովի անգործությունից: Խոսրովը, իրոք, պատկանում է անփառունակ և բուլամորթ քաջավորների թվին: Խորենացին իրավացիորեն է կշտամբում քաջավորին, որն այդպիսի պայմաններում հնարավոր է գտնում տրվելու հաճելի ժամանցների: Պատմաբանը չի բաժանում իր պատմիչի կարծիքը և շեշտում, թե «առանձնատների կառուցումը և սերը որսորդության նկատմամբ դեռևս չեն ապացուցում ոչ քերևանտությունը, ոչ դատարկապորտությունը, որովհետև որսորդությունը, - ինչպես կարծում է պ. Խալարյանցը, - եղել է բոլոր ժամանակներում բոլոր քաջավորների սիրելի հաճույքներից մեկը»²:

Ասում են, թե Խորենացին հետապնդում է Մամիկոնյաններին: Այդ տեսակետից պ. Խալարյանցի կշտամբանքները երբեմն անցնում են արդարության սահմանները³:

Հակառակ Փավստոսի, Խորենացին Տրդատի օրոք հայկական գորքերի գերազույն հրամանատար է համարում Արտավազդ Մանդակունուն և ոչ Մամիկոնյանին: Տվյալ դեպքում Խորենացին այդպես է վարվում բռնորովին էլ ոչ միտումնավոր մղումներից ելնելով: Չէ՞ որ, ըստ Խորենացու, Մամիկոնյանները Հայաստան էին եկել Ծապոն [Ո]-ի՝ Արտաշիրի որդու օրոք, նշանակում է Խոսրովի մահից հետո: Դրա համար էլ նրանք չեն կարող Խոսրովի սպարապետներ լինել: Իսկ Մամիկոնյանների հայտնվելը հարմարեցնելով Ծապոնի ժամանակներին՝ Խորենացին հետևել է պատմության տվյալներին: Ըստ Սեբեսոսի, Մամիկոնյանները նույնպես այդ ժամանակ են հայտնվել Հայաստանում:

Փավստոսի համեմատությամբ Խորենացու շեղումներն ու հավելումները պ. Խալարյանցը քացատրում է մասամբ Ներսեսի վարքով: Նա նշում է, որ երկու հուշարձաններում առկա են նման կամ նույնիսկ նույնական տարրեր: Անկասկած, նրանց մեջ կա սերտ կապ: Պարոն Խալարյանցը դրանք մեկնարանում է ոչ հօգուս Խորենացու: Նա զանազանում է Ներսեսի Վարքի մի քանի խմբագրություններ, խոսում Մադրասում հրատարակվածի մասին, զգուշացնում այն շվիրքել «Սոփերքում» դրված խմբագրության

¹ «Յաւուրս սորա եկաց եւ եղել քահանայապես յարուն հօրն... Վրբանէս: Խաղաղութիւն և շինութիւն, մարդաշատութիւն և առողջութիւն, պաղաքերութիւն և աստվածապաշտութիւն... յաւուրս սոցա աճեալ քազմացա: Լուսավորել եւ առաջնորդել նոցա Ս. Վրբանէս... իրավունք եւ արդարութիւն ժաղկեալ էին ի դարուն յայնն» (Փավստոս Բուզանդ, Գիր Գ, 3):

² Գ. Խալարյանց, էջ 201:

³ Անդ, էջ 130:

հետ: Նա զգուշորեն նկատում է, որ Խորենացին օգտվել է Վարքի ավելի հին խմբագրությունից և հետո անտեսելով իր իսկ դիտողությունները՝ նա Խորենացու բնագիրը համեմատում է Վարքի այն խմբագրության հետ, որը հենց ինքը համարում է ավելի ուշ ժամանակի՝ և այն վերագրում VII-VIII դարերի պարականու ստեղծագործությունների թվին: Ավելին, պ. Խալարյանցը պնդում է, թե ըստ Ներսեսի Վարքի կարելի է ստուգել Խորենացուն՝ պարզելու, թե պատմիչն ինչ է վերցրել նրանից և ինչ ավելացրել իր կողմից: Բայց պետք է համաձայնել, որ դժվար է ստուգել հեղինակին ուշ ժամանակի հուշարձանի խմբագրությամբ, եթե նա օգտվել է ավելի հին խմբագրությունից:

Պարոն Խալարյանցը հակված է կարծելու, որ հայ Արշակունիների ու կարողիկոսների ժամանակագրությունը Խորենացին վերցրել է Ներսեսի Վարքից¹: Ըստ թագավորների ժամանակագրության, Վարքի մեջ նշվում են Միայն Պապի տարիները՝ 7 տարի, ուստի Խորենացին այնտեղից վերցնելու ոչինչ չի ունեցել: Ինչ վերաբերում է կարողիկոսների ժամանակագրությանը, ապա Խորենացին այն կարող էր վերցնել այլ աղբյուրներից:

Փարիզի Ազգային գրադարանի մի հունարեն ձեռագրում պահպանվել և մեզ է հասել հայ կարողիկոսների ցուցակը: Այն հրատարակել է Ֆ. Կոմբեֆիսը Auctarium-ում և այնտեղից արտատպել է Migne, t. 132: Ցուցակը պարունակում է հայ կարողիկոսների անուններն ու տարիները՝ սկսած Գրիգոր Լուսավորիչից ընդուած մինչև Սահակ [Գ] Զորոփորեցին: Այն թարգմանված է հայերենից: Նկատի ունենալով, որ ցուցակը հասցված է մինչև VII դարի 70-80-ական թվականներն ապրած Սահակը՝ դրա հայերեն բնագիրը պետք է վերագրել Սահակի ժամանակին: Հետաքրքրական է, որ Սահակի տարիները ցուցակում նշված չեն, որից էլ պետք է եզրակացնել, որ այն կազմել է Սահակի ժամանակակիցը նրա կենդանության օրոք:

Այդ հուշարձանի արժանահավատությունը երաշխավորվում է նրանով, որ այն զոյլություն ունի նաև վրացերենով: Մի քանի տարի առաջ պ. Ժորդանիան այն հրատարակեց ըստ «Գրագիտության ընկերության» (Օճախություն Գրամոտություն) թանգարանի ձեռագրի: Որ այն ծագում է հայկական բնագրից, երևում է վերնագրից՝ մտածեած ձագութեածացից²: Երկու՝ վրացերեն ու հունարեն, ցուցակներն իրենց բովանդակությամբ բոլորովին համընկնում են: Վրացերենում չի նշված միայն վերջին՝ Սահակի անունը, և այն ավարտվում է նրա նախորդի՝ Խսրայելի վրա (փոխ. Եղիայի, հայերեն Ի-ի բառը սխալ կարդալու պատճառով): Վրացի հեղինակը բաց

¹ Գր. Խալարյանց, էջ 211:

² ո. Ջորջանօս, յերեց Յիշլիս, 1893, էջ 336: Պարոն Ժորդանիան մոտ բյուրիմացարար տպագրվել է ձագութեածացից:

է բողել Սահակի անունը հավանաբար այն պատճառով, որ բնագրում նշված չեն եղել նրա արոռակալության տարիները, ինչպես դա երևում է հունարեն բարգմանությունից:

Այսպիսով, մենք տեսնում ենք, որ VII դարի երկրորդ կեսին հայ մատենագրության մեջ գոյություն են ունեցել կարողիկոսների ժամանակագրության վերաբերյալ հուշարձաններ: Հիմք կա մտածելու, որ այդպիսի հուշարձաններ եղել են նաև Արշակունյաց թագավորների գահակալության վերաբերյալ: Հայ պատմական գրականությունը հարուստ է «Գաւազանագիրը» անունը կրող ժամանակագրական հատուկ ստեղծագործություններով: Բովանդակությամբ նրանցից առավել հնագույնը վերաբերում է X դարին (ՆԺԷ-967 թ.): Այդ հուշարձանի Փարիզի Ազգային գրադարանի թիվ 84 ձեռագրից մեր արտագրած նախարանի սկզբում ասում է. «Մեր երկրի տիրակալ այրերի Արշակունի թագավորների ժամանակագրության մասին գրքից հետո ես ուզում եմ իիշատակել նաև հայ պատրիարքների՝ Աստծու սուրբ այրերի տարիները և հայտնել՝ ուզեր են նրանք, որտեղից են և քանի տարի են արոռակալել: Մեր նախնիներից ոչ ոք չի հոգացել մեզ հաղորդելու կարողիկոսների գահակալության տարիները. մեծ զանքերի գնով մենք որոնել և դրանք ներկայացնում ենք ծառությամբ»: Միանձամայն պարզ է, որ Անանուն հեղինակը կարողիկոսների ցուցակից առաջ նախ տվել է Արշակունի թագավորների ցուցակը: Հովհաննես [Ե] Կարողիկոսի Պատմության մեջ կա կարողիկոսների ու թագավորների պատրաստի ցուցակ: Չանչ որ Անանուն հեղինակն իր աշխատանքը համարում է առաջին փորձ, հետևարար նրա ցուցակն իր նախնական տեսքով պետք է վերագրել Հովհաննես Կարողիկոսից առաջ եղած ժամանակին:

Փարիզի Ազգային գրադարանում պահպանվող Ազարանգեղոսի ձեռագրի վերջում, հենց այն ձեռագրի, որից կատարված է Ազարանգեղոսի վենետիկյան թարգմանությունը, կա ոչ մեծ, թայց ըստ ամենայնի հետաքրքրական փաստաբուղը՝ «Նշանագիր կարգաց բանից Եզնկան Երիցու» վերնագրով:

Կոմիտաս կարողիկոսի ժամանակակից հեղինակ Եզնիկ Երեցը ականատես է եղել U. Հոփիսիմե Եկեղեցու վերակառուցման ժամանակ Հոփիսիմեի մասունքների հայտնաբերմանը, որ տեղի է ունեցել [պարսից թագավոր] Խոսրովի 29-րդ տարում (619): Նրա աշխատության գլխավոր մասն իրենից ներկայացնում է հայ թագավորների ու կարողիկոսների պարզ թվարկում՝ Տրդատից ու Գրիգորից հետո մի քանի տվյալների հավելումով: Այդ փաստաբորբին հետևում է կարողիկոսների ցանկը՝ սկսած Գրիգոր Լուսավորչից մինչև VIII դարի վերջն ապրած Ստեփանոս [Ա Դվնեցին] նրանց արոռակալության տարիների նշումով: Ըստ որում, տարօրինակ է,

որ չեն նշված Կոմիտաս կարողիկոսի տարիները՝ մի հանգամանք, որ կարելի է բացատրել միայն այն բանով, որ ցուցակը իր նախնական տեսքով ավարտվել է Կոմիտասի վրա (5): Այդ դեպքում այն, հավանաբար, պատկանում է նույն այդ Եղիշիկ Երեցի գրչին: Հետևաբար VII դարի սկզբին արդեն ճշտված էին կարողիկոսների տարիները: Այդ նույն ժամանակին է վերաբերում նաև Արշակունիների ժամանակագրությունը կամ ավելի շուտ ժամանակագրության փորձը Սերեսի Պատմության Բ գլխում, որի մասին պահանջանցն առհասարակ լուսն է:

Մեր նպատակի համար առաջմն ասվածներն ել բավական են: Այսքան հետաքրքրական ու կարևոր տվյալների առկայության պայմաններում առնվազն մեծ համարձակություն է պնդել Խորենացու կախումը Ներսեսի վարքից: Ավելի քան հավանական է ընդունել հակառակը՝ համենայն դեպք ժամանակագրական մասում, անտարակույս, Վարքը կախում ունի Խորենացուց:

Անրավարար է նաև Խորենացու և Սոկրատի փոխհարաբերության հարցի վերաբերյալ պահանջանցի պահանջանցի տվյալը բացատրությունը: Սոկրատի «Եկեղեցական պատմությունից» Խորենացու փոխառությունը, ըստ պահանջանցի, մի փաստ է, որ կասկածի ենթակա չէ: Բայց հայտնի է, որ Խորենացու մոտ առկա է նմանություն ավելի Փոքր Սոկրատին, քան Սեծին, իսկ վերջինս [իմա՝ Փոքր Սոկրատը - Պ. Հ.] համարվում է Սոկրատի բուն աշխատության զուտ հայկական վերամշակումը: Ուստի նմանությունները կարելի են բացատրել փոքր Սոկրատի հեղինակի վրա Խորենացու ազդեցությամբ: Համենայն դեպքում, այդ հարցը առաջմն մնում է բաց:

Ավելի լավ չեն գործերը Սերեսատրոսի Վարքի հետ: Խորենացու՝ Սեսրոպի բնութագրության մեջ ուսումնասիրողները նշում են 15 տողանոց մի ամբողջական հատված, որը բառացիորեն նույն տեսքով գտնվում է 678 թ. հայերեն թարգմանված U. Սերեսատրոսի ընդարձակ վարքում: Դա լորջ և, կարող է պատահել, միակ էական փաստարկներից մեկն է Սովուս Խորենացու պատմության հիմն ծագման դեմ: Գլ. Խալարյանցը փոխառության այդ դեպքը համարում է ուշագրավ, քեզ այն անհամատեղելի է այն կարծիքին, որը մեր քննադատն ունի Խորենացու հուշարձաններից օգտվելիս կիրառած հնարքների մասին: Պարունակությունը կամ պատմագրացմանը, «աղբյուրները, որոնցից վերցնում է Խորենացին, սովորաբար նրան ծառայում են այն բանի համար, որպեսզի կամայականորեն վերափոխի նրանց բովանդակությունը՝ ընթերցողի առաջ նրա հետքերը ծածկելու նպատակով»¹: Այս խոսքերից հետո պահանջանցի պատմության մեջ Խորենացին առանց

¹ Գլ. Խալարյանց, էջ 199:

քաշվելու, տառ առ տառ, Սեղբեստրոսի Վարքից արտագրել է մի ամրող հատված: Երկուսից մեկը՝ կամ պ. Խալաթյանցի՝ Խորենացուն տված քնութագիրը ճիշտ չէ, կամ Սեղբեստրոսի ամրող հատվածը մուծվել է «Հայոց պատմության» մեջ Խորենացուց անկախ, որպես ընդմիջարկություն:

Այն հուշարձաններից շատերը, որոնք պ. Խալաթյանցն ընդունում է որպես Խորենացու աղբյուրներ, կարելի է մերժել որպես այդպիսիք՝ ելնելով ինչ միայն ընդհանուր բանափրական նկատառումներից:

Եթե Խորենացին իր տրամադրության տակ ուներ, ասենք, Սոկրատը, Սերենոսը, Ալոնդը և այլն, հապա ինչո՞ւ է նա բավարարվել քով և նրանցից չի քաղել այն ամրողը, ինչ կկարողանար: Տարօհնակ չէ՝ արդյոք, որ մեր պատմիչն ամեն անզամ քրքրում է հարուստ գրական գանձարաններն այն բանի համար, որ այնտեղից վերցնի աննշան մանրութներ, երբեն ինչ-որ արտառոց բառեր կամ առանձին արտահայտություններ: Չեղորի տակ ունենալով իրենց բովանդակությամբ արժեքավոր պատմական հուշարձաններ, նա դիմում է նրանց միայն այն դեպքում, եթե իրեն անհրաժեշտ են ինչ-որ սիրած կամ դիպուկ բառեր ու արտահայտություններ, կամ էլ ամենին աննշան տեղեկություններ ու դեպքեր: Պարոն Խալաթյանցը այդ հանգամանքը նույնպես համարում է տարօրինակ: «Պարսից պատերազմը նկարգրելիս, որ այնքան կարելոր է Հայաստանի համար, - գրում է պ. Խալաթյանցը, - Խորենացին, որքան էլ տարօրինակ է, չի օգտվել այդ իրադարձությունները բավական մանրամասն հաղորդող պատմական աղբյուրներից, ինչպես, օրինակ, հայերեն թարգմանությամբ իրեն հայտնի այդ նույն Սոկրատից կամ Մալալյահից: Նրանց գերադասել է Գրիգոր Նազիանզացու հայերեն թարգմանության ճարտասանական կցկոտուր արտահայտությունները»¹: Իսկապես, շատ տարօրինակ է: Այդ իմաստով տարօրինակ է նաև քե ինչպես Խորենացին վարվում է Սերեսով ու Ալոնդի նկատմամբ: Չէ՝ որ նրանք էլ են սիրում Բագրատունիներին, շատ են պատմում նրանց մասին, նրանց աշխատություններում կան ոչ քիչ չափազանց հետաքրքրական դրվագներ Բագրատունիների կյանքից, որոնք Խորենացին կարող էր վերամշակել, վերափոխել «մինչև անճանաչելիություն»: Բայց պատմիչը անհասկանալիորեն արհամարել է դրանց և, ըստ Խալաթյանցի, անհրաժեշտ է գտել մեկ-երկու անզամ միայն բացել Ալոնդի Պատմությունը, իմանալու Հայաստանում Գոդրն, Խախմական, Զուղա, Խրամ, Խոշակունիք տեղանունների գոյության մասին և իմացություն ձեռք բերելու, քե «Արաքս գետը խստաշունչ ճմոանը սառչում է»²: Ես կարծում եմ, որ Ալոնդին կարելի

¹ Պ. Խալաթյանց, էջ 217:

² Անդ, էջ 216:

է դուրս հանել Խորենացու օգտագործած աղբյուրների շարքից՝ առանց պ. Խալաթյանցի պաշտպանած գործին որևէ չափով վնասելու:

Բոլոր նման դեպքերում, եթե մենք հաստատում ենք Խորենացու բնագրի և ինչ-որ ստեղծագործության նմանության անկասկածնի փաստ և վերը արված դատողությունների հիման վրա չենք կարողանում պնդել, որ մեր պատմիչը իր տրամադրության տակ ունեցել է դրանք, պետք է ընդունենք ընդիհանուր աղբյուրի գոյությունը: Ներկա դրույքը ճիշտ է պ. Խալաթյանցի բերած աղբյուրներից շատերի նկատմամբ: «Հայկական եպոս» վերջարանում Խորենացու աշխատությունը հասցնելով VIII դարի ավարտը և նույնիսկ IX դարի սկիզբը, պ. Խալաթյանցը խոստանում է իր հաջորդ աշխատանքում ավելի ճշգրիտ պարզաբանումներ ներկայացնել «Հայոց պատմության» առեղծվածային հեղինակի և ժամանակի վերաբերյալ: Սակայն «Հայաստանի պատմության» գրուրյան ճշգրիտ ժամանակը նոր աշխատության մեջ չի տրվում: Հեղինակի վերաբերյալ պ. Խալաթյանցը արդեն նոր բան է հաղորդում: բանից պարզվում է, որ Խորենացու բոլոր կեղծումները նպատակ են ունեցել «համոզել մեզ այն բանում, որ նա V դարի հեղինակ է և Սուրբ Սահակի ու Մեսրոպի այն աշակերտներից, որը հիշվում է Ղազարի նույն Մովսես Փիլիսոփա բարձրագույն անվան ներքո»¹:

Խորենացու ժամանակի մասին հարցի այդպիսի լուսաբանության դեպքում դեռևս պետք է բացատրել, ինչից է, որ նրանք, որոնք առաջինը ծանրացած Խորենացուն, այսինքն՝ Հովհաննես Կարողիկոսը կամ Թովմա Արծրունին, զարմանք չեն հայտնում շշմենող հայտնագործության առթիվ: Թափ է տրվում դարավոր փոշին, և հանկարծ հայտնվում է ուշագրավ աշխատությունը, առավել նշանավոր հեղինակի՝ Սահակի աշակերտ Խորենացու աշխատությունը, որի մասին չորս դար ոչ չի իմացել:

Չդիպչելով հարցի էությանը, պ. Խալաթյանցի հեղինակին վերաբերող հարցադրումը ես գտնում եմ բավական կարուկ: Պետք է ընդունել, որ ոչ քե Խորենացին, այլ ինչ-որ ուրիշ Անանուն հեղինակ կազմել է «Հայոց պատմությունը» և շրջանառության մեջ դրել Խորենացու հայտնի անվան տակ, որ համարվել և եղել է Սահակի աշակերտներից:

Պորֆիյորի հայերեն բարգմանված տրակտատներից մեկում մի հետաքրքրական վկայություն կա կեղծանուն ստեղծագործությունների մասին: Դրանք, ի միջի այլոց, լինում են տարբեր բնույթի՝ «խորք ասին շարագրածութիւնը», որ լինին ի ծեռն պատուասիրութեան, այսինքն՝ սնափառութեան: Քանիզ ոմանք անփառ և աներևելիք գոլով՝ անուան

¹ Պ. Խալաթյանց, էջ 375:

Վարդապեսութեան կամելավ յարգել զիւրեանց շարագրածսն, մակագրեն յիւրեանց շարագրածսն զերևելի ուրուր զանուն Վարդապետի»¹:

Հնարավոր է, որ «Հայոց պատմության» հետ տեղի է ունեցել ինչ-ոք նման բան: Համենայն դեպս, Խորենացու ճակատագիրը դեռևս մնում է առավել հիմնավոր վճիռ պահանջող առեղծված: Որպես Խորենացու բացասական քննադատների ներկայացուցիչ, պ. Խալաքյանցն այդ ուղղությամբ կատարել է իր խնդիրը: Իր արդյունքներով նրա հետազոտությունը համարվում է հայ պատմիչի նկատմամբ քննադատության ամենախիստ ու ամենակտրուկ արտահայտությունը: Պարոն Խալաքյանցի աշխատանքի նշանակությունը հենց նրա եզրակացությունների ժայրահեղությունն ու կորականությունն է: Նրա հետազոտությունն իրենով ավարտում է Խորենացու ուսումնասիրության Ժխտականության փուլը և համարվում անհրաժեշտ աստիճան ավելի դրական և համապատասխան ճիշտ (իրական) տեսակետի անցնելու համար: Այն բոլորը, ինչ որ կարելի եք ասել «Հայոց պատմության» դեմ, պ. Խալաքյանցի կողմից ասվել է (6): Խորենացու քննադատների մոտակա խնդիրն է չափավորել հափշտակության մոլուցքը և VI-VII դարերի հայկական գրական հուշարձանների շարքում ճշգրտողեն որոշել «Հայոց պատմության» տեղն ու ժամանակը: Մեր դրսևորած առարկությունները նպատակ ունեն պ. Խալաքյանցի հետազոտությունից լրկ մասնակիորեն վերացնելու այն տարրերը, որոնք որպես հափշտակության սայրաքումներ խախտում են կստահությունը Խորենացու մերժողական քննադատության նկատմամբ (7):

¹ Կոբյում, Սամքրի Վերծանող, Դավիթ Ամհարք, Սատենագրութիւնը, Վենետիկ, 1833, էջ 252:

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑՎՈ «ՀԱՅՈՅ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ» ԹՎԱԿԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

(Պարոն Համս Լեվիի (1) մեկ հոդվածին (2) առթիվ)

Մովսես Խորենացիի բոլոր քննադատներուն մեջ, որոնք բազմարիկ են, Hans Lewy երևան կուգա իրքու ամենեն ճշգրիտը, բայց նաև ամենեն խիզախը: «Հայոց Պատմութիւնը», ըստ իրեն, գրված է, 876 թվականի և 885 թվականի միջև: Ստույգն ըստով, հարցն այնքան բարդ է, որ կարելի չէ այդքան բացորդշ կերպով վճռել զայն, առանց որևէ երկվանքի:

Ըստնք իսկույն, թե Hans Lewy-ի առաջարկած լուծումը հիմնված է Մովսես Խորենացիի մեկ խոսքին վրա (3), որուն մեջ կկարծեն ան գտնել ակնարկություն նը Վասիլ Ի-ի գահակալության: Մյալ մըն է այդ: Խնդրու առարկա հարցը բնակ հարաբերություն չունի Սահակի տեսիլքին հետ, որ Արշակունյաց ապագային կիայի: Այդ խոսքը կշոշափե հարց մը, որուն մասին վաղուց գրած ենք մենք (4): Քանի մը բառով ըստնք, թե ինչ բանի վրա է այդ հարցը:

Մովսես Խորենացի գործածած է, ի միջի այլոց, վավերագիր մը՝ որ կկոչվի «Գահեմանակ» («Յանկ կարգաց»), ցուցակ մը՝ որուն մեջ իշխանական տոհմեր անվանադասված են համաձայն այն կարգին, որով անոնք, ըստ արժանյաց՝ ճանչցված էին Արշակունի կամ Սասանյան արքունիքին մեջ: Այդ վավերագիրը բարեբախտաբար հասած է մեզի, և կրնանք քննության ենթարկել զայն և հասկնալ Խորենացվու այն էջերը, որոնք անկե ներշնչված են: Ցուցակին մեջ Մամիկոնյանները իինգերորդ կարգը ունին, Կամսարականաց տոհմը՝ տասներեքերորդը, Ամատունյացը՝ տասնւթեցերորդը: Հայ պատմիչը դժգոհ է այս կարգավորումնեն: Իրեն այնպես կրվի, թե Մամիկոնյանք շատ վեր են դրված, ու մյուսները՝ շատ վար, պատվու այդ աստիճանաշարքին վրա: Այդ անիրափությունը բացատրելու համար, Մովսես ինքինքին բռույլ կուտա ենթադրություն նը, որ կիենու «Գահեմանակին» առաջարանին վրա, որուն մեջ հիշված են Սահակ, Վուամ և Արտաշիր: Ըստ այդ պատմության, Մամիկոնյանք իինգերորդ կարգը գրաված են, ոչ թե իրենց արժանիքովը, այլ շնորհիվ միջամտության Սահակ Հայրապետի, որ խնամի էր իրենց: Գալով մյուս երկու տոհմերուն՝ Կամսարականաց և Ամատունյաց, անոնք անավագված էին, պարսից բազավորին հակառակած ըլլանուն համար՝ ի նպաստ հայ բազավորին: Սահակ բախսանձած էր

պարսից Արտաշիր թագավորին, ոչ միայն Սամիկոնյանց այլ նաև Կամսարականաց և Ամատունյաց համար: Թագավորն ընդունած էր Սահակի աղերսը և Սամիկոնյանց տոհմին շնորհած էր իինգերորդ կարգը, մինչ մյուս երկուքը մնացեր էին խոնարհագույն աստիճանի վրա: Սահակ երբ երկրորդ անգամ Կտեսիփոնի արքունիքը կգտնվի, դարձյալ նույն խնդրանքը կնե, այս անգամ Արտաշիրի հաջորդ Վռամ թագավորին: Երկու բան կխնդրե ան. նախ՝ որ թագավորը հրամայե այնուհետև «Գահենամակ»-ը պահել այնպես, ինչպես կարգադրած էր Արտաշիր թագավորը, և հետո՝ որ մարզպանները ըստ կամս չկարենան փոփոխության ենթարկել զայն: Եթե թագավորը, Արշակունյաց դեմ իր ոխովը, մերժե անոնց արենակից Կամսարականներուն տալ իրենց պատշաճ կարգը, գեր ստորակա դիրք մը շնորհել անոնց, ինչպես Ամատունյաց ևս, մինչև որ «Աստուած քաղցրացի դարձուցանել ի կարգ հայրենի ընդ ձեռն որ եւ է թագաւորի»:

Hans Lewy կսախալի այստեղ փնտրելով ակնարկություն մը Վասիլ I-ի մասին: Բյուզանդացի կայսրը որևէ գործ չունի խնդրո մը մեջ, որ պարսիկ թագավորին միայն կվերաբերի: Սովուս Խորենացի «որևէ թագաւորը ըսելով կհասկեա Վռամի հաջորդներն մին: Անիկա ի նկատի ունի ապահովացես Վահան Սամիկոնյանի և Վաղարշ արքայի ժամանակը: Քաջ Սամիկոնյանը, երկու տարի կովելե վերջ, հանձն կառնե վար դեմ զենքը՝ կարգ մը պայմաններով: Ի մեջ այլոց կապահանջեր ան, որ դիրք, պատիկ և վարձք բաշխված ատեն մեն մի իշխանի իրական արժանիքին միայն նայվի (= «Յաղագս գահու և պատույ շքեղութեան, հայելով յիւրաքանչիր ուրուր վաստակս») (5): Վահան կխնդրեր նաև որ թագավորը Կամսարականներուն դարձնե իրենց հայրենական կարգը (= «Զի քէ էր եւ ենար էր շնորհել ձեզ զտանուտէրութիւնն Կամսարականին») (6): Ակներև է ուրեմն, թե «որևէ թագաւոր»-ը Վաղարշն է, որ Վահանանց ապստամբական դիմադրութենեն հետո ինքինքն ստիպված կզա դարմանալու այն անկարգություններն ու բարոյալումը, որոնց ենթարկված էր հայ ավատական միջավայրը Պերողի և Հազկերտ [II-ի] նախընթաց թագավորությանց ատեն:

Գալով Թագրատունյաց ձգտումներուն, որոնցմով տոգորված է Խորենացվո գործը, անոնք անիրաժեշտորեն չեն հարկադրեր «Հայոց պատմութեան» երևումը հապաղեցնել մինչև Աշոտի արքայական զահ ելնելը: Սովուս[Խորենացին] Թագրատունյաց համակրություններուն հետ զույգ կ' ընթանա ոչ բարյացակամ զգացում մը հանդեպ Սամիկոնյանց, որ հակառակորդներն էին Թագրատունյաց: Մովսես Խորենացիի՝ Սամիկոնյաններու անունն աղարտելու ձգտումը կ'ապացուցանե միայն, թե Սամիկոնյանները տակավին վերջացուցած չեն իրենց քաղաքական

գործը. դեռ իրենց վերջին բառն ըսած չէին, թեև այնքան տկարացած էին, սակայն որ պատմէին սրատես աշքը կրնար լնդնշմարել, թե անոնց դատը կորսված էր արդեն, և թե ապագան անոնց խոհական ոսխններուն՝ Քազրատունի իշխաններուն էր այլնս: Այսքան միայն կարելի է ըսնել ուրեմն, թե Մովսես Խորենացիի գործը Մամիկոնյանց նվազման թվականին միայն կարելի է դնել առավելն: Խսկ այդ նվազումը կուգա 775 թվի եղերական դեպքերն անմիջապես հետո միայն և կվերջանա Մամիկոնյանց անհետացումով՝ Աշոտ Սսակերի ([†] 826) առաջին հաջողություններուն հետո, որ Քազրատունյաց ճշմարիտ վերածնիչը եղավ:

Դիպվածավ չէ, այլ 775 թվի նույն այդ հեղափոխության հետևանքովն է, որ Մամիկոնյան նշանավոր տաճ վերջին ներկայացուցիչները, արաքներեն խույս տալով, գաղթեցին Բյուզանդիան, և հոն նշանավոր և փայլուն դիրք ունեցան, IX դարեն սկսյալ: Այդ տոհմին կպատկանեին արդարեւ Մանուել անվանի գորավարը, Հայկական բանակարեմին ոազմավարը 813 թվեն ալ առաջ, Վարդաս Կեսար, Պետրոնաս, 863 թվի ոյուցազնը, և իրենց քույրը՝ Թեոդորա կայսրուիի:

Այդ ժամանակաշրջանին և նույն այդ պատճառով էր, որ Ամատունի Շապուհ իշխանը և իր որդին Համամ, տասներկու հազար զաղթականներու ի գործիս, անցան սահմաննեն և զացին հաստատվիլ բյուզանդական երկրին մեջ: Մովսես Խորենացի զմայլող մըն է հելլենական նշակույրին, ու չի ծածկեր իր համակրությունները քրիստոնեական այդ մեծ կայսրության վերաբերմանը, բայց ատոր համար կարելի չէ իր այդ զգացումները, որոնց հաղորդ էին ուրիշ հայեր ևս հարաբերության մեջ դնել Աշոտի քաղաքականության հետ, որ դեպի խալիֆայություն ուղղության կիետներ, և «Հայոց պատմութեան» հորինումը հետաձգել մինչև Աշոտի քազավորությունը: Պետք է ի նկատի ունենալ մանավանդ Աշոտի այդ քաղաքականության հակամամիկոնյան ճգտումը, ինչ որ կպարտավորեն մտածել, թե հայ պատմիչը իր գործը գրած պետք է լինի Մամիկոնյանց վերջին հեղափոխական ճիգերուն տպավորության ներքեւ: Անիկա չի ճանչնար ոչ միայն իշխանաց իշխան Աշոտը, այլ նաև անոր հայրը՝ Սմբատ Խոստովանող, ինչպես նաև (հակառակ Յո. Մարկվարտի կարծյաց) Տարոնցի իշխանաց իշխան Քազրատը: Անիկա չէ տեսած Ղազար Փարակեցիի Պատմության մեջ հետո ներմուծված Սահակի տեսիլքին այժմյան հեղվածն ալ:

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ ՎԵՐԱԲԵՐՄԱՍՔ ԴԱՐՈՆ ԼԵՎԻԻ ՆՈԹԻՆ ՄԱՍԻՆ

Պարոն Լեվի, վերի հոդվածին մեջ (1) հրաժարելով հանդերձ Խորենացվող Պատմութեան թվականը Վասիլ Ի-ի քազավորության ատեն դնելու իր տեսութենեն, կշարունակե մերժել մեր փաստերը և նույն իսկ հակասության ամբաստանություն կնե մեր մասին: Եվ սակայն, Վասիլ Ի-ի վրա գրած մեր հոդվածին մեջ, ուր առիր ունեցած էինք քննելու Սահակի Տեսիլ-ը, մենք եզրակացուցած էինք թե այդ Տեսիլ-ը, իր ներկա ձևին մեջ, մինչև Փոտի ժամանակը կվերանա (2): Ըստ էինք նաև, թե մեր այս կարծիքը կրաղխի սա քանի մը դժվարություններուն. Սահակի տեսիլը հիշատակված ըլլալը անանուն ենդինակին Հոնություն-ի, որ Սահակ Գ կարողիկոսի († 704) օրով հայերենեն քարզմանված կտոր մըն է (3). Նույն տեսիլին հիշված ըլլալը Մովսես Խորենացին, և տեսիլին ժամանակեն մինչև անոր իրականացումը անցած 350 տարիներուն հաշիվը: Փորձած էինք նաև փարատել այդ դժվարությունները, ենքաղըելով որ Հոնություն-ը, քարզմանված ըլլար Փոտի ատեն և Մովսես Խորենացին թերևս Տեսիլ-ն ենտու եղած ըլլար, ու նույնպես թելադրություն մը ըրած էին 350 թիվին մասին: Եվ սակայն մեր քննության շարունակումը մեզի ցոյց ավակ, թե մեր ենքաղըությունները կամայական եղած էին և ընդունելի չէին կրնար ըլլալ զեք Հոնություն-ին համար, նույնիսկ մեկ կողմ դնելով Մովսես Խորենացին: Այն ատեն առաջարկեցինք երկրորդ լուծում մը, որ սա է. Ղազար Փարանցին կիրշե Սահակի տեսիլ մը՝ Վերաբերմանը Արշակունյաց և Գրիգորիսյանց վախճանին, առանց որևէ ակնարկության՝ ապագային անոնց վերերևումին. այս տեսիլքեն է որ, ժամանակ մը հետքը, մեկը հանած է մերկա տեսիլը, Վասիլի պարագաներուն հարմարցնելու համար պետք եղած ընդլայնումը տալով անոր: Քայց, այս վարկածով, Հոնություն-ին և Մովսես Խորենացիի մասին այլևս խնդիր չի կրնար ըլլալ, Վասիլի ոչինչ կ'արացնէ ընդունելու, որ անոնք ճանչցած ըլլան ներկա տեսիլը և ոչ թե Ղազար Փարանցիի սկզբնական գրվածքը: Ինչ որ զեել է, թե կարելի պիտի ըլլա Տեսիլ-ն ոչ մեկ փաստ հանել հայ պատմագրին թվականի մասին:

Պարոն Լեվի դիմու կուտա տակավին, թե ինքը Մովսես Խորենացին Աշոտի (4) դարուն կդնե այն պատճառով, որ հայ պատմագրին մեջ երևած

կրկնակ զգացումը, այսինքն՝ թե՛ Բագրատունյաց մասին ունեցած համակրությունը, թե՛ նոյն ատեն «հելլենասեր» լինելը, Աշոտ բագավորի դարուն համար միայն կրնար հասկնալի ըլլալ, վասնզի Բագրատունյաց շրջանին մեջ Աշոտ է, որ առաջին անգամ սկսավ «հելլենասեր» քաղաքականության, ու հելլենասեր դրանիկ նը պիտի չկարենար տեղ գտնել Աշոտեն առաջազույն Բագրատունյաց արքունիքին մեջ:

Բայց ատենք բոլորվին անձնական տեսություններ են, որոնք համաձայն ալ չեն պատմական վավերագիրերու: Իրապես, քիչ բան զիտենք Աշոտ բագավորի հելլենասեր քաղաքականության մասին: Ամբողջ իր ասպարեզը արարական աշխարհայացքով է դրոշմված: Բուղայի ուղեցույցն է ինքը՝ Հայաստանի մեջ անոր ըրած անազորույն արշավանքին միջոցին. պահ մը մյուսիման կճևացնե ինքզինքը, և ի վերջո արքունի ապարոշ կկապե, առանց բնավ Բյուզանդիա դարձնելու իր նայվածքը: Ընդհակառակն Բյուզանդիա է, որ Աշոտի բարեկամությունը ջանաց ունենալ, եթե հասկցավ թե իրական ուժ կներկայացներ ան: Ու եթե Փոտ օր մը հանկարծ Հայ Նկեղեցիի միության խնդիրը հարույց, անձնական փառասիրությանը էր, որ ըրավ ան այդ բանը, այսինքն՝ առաքելական գործունեության համբավ շինելու համար, ու միայն ասիկա կրավեր, որ Աշոտ իր կռնակը դարձներ Բյուզանդիայի:

Գիտենք նյուու կողմն, և ասիկա հակառակ պ[արոն] Լեվիի հավաստումին, թե շատ ավելի շեշտված հելլենասիրություն մը եղած էր Աշոտ Սսակերի և իր Չապուի եղբոր օրով, որոնք Դարոյնքի (այժմ Պայազիտ) իրենց կալվածք թողուցին՝ Շիրակի մեջ հաստատվելու համար, հաջողելով այսպես իրենց համար հաստատուն կայր մը ստեղծել Տայքի և Սպերի մեջ, որովհետև անոնք պատեն պարագային համար՝ Բյուզանդիու աջակցության վրա դրած էին իրենց հույսը: Լուս [V] Հայկազն, որ այդ միջոցին կայսերական զահուն վրա էր, պատվեր էր Կղարջքի իշխան և Սնակերին ազգական և դաշնակից Բագարատը՝ Կյուրապաղատի տիտղոսով և պատրաստ էր օգնության հասնիլ Աշոտի և Չապուի, Հայաստանի սրտին մեջ և Վանա լճին ափերուն վրա տեղավորված մյուսլինան իշխանությանց դեմ, եթե անոնք կոիկ մղել հարկադրվեին: Նույնպես Թեոփիլոս կայսրը Չապուի Աշոտ որդին բարձրացուց անտի հյուպատ-պատրիկության, պատվո բացառիկ տիտղոս մը, որ հնարված էր պատվելու համար կեսար Ալեքսիոս Սուսելեսը:

Կտեսնվի ուրեմն, թե «հելլենասեր» ճգտում մը՝ Աշոտ բագավորեն առաջազույն ժամանակի մը մեջ «կարելիություն» մը չէ, այլ իրողություն մը: Ու եթե պ[արոն] Լեվի «հելլենասեր» դրանիկ կ'ուզե փնտրեն, ոյուրավ պիտի գտնե զայն Սսակերի արքունիքին մեջ: Մեզի համար, հայ պատմագիրը ոչ

դրանիկ մըն է և ոչ ծախված գրիչ: Մտավորական մեծ դեմք մըն է ան, որ ունի իր տեսությունները, իր համոզումները, և որ հայ անցյալը ակռող երկու հոսանքներեն ազատորեն ընտրած է այն, զոր համաձայն է գտած իր գաղափարներուն, և իրեն համար պարտականություն նկատած է պաշտպանել այդ հոսանքին դրոշակիրը, Բագրատունյաց ընտանիքը:

Ուստի, պ[արոն] Լեվիի առաջ բերած փաստերը չենք գտներ համոզիչ՝ Սովոր Խորենացին Աշուահ թագավորության օրով դնելու համար: Չէ՞ որ ինք Խորենացին կ'ըսն իրեն համար. «Ես արդ առ օտարացն թագաւորութեամբ կեցեալ» (Գիրք Ա, գլ. 22):

ԽՈՐԵՆԱՑԻԱԿԱՆ ՀԱՐՑՆ ՈՒ ՀԱՅՐ ՎԱՐԴԱՆ ՀԱՅՈՒՆԻ

Սիրելի Չոպանյան,

Ստացա նամակը: Ցավում եմ, որ գոնե ներկայումս ժամանակ չունեմ ցանկացածդ հողվածը գրելու: Բայց կհայտնեն ստորև կարծիքս Ձեզ հետաքրքրող հարցի առքիվ, որքան կմերեն նամակի սահմանները (1):

Հայր Ակինյան և հայր Հացունի աշխատում են տարբեր և հակառակ ուղղությամբ և չեմ կարծում, որ նրանց առաջ և հետ խաղացումներից մեծ բան շահե հայ քանասիրությունը: Միանգամայն ապարդյուն գործ է առաջնորդել Խորենացին դեպի V դար: Խորենացին օգտվել է Սեղբեստրոսի և Սոկրատի հայ քարգմանությունից՝ կատարված 678 և 696 քք. և ապա ուրեմն ուշ է, քան 696 քիվը: Այս փաստ է, որի դեմ անզոր են առարկությունները և ընդլիմախոսական նկրտումները: Հարցի *terminus a quo* հաստատում է, մնում է որոշել *terminus ad quem* - այստեղ է կայանում այսուհետև Խորենացու կնճռը: Գիտեք, որ ոմանք տրամադրի են քարշել Խորենացին մինչև IX դարի վերջերը, ինչպես Մարկվարտ և ուրիշները: Նկատի ունենալով Խորենացու հակամամիկոնյան տրամադրությունը, որի դեմ իզուր է վատնում իր պերճախոսությունը հայր Հացունի, ես կարծում եմ, որ Խորենացին գտնվում է ութերորդ դարու խռովությունների, մասնավորապես 775 քիվի ապստամբության և նրա ծանր հետևանքների ազդեցության տակ, ուստի և անընդունելի են համարում Մարկվարտի տեսությունը: IX դարում Մամիկոնյանները իշել և անհետացել էին հայ պատմության ասպարեզից և ուրեմն տեղիք չկար նրանց հանդեպ հակառակորդի դիրք բռնել:

Գալով Մովսես Կաղանկատվացու խնդրին, ինչ որ Ձեզ առանձնապես հետաքրքրում է, պիտք է ասել, որ հայր Հացունիի տեսակետը հիմնավոր չէ: Եվ ահա ինչո՞ւ: Կաղանկատվացու Պատմությունը բաղկացած է երեք գրքից և ամփոփում է Աղվանքի (իրավես Արցախի) անցյալը՝ սկզբեն մինչև 950-ական թվականները: Միիթքարյանները (ինչպես կտեսնեք Զարպհանայանի «Հայոց մատենագրության պատմությունից») կարծում են, որ Կաղանկատվացուն են պատկանում միայն Ա և Բ գրքերը, իսկ Գ գիրքը գործ է ուրիշ հեղինակի, որ ուշ ժամանակվա՝ X դարու մարդ է, այն ինչ Կաղանկատ-

վացին ապրում էր VII դարում: Ի՞նչ իիմ ունի այս կարծիքը, կիարցներ: Ըստ երևոյթին՝ լորջ: Սակայն Բ գրքի մեջ հիշված ամեննեն որոշ իրողությունը վերաբերում է 685 թվին, ավելի ստույգ՝ 678-685 յոթն տարիներին: Այդ այն ժուղբն է, որ Հոնաց իշխանը ուղղել է Սահակ Զորովորեցի կարողիկոսին (678-704) և Գրիգոր իշխանին, որ ընկավ խազարաց դեմ կռվելիս 685 թվին: Ուրեմն, Ժուղբը գրված պիտի լինի 678-685 թվերին: Այստեղից հետևում է, որ Կաղանկատվացին ուշ է, քան 678-685 թիվը: Սակայն Բ գրքի 14-րդ գլուխ մեջ, ուր հեղինակը պատմում է, թե ինչպես Աղվանից Վիրո կարողիկոսը գնաց Խազարաց Չար իշխանի բանակը և ինչ ընդունելություն գտավ, պատահում է «անդ տեսաք գրազնոց նոցա» և քիչ հետո՝ «քարձեալ (զընծայս) ի բազկաց մերոց» առաջին դեմքով դարձվածը: Այս առիր է տվել Միսիքարյաններին կարծելու, որ պատմողը՝ Կաղանկատվացին, ուղեկցել է Վիրո կարողիկոսին, ներկա եղել ընդունելության և որովհետև այցը տեղի է ունեցել 628 թվին, ապա որեմն Կաղանկատվացին ապրել է յոթներորդ դարում և որպես այդպիսին չէր կարող Գ գրքի հեղինակ համարվել, որ վերաբերում է IX և X դարու անցքերին:

Այս լմբանումը հիմնովին սխալ են համարում: Զարմանալի է, որ հայր Հացունի շարունակում է կրկնել ինչ որ Զարպիանալյան գրել է գրեթե մի դար առաջ: Նախ, եթե Կաղանկատվացին 628 թվականին՝ արդեն կարողիկոսին ուղեկցելու հասակն ուներ, պետք է զառամյալ ծերունի լիներ 685 թվեն հետո իր գործը գրելիս: Սակայն կարևորն այս չէ:

Երկրորդ գրքի 14-րդ գլուխ շարունակությունն է 15-րդ գլուխ. «Ղասն սաստկացեալ սովոյն եւ գերութեանն ի միասին», որպես հետևանք բարբարոսների հրոսակության: Եվ այս գլուխ վերջը պահված է մի քանի հիշատակարան. «Ես Վիրոյ՝ Աղուանից եւ Լինաց եւ Զողայ կարողիկոս՝ թողում ասել զայլն ամենայն» և այլն: Այս հիշատակարանը վկայում է անստորեն, որ Վիրո կարողիկոսի այցի նկարագրության բուն հեղինակն ինքը Վիրո կարողիկոսն է: Իշխանների և ծողովորի խնդրանքով և նրանց ներկայացուցիչ պատվական անձերի առաջնորդությանք կարողիկոսը հանձն է առել զնալ ողբեկու բռնավոր Չար իշխանի սիրտը և ազատելու գերիներին: Հաջող առաքելությունից հետո Վիրո գրել է իր ճանապարհորդության պատմությունը, թերևս կցած որևէ ճեռագրի որպես հիշատակարան, և Կաղանկատվացին առել և որել է իր գործի մեջ: Վիրո պատմել է առաջին դեմքով, և Կաղանկատվացին փոխել է երրորդ դեմքի, միայն մի տեղ բռնել է բնագրի «անդ տեսաք», որովհետև իսկապես անհարիր էր գրել՝ «անդ տեսան», քանի որ նկարագրում է, թե ինչպես վայրենի մեծամեծները Չար իշխանի՝ ոչ թե մարդավարի նստած էին, այլ ուղտի նման չողած իրենց տիրոջ առաջ: «Ի բազկաց մերոց» չի նշանակում,

որ Կաղանկատվացին ևս իր բազուկների վերա ուներ ընծաներ Չարին ներկայացնելու համար: Մի քանի տող ստորև ասում է՝ «Ես փոխեալ ի նոցանէ զօժիտն ի բազուկս իրեանց», այսինքն՝ Չարի մարդիկ Վիրոյի ուղեկիցների բազուկներից փոխադրեցին ընծաներն իրենց բազուկների վերա: «Ի բազկաց մերոց» նշանակում է ի բազկաց «մերայնոց», «մերիններու բազուկներեն», ինչպես ասում են արևմտահայք, և «մերոց (մերոց) բազուկներեն»՝ արևելահայք: Ազարանգեղոս ևս գործ է ածում հաճախ «մերոց», «մերայնոց» իմաստով, որից և «մերոց» արդի գործածությունը: Կաղանկատվացու գործը մի ժողովածու է, ուր հավաքել է ինչ որ գտել է իր ժամանակվան մատենագրության մեջ և հավանորեն Աղվանից կարողիկոսարանում, Աղվանից վերաբերյալ: Երբեմն պահել է հին եղինակների անուններից: Այսպես՝ նույն Բ գրքի մեջ, զլ. Զ՝ «Տեսիլ Վեհկի», կա վերջը հիշատակարան՝ «Ես Աղրիան որ յիշատակարանս գրեցի», մաղրեմ իիշել և այլն: Նույն գրքի զլ. Լ վերջ՝ իիշվում է. «ընդ որս ես իսկ Յովել նուաստ եպիսկոպոս»: Երկրորդ գրքի կարևորագույն էջերից է Խրայելի քարոզչական առաքելությունը խազարաց մոտ, և այս էջերի եղինակը նույն ինքն Խրայելն է: Կան մի շարք վավերական պաշտոնական բրեր և ժողովական կանոններ, առնված կանոնագրերից և այլն: Առաջին գրքի մեծագույն մասը բռնում են վկայարանական անվակեր հատվածներ և մի մասը քաղվածներ են Խորենացուց, Եղիշեից և Ազարանգեղոսից: Վերջինիս ոճարանական ազդեցությունը երևում է և Երկրորդ գրքում:

Կաղանկատվացու երեր գրքերը կազմում են մի գործ և պատկանում են մի եղինակի, որի գլխավոր ջանքն է եղել հավաքել ցան և ցրիվ նյութերը անցյալից հասած: Իր գրչին է պատկանում թերևս Գ-րդ գրքի 19-րդ գլուխց սկսած մինչև վերջ. «Որ ինչ յերկերիր բուականութենէն Հայոց եւ այսր գործը լեալ ի սահմանս Աղուանից»:

Սովոր Կաղանկատվացին կազմել է իր Պատմությունը գրեթե նույն ժամանակ, ինչ Հովհաննես Կարողիկոս և Թովմա Արծրունի, X դարի առաջին կեսին, այսպես ասած՝ հաւաքածական կամ տեղական հայրենասիրության շրջանին. Հովհաննես Կարողիկոս գրել է Քաջրատունիների պատմությունը, Թովմա՝ Արծրունիների, Կաղանկատվացին, նրանց ենունելով՝ Աղվանից կամ Արցախի իշխանների: Սերձավոր առիթն է հավանորեն Աղվանից իշխանի՝ Սահակ Սևադա գորավոր իշխանի՝ իր որդու Գրիգորի հետ ճակատիլ Սմբատ [I Բագրատունի] և Աշոտ [II] Երկարի դեմ և կարողանալը պաշտպանել իր անկախությունը, և Գրիգորի որդուն՝ Սևադա II Իշխանիկի արքայական քաջ կապելը, թերևս այս առիթվ, կամ վերջնիս որդվոյն Հովհաննես Սենեքերիմի, «զոր ընտրեաց աջ բարձրելոյն

կոչելով ի բազաւորութիւն», կոչմանն ընդունվիլը հարևան պետություններից: Այս առիթներով է, որ նա գրում է իր նախնիքների պատմությունը, առաջ քան 949 թիվը: Առաջին անգամ հիշատակվում է Աղվանից Պատմությունը 949 թվականին, և հիշատակողը՝ Անանիա Սոկացի կարողիկոսն է (943-965), որ երկիցս 949 և 958 (ավելի ստույգ 956) անձամբ գնաց Աղվանը Եկեղեցական տարածայնությունները հարդարելու և այս առթիվ հիշում է Սովուս Կաղանկատվացին և Վկայություն բերում Գ գրքից:

Կարծեն՝ կարողացած միտքս ամփոփել, առանց բանասիրական մանրամասնության մեջ մտնելու: Երբորդ գիրքը և մինչև անգամ վերջին գլուխը՝ Աղվանից կարողիկոսների ցանկը (քաց ի թերևս մի քանի հետո ավելցած անունների), առաջին երկու գրքերի հետ միասին, Սովուս Կաղանկատվացու խմբագրածու գործն է: Ցանկի առաջարանը հար և նման է Ա գրքի 8-րդ գլուխ առաջարանին: Այսաեւ հեղինակը գրում է՝ «Յոյժ ցանկալի էր ըստ կարգաց գիտել զապատմածն, որ ինչ յԱռանայ նախագահութենէն ցայսօր գործք, բայց արեւելեացս բազմազգութիւն ամբոխեալ ցուցանէ գորպիսն եւ կտակարանացն իրկիգութիւնք»... համեմատել Ցանկի հետևյալ սկսվածքի հետ: «Սակա հայրապետական անուանց (և՛ ոչ անուան, ինչպես տպաված է) պարտ եւ պատշաճ վարկանելի էր զսոյզն դրոշմել ի գրի, բայց զի յիսկագրանն հորովեան եւ նախաշաւակիդ առաջնորդաց գործք եւ ժամանակը եւ անուանը երկէ եղեալ յանօրինաց» և այլն:

Այս բոլորեն հետևում է, որ Սովուս Կաղանկատվացին VII դարու հեղինակ չինելով չի կարող որևէ փաստ ծառայել, որևէ եկմ տալ ի նպաստ Սովուս Խորենացու խնդրին:

Ապա ուրեմն հայր Հացունու փաստարկությունը սխալ է:

Ընդունիք ողջույնս և հարգանքս:

Ն. ԱԴՈՒՅ

Հ. Գ. Սոռացա հիշել (թեև կրկնում եմ բանասիրական և լեզվական կողմը չեմ շոշափում), որ Զարպիանալյան լեզվի և ոճի տարրերություն է գտնում Ա և Բ գրքերի և Գ գրքի միջև, որի համար և տարրեր հեղինակների գործ է համարել: Առ այս պետք է ասել, որ ոճի և լեզվի տարրերություն կա ոչ միայն գորքից գիրք, այլ հոդվածից հոդված, և տարրերությունը ծագում է սրանից, որ նուրբ տարրեր ժամանակների, այլևայլ գրիչների գործներ են և Սովուս Կաղանկատվացին, որպես միջակ գրող, հետամուտ անգամ չի եղել մի ոճի վերածել, ինչպես Սովուս Խորենացին է արել, այլ հակատարմությամբ ընդօրինակել է ինչպես կա, հապավումներով և անտեսելով հաճախ նույնիսկ ժամանակագրական կարգը:

ՂԵՎՈՆԴ ԵՎ ԽՈՐԵՆԱՅԻ (Քննություն հայր Ն. Ակիմյանի տեսության)

Մեր Պատմակոր բազմաշարչար հարցը դեռ չէ հասել իր վախճանին: Սի քան է պարզված ընդմիշտ, որ Խորենացու անունով հայտնի երկը գրված է 696 թվից հետո: Այս վեր է ամեն կասկածից: Մնում է որոշել *terminus ad quem*:

Պրոֆ. Գր. Խալաթյանց իր նշանավոր աշխատության մեջ՝ «Հայ Արշակունիք»¹, շոշափման կետեր է գտել Խորենացու և Ղևոնդի մեջ և կարծիք հայտնել, որ Ողբի վերջին մասի մոռայլ նկարագիրը կրում է Ղևոնդի այն էջերի ազդեցությունը, ուր նկարագրվում է արարական բռնության ստեղծած անելանելի դրույթունը: Ասել է, թե Խորենացին ժամանակով ուշ է նաև, քան Ղևոնդ: Հայ պատմության Հայրը այսպիսով տեղափոխվում է V դարից մինչև IX դար:

Հայր Ակիմյան բարի միտք է ունեցել մոտեն ուսումնասիրելու Խորենացու և Ղևոնդի աղերսը, հերթական հարց, որ Խալաթյանց միայն ուր վագծել է, բայց չէ վճռել:

Սխիրարյան նիստանության ականավոր անդամը խոհուն և բեղուն քանասեր է, հեղինակ բազմաթիվ կարևոր գործերի: Բանիմաց հասարակությունն իրավունք ունի հուսալու, որ նրա ամեն մի նոր գործը նոր այլուս քերե հայ անցյալի ավեր շենքի վերակառուցման: Փորձկոտությունը սակայն մնօնապես վնասել է իր այս աշխատության: Հայ բանասիրությունը այն քաջագոտի ուղղութերից չէ, որ վազե առանց հետ ու առաջ նայելու. նրա ուղին անհարը է, ի խոչերով և պահանջում է համր և ուշիմ քայլեր: Ծովազ գրիչը ծնուն է ականայից անհաճ հակասություններ: Կարծել, որ Թովման ծանոր չէ Ղևոնդի մատյանին² և հետո գտնել, որ Թովման իր առաջն ունի Ղևոնդի ժամանակագրությունը (էջ 76, այլև 124): անախորժ է: Ենքաղը ել, որ Հոհիսիմեն հարս է դառել Արծրունյաց 785-են առաջ (էջ 264), և հաջորդ էջում ասել, թե այդ դեպքը տեղի է ունեցել մոտավորապես 800 թվին (էջ 265) և համեմի չէ: Կամ գովել Ղևոնդի լեզուն որպես ընտիր հայկաբնություն,

¹ Արք. Խալաթյան, Армянские Аршакиды в "Истории Армении" Моисея Хоренского, ч. II, М., 1903.

² Ն. Ակիմյան, Սովուս Խորենացի և Ղևոնդ Երեց. Երկու պատմագիրներու նոյնության հարցը, Վիեննա, 1931, էջ 51 (այսուհետև մեջբերումները կտրվեն տեքստում):

այն հակադրել Խորենացու «կեղծ-դասական դանդաղկութ և դժվարընկալ ոճագիտության, դարբնված հելլենական դպրոցի հետևողությամբ» (էջ 127) և հետո պնդել, որ «Ալոնդն ու Խորենացին նույն անձն են, առավել ևս անախործ է»:

Հայր Ակինյան անպայման այնքան անփույթ չէ որքան շուտափույթ: Գործի ընթացքին է, որ նոր զյուտեր է անում: Նախ՝ մեկնակետ ունենալով Խալարյանցի ենթադրությունը, հարգու բանասերը հանգում է այն եզրակացության, որ Մոսկվայի գիտնականը սխալվել է, և որ ոչ թե Խորենացին բանաքաղ է Ալոնդից, այլ Ողբի բուն հեղինակը Ալոնդն է: Ապա առաջանալով (ախտրժակը սրվում է ոչ միայն ուտելով, այլ գրելով) զախս է այն հայտնության, որ չէ թե միայն Ողբը, այլ ամբողջ պատմությունը պատկանում է Ալոնդի գրչին և «Խորենացի» նրա կեղծանունն է:

Ընթերցողը թերմտանքի մեջ է: Ի՞նչ կարիք կար այս դեպքում այնքան ջանք բափել Ողբի շուրջը ապացուցանելու, որ Ողբը սկզբնապես Ալոնդի մատյանի սեփականությունն է եղել, հետո անցել է Խորենացու գրքին անհայտ ձեռքի միջոցով: Եթե երկու գործերի հեղինակը միևնույն անձն է, իմաստ չկա Ողբը տեղահան անելու իր ավանդական վայրից և մի գործից մյուսը փոխանցելու: Ավելորդ աշխատանք չէ»:

Եվ ինչ որ զարմանալի է, հ. Ակինյան խրախուսված իր զյուտերից, պեսք է տեսել մի նոր հոդվածով վիրավորել մեր Պատմահոր սրբազն իիշատակը: Ավելորդ եկաել, խորը բանափության:

Եվ հնարավոր է¹, որ մի մատենագիր, երկու գործ ունենալով, երկգլխանի երեւ հանդիսանա, մի գլուխ արժանի Որմզդի, մյուսը՝ Ահրիմանի, Ալոնդը գովելի, Ալոնդը այպատելի միևնույն ժամանակ:

Կուգենք սակայն հետևել մեր բանասեր բարեկամին հանգրվանեն հանգրվան, ինչպես ինքն է անցել, հետևել նրա մտքի և գրչի հաջորդական զարգացման:

Երեք հանգրվան ունի հ. Ակինյանի գործը: Ալոնդ Երեց, Ալոնդ և Խորենացու Ողբը, Ալոնդ և Խորենացի:

ՂԵՎՈՆԴ ԵՐԵՑ

Ո՞վ է Ալոնդ և ի՞նչ զիտենք նրա մասին: Ոչինչ, բացի իր մատյանից:

Հայր Ակինյան աշխատել է ոչնչից ինչ ստեղծել: Եսայի [Ա Եղիպատրուշեցի] կաթողիկոսի մահվան առթիվ Ալոնդ անվանում է նրան «երանելի, սուրբ և ուղիղ հաւատով»¹:

Այս սովորական բառերի մեջ հ. Ակինյան տեսնում է «հիացախառն, բա-

¹ Ալոնդ, Պատմութիւն, Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 169:

բնպաշտական արտահայտություն» և բացատրում այնու, որ Ղևոնդ հավանորեն աշակերտել է Եսայիին նրա եպիկոպոսության ժամանակ Գողքնում: Հնարավոր է գտնում նաև, որ Ղևոնդ Գողքնեցի լիներ և հրահանգված նույն կողմերի մենաստանների մեջ, թերևս, Մաքենեաց վանքը (էջ 33):

Հայր Ակինյան մոռացել է հիշել, որ նույն պատմագիրը խոսելով առաջին անգամ Եսայիի նասին, անվանում է նրան «կարողիկոս որոյ անուն էր Եսայիա»: Ստերմության արտահայտություն չէ բնավ:

Ղևոնդ տեղ է տվել քաղաքական անցքերի մեջ Տրունի իշխաններին, որ Գողքն զավառից էին: Այս ևս ապացույց համարում պատմագրի Գողքնեցի լինելուն:

Այս դեպքում ինչո՞ւ չի հիշել ավելի կարկառուն անձ՝ Գողքնի Սահակ իշխանին, որ մասնակից էր Պարտավի ժողովին Աշոտ և Սմբատ Քազրատունիների եւտ: Կամ ինչո՞ւ չպարծենար Վահան Գողքնեցու մարտիրոսությամբ:

«Երանելի» կոչելը մտերմության առանձին նշան չէ: Սահակ կարողիկոսին ևս այնպես է անվանում («զմարմին երանեալ հայրապետին»¹):

Եսայի հաջորդի Ստեփանոսի մասին Ղևոնդ ասում է, որ կաշառքով զահ բարձրացավ: Սրանով պատմագիրը, ըստ հ[այր] Ա[կինյանի], իրրև թե զգալ է տալիս, որ իր և Եսայիի միջև մտերմական կապ կա:

Արդարությունը պահանջում է չարատավորել Ստեփանոսի հիշատակը: Նրան նվիրված տողերի մեջ այն չկա, ինչ որ ուզում է տեսնել հ. Ակինյան: Արաք պաշտոնյան եկեղեցական գույքերի մի մասը զրավեց, ըստ պատմագրին, և մյուս մասը հաճճնեց «ցաւանդապահ», նորին, մինչեւ յաջորդել յարռո հայրապետութեանն զՍտեփանոս, որ բազում կաշառօր յաջորդեալ ի հայրապետութեանն յարռո վատնեաց զամենայն ինչու եւ ստացուածս, մինչեւ եղել բողոքին զիտից եւ ծառայից եւ պարտուց»²:

Ոչ մի կշտամբանք կարողիկոսի հասցեին: «Մինչեւ յաջորդել զՍտեփանոս» խորք դարձվածը կարծել է տալիս հ. Ակինյանին, որ հրամանատարը ինքը հաջողնեցուց հաջորդել տալ հակառակ այլ թեկնածուների: Այս իմաստով հաջորդել բառը գործ է ածել Խորենացին: «յաջորդէ Խոսրով զՍահակ»³: Իսկ Ղևոնդի մոտ նույն բայը ներգրուժական է և ոչ անցողական (հետ մահվան Գրիգորի յաջորդէ զիշխանութիւնն Աշոտ, զլ. Ե): Ուստի ավելի հավանական է որ խորք դարձվածը պարզ հունարանություն է, տεχρι του Stephanou diadechesthai, և նշանակում է, մինչև որ հաջորդեց Ստեփանոսը: Արաք

¹ Ղևոնդ, էջ 30: Ղևոնդ «Երանելի» է կոչում և Արծրունի իշխաններին նախքան նրանց մարտիրոսությունը (էջ 164):

² Անդ, էջ 170:

³ Սովորելու Խորենացի, Գիրք Գ, զլ. 49:

հրամանատարը ընտրության խառնվելու տեղիք չուներ, նա միայն պահանջել է նորընտիր հայրապետից «կաշառք», իր հավանությունը տալու համար։ Կարողիկոսը ստիպված է եղել ոչ միայն իր ընտրության առթիվ «կաշառք», այլև գյուղերի և ծառաների համար փրկանք տալ։

Լոկ Ենթադրություն է դարձյալ, թե Եսայիի մահը և Ստեփանոսի անարժան ընտրությունը, եկեղեցու կողոպուտը «ազդած են խորապես Աւոնդի նյարդերու վրա և հարկադրած բողոք հայրենիքը» և անցնել Քյուզանդիա, Շապուհ Անատունու գաղրի հետ (էջ 25)։

Ոչ Ակամսիս և Կող անունների ծանոթությունը և ոչ ծովամարտի նկարագրությունը և ոչ էլ երկու գրիվ մանանելի անհերեք զրոյցը չեն կարող մանանելի չափ նպաստ բերել այս վարկածին։

Հայր Ակիմյան ուզել է Աւոնդին Կ. Պոլս տեսնել, որպեսզի Լուս [III կայսրի] և Օմար [II խալիֆի] թղթակցությունները նրա թարգմանություն համարի, կատարված Քյուզանդիայի նյարդաքաղաքում։ Բայց հետո հրաժարվում է այս մտքից և հետևապես Աւոնդի երթը ևս ավելորդ է հանդիսանում։

Ավելի լավ է խոստովանել, որ պատմազրի կյանքը մեզ անծանոք է, քան մոլար գիտությամբ կնճռոտել խնդիրը։

Աւոնդ մի հիշատակ է թողել, այդ իր մատյանն է, շոշափելի և քննելի։

Ինչպես է կոչվել այս մատյանը և արդյո՞ք հարազատորեն է հասել մեզ։

Պատմազրիս մի ձեռագիր, ինչպես և Աստղիկի և Կիրակոսի հիշատակության հիման վրա հ. Ակիմյան փորձում է վերականգնել սկզբնական վերնագիրը։ Բայց խկույս թողնում է այդ փորձը և կանգ առնում Աւոնդի հիշատակարանի վրա, որ է «Կատարեցաւ վարդապետութիւն(?) Վետնդի վասն ժամանակագրաց տանս Թորգոնայ, ի հրամանէ տեառն Շապիոյ Քագրատունոյ»։

Այս անգրագետ տողերը չեն պատկանում Աւոնդին, այլ որևէ գրչի։ Անտեղի է վարդապետություն բառը։

Հայր Ակիմյան կարծում է, որ բառու հոս զրծ է ածված պատմության իմաստով և մի աններելի սխալ է գործում, վկայության կոչելով Ագարանգեղոսի «զայս պատմեսնոր» վարդապետութեամբ Սըրոյն Գրիգորի, որպես թե ընդգծված բառ նշանակեր հանդերձ պատմությամբ։

Ագարանգեղոսի խոսքը վերաբերում է Գրիգորի վարդապետության, իր գրի այն մասին, որ կոչվում է «Վարդապետութիւն Սըրոյն Գրիգորի»։

Հիշատակարանը աղավաղված է։ Պետք է կարդալ թերևս վարդապետի (և ոչ վարդապետություն), վասն բառը ևս անտեղի է. ժամանակագիրը, այսինքն՝ (գիրք ժամանակաց) և ոչ վասն ժամանակագրաց։ Թերևս բուն հիշատակարանում գրիչը կարդացել է՝ «Վարդապետի Վետնդի ժամանակագիրը տանս Թորգոնայ» (1)։

Ավելի կարևոր է Վլոնդի գրքի թերի լինելու խնդիրը:

Հայր Ակինյանի կարծիքով գիրքը կորուստ ունի սկզբից: Որպես թե պահապում է հեղինակի ընծայականը, ուղղված Շապուհ Բագրատունուն: Միսիքար Անեցին, ծանոթ լինելով Վլոնդին, գիտե անուններ ինչպես Քաղրք, Եման և Շահրիար, որ չկան այժմյան Վլոնդի մոտ: Ասողիկի «կարկառուն, սակավախոս բառերի մեջ արտահայտած ծանրությունը Մահմետի շորջը»¹ առնված է համարում Վլոնդեն, որ սակայն չկան այդ բառերը: Ուրեմն Վլոնդը թերի է (էջ 50):

Այս երեք փաստերից առաջինը համոզիչ չէ, մյուսները սխալ են, անուշադրության վրապակներ:

Ասողիկ գրել է իր գործը Սարգիս [Ա Սևանցի] կաթողիկոսի պատվերով և ընծայական չունի, այլ իիշում է Սարգսի պատվերի մասին իր վերջաբան հիշատակարանում: Նույնը կարող էր և Վլոնդի մոտ լինել, ինչպես կարծել է տալիս գրչի հիշատակարանը:

Միսիքար Անեցու հիշատակած անուններից Շահրիարը կապ չունի Վլոնդի հետ, իսկ Քաղրք և Եման (կարդա Եմրան) իզուր է որոնել նրա մոտ: Միսիքարը առել է խորք անուններն իր հայրենակից Սամուել Անեցուց, որի մոտ նոյն անունները հնչում են Քաղրք կամ Քաղաքը և Ամրան: Սրանք ոչ այլ ոք են, եթե ոչ Սահմետի անդրանիկ գորավարները՝ Խալիդ և Ամր (Օմար): Անունների խորք տառադարձությունը նաև անուններ են ասորական աղբյուր: Միսիքարի անգետ գրչի տակ նրանք դարձել են Մահմետի նախորդներ, ուստի և հնարավոր է գտել ասել՝ «ի Քաղրքայ մինչեւ յելանելն էին ամք ԼԸ, որպես եւ Վետն պատմագիրն զոյն վկայել»²:

Վլոնդին նայում է միմիայն տարերիվը՝ ԼԸ, մնացածը քաղված է Սամուել Անեցուց:

Զախորդ է նաև Ասողիկի կոչումը: Նրա «կարկառուն բառերը» (էջ 118) պատկանում են Սեբեռսին³, և ինչ ոք առնված է Սեբեռսից, իրոք կա այժմյան Վլոնդի մոտ:

Վլոնդ շարունակել է Սեբեռսի գործը և պետք չուներ անդրադառնալու Մահմետի անձին, ինչ ոք արդեն հայտնի էր իր նախորդից: Վլոնդի գրքի առաջին բառերը սխալ են հասկացված: «Նախ և առաջին ոքը եւ Ամբր-ալ-մումնիք անուանեցան»՝ վերնագիր է առաջին գլխին: Գերադասելի է կարդանախ և առաջինք և համարել մի բառ, քան ուղղել նախիշխանք կամ նախաքոռք, ինչպես անում է հ. Ակինյան:

¹ Ասողիկ, Պատմութիւն տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 118:

² Միսիքար Անեցի, Պատմութիւն, Ս. Պետերբուրգ, 1879, էջ 44:

³ Սեբեռս, Պատմութիւն ի Հերակլն, Ս. Պետերբուրգ, 1879, էջ 104:

Պատմագիրը նպատակ ունի պատմելու առաջինների մասին, որոնք կոչվում են նաև ամիր-ալ-մումբիր:

Գիտենք, որ այդ տիտղոսը ընդունեց առաջին անգամ Օմարը: Աւոնդ ուրեմն իրավունք ունի շխոսելու Մահմետի և Արութաքրի մասին: Սրանց և երկու հաջորդների՝ Ամրի և Օրմանի իշխանությունը ի մի է ամփոփում ընթացу 38 տարվան, սկսած Հերակլի տասնեմեկերրորդ տարուց մինչև Սուավիայի համբարձումը: Հերակլ զահ բարձրացավ 610 թվի վերջերը, իսկ Սուավիան 661 թվի սկիզբը: Ուստի Աւոնդ հաշվում է Հերակլի 11-րդ տարին 622 (և ոչ 621) և մինչև 660 գումարում է ուղիղ 38 տարի: «Զի (զի ամ) կալեալ զիշխանութիւնն Մահմետ մեռանի, յետ այնորիկ փոխանորդէ զիշխանութիւնն Մահմետի Արութաքրը և Ամր և Օրման, ամս ԼԸ»¹:

Փակագծի մեջ առաջը հարազատ չենք համարում: Մահմետ քսան տարի չէ իշխել, այլ տասը՝ 622-632: Պատմագիրը չի նշանակում Մահմետի երեք հաջորդների իշխանության տարիներն առանձին առանձին: Կարելի է իրավամբ կասկածել, որ Մահմետին տրված քսան տարին իրեն չեն պատկանում: Գուցե ծագել է սխալ ընթերցումից, սկզբի զի նակրայի պատահական կրկնությունից: Եթե կարդանք՝ «զի կալեալ զիշխանութիւնն Մահմետ մեռանի, յետայնորիկ փոխանորդէ... ամս ԼԸ». և այս երեսուն և ութ տարվան մեջ հաշվենք և Մահմետի իշխանության տարիները, կստանանք ստույգ տեղեկություն:

Աւոնդի բնագրի պատահական կրկնազրությունից առաջացած սխալը հին է և նորությունը կ հետագա պատմագիրներին:

Մահմետի և Արութաքրի վրա խոսել զանց է անում պատմագիրը նաև այն պատճառով, ինչպես ինքն է բացատրում, որ քանի Հերակլ կայսրը կենդանի էր, արարեները չկարողացան սփռել իրենց ասպատակը: Բուն աշխարհակալությունը սկսվեց Օմարի և Օսմանի, առաջին ամիր-ալ-մումնիների օրով, ուստի և սրանց շուրջն է բոլորում իր խոսքը: Պատմում է ինչ որ զիտե Սերենոսից, ինչ ինչ տարբերությամբ առաջին երեք գլուխներում: Տպագրի այս գլուխները կազմում են Աւոնդի մատյանի առաջին գլուխը և մի տեսակ նախարարանություն է իր իսկական երկի, որ սկսվում է Սուավիայի իշխանությունից, այսինքն՝ այն տեղից, որը վերջանում է Սերենոսի պատմությունը:

Այսպիսով Աւոնդի գիրքը կորուստ չունի սկզբից, հակառակ հ. Ալինյանի և ուրիշների կարծիքին (2): Իսկ կազմը արդյո՞ք փոփոխության է ենթարկված: Հայր Ակիմյան կարծում է, որ ԺԹ և Ի գլուխներն իրենց տեղը չեն: Ետևառաջության պատճառը որպես թե Լատին և Օմարի բոլորն են:

¹ Աւոնդ, էջ 3:

Տեսանք, որ հ. Ակինյան Ղևոնդին տարավ Կ. Պոլիս, տարավ, որպեսզի թագմանել տա նրան այս բղբերը հունարենից հայերեն: Հետո, հրաժարվում է այս ենթադրությունից և ընկեռում մի ուրիշ նորորության մեջ, կարծելով որ բղբերը Ղևոնդի երկի հարազատ մասը չեն կազմում, այլ ներմուծված են մի ուրիշ և անհայտ անձի կողմից: Այս եկամուտ տարբեր ներս մտնելով պատճառ է եղել գլուխների սկզբանական դասավորության խանգարման:

Նախ՝ ԺԹ և Ի գլուխները ճիշտ իրենց տեղն են: Ահա ինչու: Այստեղ պատճեն է Օմարի արշավանքը և Կ. Պոլսի պաշարումը: Ղևոնդ օգտվել է միայն վակերական աղբյուրից, ուր պատճական նշանակոր դեաքի լրկ ստվերն է մնացել: Ծինծու և անձաշակ նամակները Մսլիմի և կայսեր հորինված են ոչ քե Ղևոնդի կողմեն, այլ առնված են նույն պղտոր աղբյուրից, ուր պաշարման տարերիվը ինչպես և ժամանակակից ամիրապետի անունը արդեն նոռացված են եղել:

Ոչ մի երաշխիք չունինք, որ Ղևոնդ գիտեր, քե իր պատճածը վերաբերում է Օմարի իշխանության: Արշավանքի հերոսը Մսլիմն է, ամիրապետի եղբայրը: Լևոն կայսրը, որի անունը իիշվում է, թագավորել է 717-741, երբ Մսլիմ ասպարեզի վրա էր: Ղևոնդ իրավունքը ուներ զետեղելու ԺԹ և Ի գլուխները Մսլիմի վերջին օրերին, քանի որ պատճուրյունը վերջանում է հետևյալ նշանակալից խոսքերով. «Ե՛տ յետ այսորիկ զնաց ի տուն իր, եւ ոչ էարկ սուր ընդ մէջ իր մինչեւ ցօր մահուան իրոյ»¹:

Խոսքը Մսլիմի մասին է. ուրեմն Կ. Պոլսի անհաջող պաշարումից հետո Մսլիմ այլևս անգրծության դատապարտվեց մինչև իր մահը: Բնական է, կարծել, որ այս խոսքերից հետո Ղևոնդ չէր կարող նորեն դառնալ Մսլիմի այն արշավանքներին, որոնց մասին խոսում է ԺԹ գլխում: Պարզ է ուրեմն, որ ԺԹ և Ի գլուխները իրենց պատշաճ տեղն են և իիմ չկա դնելու ԺԸ-ից առաջ հակառակ պատճագրի ունեցած ծանոթության:

Անընդունելի են հ. Ակինյանի առարկությունները Լևոնի և Օմարի թղթակցության դեմ:

Ղևոնդի տեղեկությամբ Օմարը «ազնուականագոյն քան զամենայն արս ազգատոհմին իրոյ: Սա արար դարձ գերութեանն, զոր գերեաց Մահմետ յաշխարհեւ հայոց յետ այրելոյն զնախարարս աշխարհիս»²: Հայր Ակինյան գիտեն, որ Օմար քշնամի էր քրիստոնեության և շարունակող Կ. Պոլսի պաշարման: Նրա կարծիքով Ղևոնդ չէր կարող զովարանել այսպիսի մարդու: Այնուհետև Օմարին վերագրվում է գերիների դարձը, մինչդեռ

¹ Ղևոնդ, էջ 112:

² Անդ, էջ 42:

Ղևնդ նախընթաց գլխում Սահմետ գորավարի մասին խոսելիս չի հիշում, որ գերություն է հանել հայ երկրից:

Այստեղից հետևենում է հ. Ակինյան, որ ոչ գոլասանական խոսքերը Օմարի հասցեին և ոչ նրան վերագրած բուղը աղերս չունին Ղևնդի մատյանի հետ և համարելու են անհարազատ հավելումներ: Անհայտ ճեղքը որպես թէ խարդախել է Ղևնդի բուն տողերը, ուր պատմելիս է եղել Օմարի մուսուլման բարեմասնությունների մասին և փոխել նրա «քարի համբավը ի նպաստ քրիստոնեության»:

Դժվար չէ քանդել ենթադրությանց այս բարդ ցանցը: Պետք չկա նկատելու, որ Օմար կարող էր հրեշ լինել ուրիշների նկատմամբ, բայց բարի դեպի հայերը: Ներոնը մեծ ոճրագործ էր, բայց ազնիվ վարմունք ցույց տվեց հայերի հանդեպ, խաղաղացրեց մեր երկիրը և Արշակունյաց հարստության հիմն դրեց Հայաստանում: Ըսդհակառակը, Տրայանոս կայսրը հռովմնական ճամանակոր փառքերից մեկն է, բայց զարշելի անձն հայ պատմության տեսակետից: Նենգորեն իր մոտ կանչեց հայ բազակորին և սպանել տվեց արտակարգ տժարությամբ (3):

Նույնը և Օմարի նկատմամբ: Հավանական է, որ ջերմեռանդ մուսուլման Օմարը, ճեռնարկելով խոշոր արշականք դեպի կայսերական մայրաքաղաքը, խոհեմություն է համարել մեղմ քաղաքականությամբ շահել հայերի տրամադրությունը և ապահովել իր թիկունքը: Սակայն, խնդիրն այս չէ:

Ղևնդ շատ լավ գիտե, որ Օմար «ցուցանիք եւ առ իրային ազգն մտերմութիւն լաւագոյն քան զառաջինսն, որ նախ քան զնա իշխանքն էին»:

Ղևնդ նորեն անդրադառնում է ԺԵ գլխում Օմարի «քարենասանութեան եւ բարեմտութեան առ ազգս քրիստոնէից», որով ի նկատի ունի առավելապես հայերին, ինչպես ինքը հարում է՝ «որպէս նախ քան զայս պատմեցաք, գերեաց գերադարձ առներ»¹:

Հայր Ակինյանի ուշադրությունից սպրդել է այն կարևոր հանգամանքը, որ մեր պատմագիրը Օմարի բարեմտության մասին խոսում է ոչ միայն այն գլուխներում, որ երկրայական են թվում հ. Ակինյանին, այլև ԺԷ գլխում որ կասկածից դուրս է: Հիշամի վրա խոսելիս Ղևնդ ասում է, որ նոր աշխարհագիր անել տվեց և հարկերը ծանրացուց «որպէս թէ դժուարելով ընդ բարեմտութիւնն Օմարայ, եթէ անիրաւութեամբ ծախեաց զմթերս գանձուց ն»²:

Դարձյալ հ. Ակինյան ուշադիր չէ եղել, որ Օմարի քաղաքականության մասին նման նպաստավոր տեղեկություն ունինք մի ուրիշ հայ աղբյուրից,

¹ Ղևնդ, էջ 3:

² Անդ, էջ 101:

Վահան Գողթնեցու վկայաբանությունից. «Եւ իբրեւ նստաւ Ոմառ ի զիշաւորութիւն տաճկաց, արկ ի սիրտ նորա աստուած յիշել զանիքաւորիթիւնն որ առ Հայո հրաման տայր ժողովի զգերելսն մեծաւ պնդութեամբ եւ ի ժողովելն արձակեաց զամենեսեան»¹:

Մրանով վերանում է միանգամայն հ. Ակիհեյանի տարակույսը գերության վերաբերյալ: Վերջապես Ասողիկը գիտե Ղևոնդի մատյանը այն ձևով ինչպես հասել է մեզ և Սալիմի արշավանքը դնում է Հիշամի օրով, ուրեմն համաձայն Ղևոնդի բնագրի²:

Ակներեւ է, որ Ղևոնդի մոտ գլուխների կարգը խանգարված չէ և Օմարի ու Ղևոնդի բորբոք պատկանում են բուն բնագրին:

Այլ խնդիր է, թե որքան արժանահավատ են այդ բորբոք պատմականորեն: Անպայման անվավերական գրույրուններ են: Լևոն և Օմար, ավելի ճիշտ Սալիմ ունեցել են գրագորույուն, բայց քաղաքական և ոչ կրոնական նյութի շուրջ: Ուշագրավ է Ղևոնդի բորբի այն կետը, ուր խոստովանում է թե՝ «քազում անգամ գրեցաք առ քեզ, արդեօք թէեւ այլ հասանիցէ գրել, այլ վասն աշխարհական իրաց, եւ ոչ վասն աստուածային իրողութեանց»³:

Եվ այս ստոյգ է: Թեոփանեսի վկայությունը, որ Օմար դավանաբանական բույր է գրել Լևոն կայսրին ոչինչ չի հաստատում: Թեոփանեսը վաճական էր, ժամանակակից Ղևոնդին և ավելի քննական միտք չէր քան հայ պատմագիրը: Նա ևս հավատ է ընծայել իր ժամանակ շրջող լորերին և բորբին: Ղևոնդի բույրը պետք ունի հատուկ քննության, երևան հանելու հնարավոր հավելումներն ընդդեմ Ղևոնդի: Օմարի և Ղևոնդի գուգադրությունը ցույց է տալիս, որ հավելումներ եղել են, մի խնդիր, որ մեր նյութից դուրս է:

Ղևոնդի բորբ մեջ ասված է, որ Սահմետի երևումից անցել է «հարիր ամ փոքր ինչ աւելի կամ պակաս»⁴: Ենթադրվում է, որ բույրը գրված է Կ. Պոլսի պաշարման ժամանակ՝ 717 թվին, ուրեմն իրավ հարյուր տարի հետո Սահմետից, 622 թվից: Մի քանի եղ ստորև նույն բույրը հաշվում է «ուր հարիր ամք փոքր ինչ պակաս կամ աւելի, յորմէ հետև Զքիստու երեւեցաւ»⁵: Հետևապես բույրը գրված պիտի լինի ուր հարյուր թվականի շուրջը:

¹ «Սովերք Հայկականք», հատ. 13, էջ 20:

² Ասողիկ, էջ 128:

³ Ղևոնդ, էջ 46:

⁴ Անդ, էջ 60:

⁵ Անդ, էջ 61:

Ղևնդի պատմությունը ընդգրկած լինելով այդ քուղբը, գրված պետք է լինի ոչ առաջ քան նույն ուր հարյուր թվականը:

Սակայն, Ղևնդի պատմվածքի թելը կտրվում է 788 թվի մոտերը:

Ե՞րբ է զրել Ղևնդ իր պատմությունը:

Հայր Ակինյան կարծում է, որ Ղևնդ շարադրել է իր գործը երկու նվազով: Առաջին անգամ զրել է սկզբեն մինչև ԼԳ գլուխը, հավանորեն 775 թվի ապստամբությունից առաջ: Ապա ավելացրել է վերջին մասը մերձ 790 թվականի: Լեզվի և ոճի տարբերություն կա որպես թե այս երկու մասերի մեջ:

Սակայն, մենք գտնում ենք, որ ԼԳ և ԼԴ գլուխները դժվար է միմյանցից անջատել: Նկարագրելով երկրի ծանր կացությունը, Ղևնդ ավելացնում է, որ աղետն այնքան մեծ էր, որ անկարող է զրի առնել. «Պատմել ոչ կարեմք զաղէտիցն պատմություն»: Մրանով պատմագիրը որպես թե վերջակետ է դնում, գրիշը Վայր դնում որ հետո նորեն վեր առնի 15-20 տարի անցնելուց հետո:

Մենք վերջակետ չենք տեսնում, այլ փոխանցում, պատմելու ապստամբական շարժումը որպես անմիջական և անխուսափելի հետևանք անպատմելի բռնության: Ուրիշ հանգամանք: Ղևնդ սովորաբար նշանակում է ամիրապետի անունը և տարին և ապա արձանագրում անցրեքը: Արդյայի անունը և իշխանության քսան և երկու տարին տպագրի մեջ կցած է սխալմամբ Ի՛մ զլխին, մինչդեռ պատկանում է հաջորդ Ի՛մ. զլխին: Նրա կառավարությունը (754-775) ընդգրկում է Ի՛մ զլխից մինչև ԼԷ գլուխը, և ուրեմն ԼԳ և ԼԴ գլուխները գրված են միաժամանակ և 775 թվից հետո:

Մրանով երկնվագ գրության հարցը, ջնջվում է:

Հայր Ակինյան նկատել է այս ծանր պարագան և փոխանակ սրափվելու և հրաժարելու իր ենթադրությունից, շտապում է խոչընդոտը վերացնել մի նոր ենթադրությամբ, այն է, որ Արդյայի քսան և երկու տարին հետո է ալեւցրած: Այս արդեն նշանակում է շարարկել կասկածելու իրավունքը: Եվ ինչո՞ւ են այս բռնագրոսումները:

Հայր Ակինյան ճեննարկել է Ղևնդի ուսումնասիրության հատուկ նպատակով:

ՂԵՎՈՆԴ ԵՎ ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ ՈՂԲԸ

Քանսարկուն մի օտարուախ միտք է ներշնչել մեր պատվական հոր, թե Խորենացու հռչակավոր Ողբը Ղևնդի գործն է, զետեղված նախապես իր պատմության ԼԳ զլխից հետո, որպես վերջաբանություն առաջին նվազով գրված բաժնին: Հետազայում, 15-20 տարուց, երբ Ղևնդ երկրորդ նվազով շարունակել է իր գործը մինչև 788 թվականը, պատշաճ է համարել հանել Ողբը իր տեղից և դնել ավելացրած մասի վերջը և նրանով կնքել իր մատյանը (եջ 155-157):

Այնուհետև մի անհայտ անձ, շարունակում է հ. Ակինյան, դատելով որ Ողբը շատ ավելի հարմար է Խորենացու մեծ գործին որպես ավարտաքանություն, գողացել է Ողբը Ղևոնդից և նվեր քերել մեր Քերքողահոր, ոչ առանց ինչ ինչ փոփոխությանց (էջ 158):

Հայր Ակինյանի կարծիքով, Ղևոնդ զգայուն մատենագիր է և չէր կարող գրիչը վայր դնել առանց վերջին երաժեշտի խոսք ասելու իր ընթերցողներին (էջ 54), իսկ Խորենացին կարող է՝ ուրիշ կարող է: Խորենացու «գեղեցկահյուս պատմության» որպես թե սազ չի զալիս Ողբի նման «ցավազար ավարտաքանություն» (էջ 158):

Սակայն, նման խորիդաժությունները չեն որ պղտորել են մեր բանասերի միտքը: Նրա հիմնակետը Ողբի վերջին կտորն է, որը ողբերգուին թվում է, թե տարերքն անգամ փոխել է իր բնությունը, զարունը երաշտացել է, ամառը՝ անձրևահույզ, աշունը՝ ճմեռնացել է, ճմեռը՝ սաստկասառույց, մրրկալից. անպակաս՝ հողմներ, կարկուտ, կայծակ, անբերբություն, անանելություն, սասանմունք, դղրդմունք: Հայր Ակինյան այս կարծիքին է, որ բնության այս նկարագիրը հոետորական չափազանցության արդյունք չէ, այլ համապատասխանում են դառն իրականության: Վկայության է կոչում մի ասորի պատմագիր, որի ասելով 762 թվին մարտ ամսին Տիգրիսը հորդացել է, ջուրը հեղեղել և մեծ վնասներ հասցրել, որ ճմեռը առատ ճյուն է եկել, ինվիվներին հանկարծակի բերել: Նաև 772 թվին, ուրեմն տասը տարի հետո, անձրես չի եկել, զարնան ցանքերը վնասվել են, հետևյալ 773 թվին վաղաժամ ճմեռը փչացրել է այգիները, անասուններ և բռչուններ զոհվել են, կարկուտ է եկել՝ հատիկները կայծքարի մեծությամբ:

Մի ուրիշ ասորի հավատացնում է, որ 763 թվին կարկուտ է եկել՝ «հատիկները ուր լիտը» (Միքայել Ասորու մոտ, նկատենք անցողակի, խոսքը կարկուտի մասին է¹), և որ Խորասանում երկրաշարժ է եղել 764 թվին: Ղևոնդ իր պատմության Լ. Գ գլուխ իիշում է, որ «ի վերուստ վկայեր բարկութիւն գոլ բազմութիւն մարախոյն եւ կարկուտը եւ երաշտութիւնը անձրեւաց»²: Ըստ հ. Ակինյանի, բնության աղետների մասին Ղևոնդ վերապահել է մանրամասնորեն խոսել Ողբի մեջ, որը սկզբնապես Հ. Գլիխցի հետո է գետեղված եղել:

Այժմ պարզ է թե ինչո՞ւ հ. Ակինյան այնքան աշխատանք է բափել Ղևոնդի պատմությունը երկուսի բաժանել, ինչո՞ւ Ողբը համարում է վերջարանություն առաջին մասի և ինչո՞ւ այս մասի գրությունը դնում է 773-774 թվականներին:

¹ Michel le Syrien, Chronique, par. I.-B. Chabot, t. II, Paris, 1901, p. 524.

² Ղևոնդ, էջ 136:

Սակայն, ի՞նչ կապ ունի Հայաստանի հետ Խորասանի Երկրաշարժը, կամ Միջագետքի ծյունն ու կարկուտը: Գիտենք, որ հայ աշխարհի բնույթունը շղթայված չէ իր կամքի մեջ: Հավատում ենք, որ նա ցուցադրած լինի իր քնահաճությունները ոչ միայն 774 թվին, այլև դրանից առաջ և հետո, և հաճախակի: Ո՛չ խոշոր կարկուտը, ո՛չ դեզադեզ ծյունը, ո՛չ հեղեղասաստ անձրև, անգամ Երկրաշարժն ու նորեխը, դժբախտաբար, հազարյուտ Երևոյթներ չեն հայ եռի վրա:

Բնուրյան նկարագրած արհավիրքները բացառիկ աղետ չեն նաև Միջագետքում: Եթե հ. Ակինյան թերթեր Դիոնիսիոս Տելլմահրեցու Երկր ամբողջապես, կտևսներ որ նրա էջերը լի են նման արհավիրքների նկարագրությամբ: Բնուրյունը բարի մայր չէ եղել ոչ միայն 763 և 773 տարիներին, այլև 753, 744, 738, 724, 717-720, 712, 704, բողնենք, VI դարը: Օրինակ՝ 744 թվին տեղի են ունեցել ուժգին սառնամանիք, գետերի հորդումն, ճկներն անշնչացած ափերի վրա, անձրևի պակասություն, սով, համաճարակ հիվանդություն, Երկրաշարժ, որ լնոները տեղահան արեց, զյուղեր խորտակեց, մեծ ավերումներ գործեց, Երկնքի վրա Երևեցան բոցավառ ասուաներ, օդը լի փոշիով, աներևակայելի սով, որ չորս հարյուր հազար (հավանորեն չորս հազար) զոհ տարավ, փորորկալից հողմեր և այլն: Դրույթունն ավելի միսիքարական չէր, քան Ակինյանի ընտրած տարիներին:

Բնուրյունը շիրաժարվեց իր բարկություններևան հանելու և հաջորդ IX դարում: Առնենք 839-840 տարին, ուր հիշվում է նաև Հայաստանը: Երկրաշարժ Կարին քաղաքում, որի աշտարակներից ութը փուլ եկան, Երկու հարյուր մարդ զոհվեց, Երկու ամսի ժողովուրդը մնաց բացօթյա, բոցավառ ամպեր Երկնքում (արևի խավարում), անձրևի առատությունից ճնեռը կանուխ սկսվեց, գետերը հեղեղեցին, Տիգրիսը տասն հազար տուն քանդեց. հաջորդ տարին ճնեռը անձրև չեկավ, սերմերը չծինցին, ինտո առատ ծյուն քավից, ահունի սառնամանիք. դրամի պակասություն, քանվություն, սով և հիվանդություն, համաճարակ ախտ. ապրիլին սերմերը ծլեցին, բայց կարկուտը վրա եկավ և բոլորը փշացրեց, վերջապես նորեխը հասավ և կերավ մնացած սերմերը, բամբակը և մյուս հունձը. սոսկալի փորորիկներ արմատախիլ արին ծառերը:

Ծանր էին նաև հասարակական և քաղաքական պայմանները: Խուռանական աղանդավորները նորեն սկսեցին իրենց բռնուրյունները Կորդկաց աշխարհում՝ Մուսա առաջնորդի դեկալարությամբ: Անքիվ մարդկային զոհեր, սղություն. աղի քառասուն տրամբ արժեր մի զուգա, պանրի Երկու ունկը՝ մի զուգա, ընկույզ՝ իիսուն հատը մի զուգա: Համաճարակը աւեց Երկու տարի¹:

¹Michel le Syrien, t. III, Paris, p. 105-109.

Կարծում ենք, որ այս նկարագիրը ավելի ահավոր է, քան ինչ որ առաջարկում է մեզ հ. Ակինյանը: Եթե նրա դատողության շավիրվ ընթանաք, իրավունք ունինք Ողբը մեխելու 840 թվին:

Սակայն, մենք զգուշանում ենք այսօրինակ փաստարկությունից: Ավելի ընդունելի ենք դատում, որ Ողբի արհավրալից տողերը ճարտասանության են պատկանում և ոչ իրականության: Բնության օայրույթին նվիրած տողերից հետո Ողբի հեղինակը, նոյն հոետորական ավյունով ծառանում է ամրող հայ ժողովրդի դեմ սոսկալի բառերով: Հայ իրականության բոլոր դեկավար ուժերը՝ վարդապետք, կրոնավորք, վիճակավորք, աշակերտք, ժողովականք, զրարկանք, իշխանք, դատավորք՝ ներկայացրած են որպես բարոյական իրեշներ: Արդյոք այս խավար պատկերը և՛ս համապատասխան է իրականության, այն դրույթան, որ տիրական էր Հայաստանում 774 թվերին:

Հայր Ակինյան այս դեպքում ևս չի ուզում ճարտասանական չափազանցություն տեսնել:

Սակայն, լուսի պես պարզ է, որ հայ մարդք երբեք այդպիսի այլանդակ պատկեր չի ունեցել և մանավանդ 774 թվականներին: Զինատյաց անվանել հայ զորականին այն ժամանակ, երբ սուսերաներկ հերոսական պայքար էր մղում արաքական բռնության դեմ, նշանակում է անարդար լինել և հօդս բարբառել:

Հայր Ակինյան գուցե և իրավունք ունի նկատելու, որ Խորենացուն վայել չէր ստորագրել այսպիսի հուսահատ տողեր Քաջրատունի իշխանի հանդիման: Բայց վայել է գտնում նոյնը Ղևոնդի համար, որ նոյնպես Քաջրատունի իշխանի հետ զործ ուներ, և վերջը պետք է պատշաճ համարի նաև Խորենացուն Ղևոնդի դիմակով:

Հոռեան հատվածը Ողբի աննշան կտորն է կազմում: Ողբը իր էական մասով, հ. Ակինյանի աշքում հոետորական շարադրություն է և ողբալու նյութը «անորոշ» (էջ 158): Նրան այնպես է թվում, որ Խորենացին շարժադիք չուներ հառաջելու այնպիսի բարեզարդ դարագլուխ, որպիսին էր V դարու առաջին կեսը, երբ մեծ ուսուցիչների աշակերտները կանգուն էին, կղերը՝ զարգացած, Հովսեփ քահանան՝ տեղապահ, Վարդանը՝ սպարապետ, Վանքերը՝ լի սրբակյաց կրոնավորներով (էջ 129):

Ուզում է վերլուծել Ողբի «անորոշ» նյութը և ուրիշ բան չէ գտնում քան երկու կետ. Հայաստանյայց նկեղեցու հովվագուրկ դրությունը և՛ Հովվի և՛ Հովվակցի մահվան առթած թախիծը (էջ 132): Սրանց անունը հեղինակը չի տալիս: Հայր Ակինյան կարծում է, որ Հովվիվը Սիոն [Ա Քավոնեցի] կարողիկոսն է և Հովվակցիցը Սիոնի հաջորդ Եսայի [Ա Եղիպատրուշեցի] կաթողիկոսը:

Արդյոք ի՞նչ արժանիքի համար: Հայր Ակինյան ստիպված է խոստովանել, որ չգիտե թե ի՞նչ աղերս է ունեցել Ղևոնդը Սիոնի հետ (էջ 175):

Եսայի կաթողիկոսի մասին էլ մի բան գիտե, որ ուրիշների հետ միասին դիմել է ոստիկանին, հարկերը թերևացնելու և խնդիրը անհետանք է մնացել. գուցե և միևնույն նպատակով զնացել է Պարտավ: Այս վերջին քայլը, հ. Ակինյանի կարծիքով, արիասիրտ և հայրենասեր գործ էր և կարող էր Չորաբարելի դեպքը հիշեցնել (էջ 177):

Այսպիսով Սիոնը ոչինչ բանի և Եսային չնշին բանի համար արժանառում են մեծագույն պատվի՝ լինել Ողբի Հովկիը և Հովկակիցը:

Պահանջկոտ չենք, բայց և այնպես կարծում ենք որ երկու կարողիկոսներն իրենց հայտնի ու անհայտ արժանիքներով արժանի չեն Ողբի անգամ երկու տողին:

Զարմանալի է, որ հ. Ակինյան մոռացել է որ Հովկի և Հովկակցի առընթեր կա և բազավոր. «Բարձաւ բազաւոր եւ քահանայ»: Եթե քահանան Սիոնն է, ապա բազավորն ո՞վ է: Հայր Ակինյան պատասխան չունի, որովհետև շեղված է ճշմարտության ճանապարհից:

Ողբը իսկ իր տեղն է և նյութը շատ որոշ է և շատ հստակ ձևակերպված վերնագրում. «Ողբը վասն բառնալոյ բազաւորութեանն Հայոց յազգէն Արշակունեաց, եւ Եպիսկոպոսութեանն յազգէ սրբոյն Գրիգորի»: Ակներն է, որ բազավորը Արտաշեսն է, Հովկի և Հովկակիցը՝ Սահակ և Մաշրուց:

Խորենացին քաղաքական պատմիչ է և այլ հայացք ունի իրերի վրա, քան թելադրում է նրան վատորեն հ. Ակինյան: Արշակունի դարավոր բազը համելած տապալվում է, Լուսավորչի տոհմը սպառվում, հայ պատմության գույզ գորավոր սյուները կործանվում են: Մի՞՛թ ողբալոր երևույթ չէ: Եվ արդյոք Վ դարի դպրությունը կամ Վարդանն ու լուսավոր կղերը խանգարում են ողբալոր հայ պետականության անկումը և կամ կարող են փոխարինել ազգային անկախության կորուստը, որպեսզի հայ պատմիչը ծափի ծափի զարկեր և ավելորդ դատեր ավաղելու իր «Եկեղ բազաւորը, ազգաւ ի բաց ընկեցիկը»: Հայ եկեղեցու լուսավոր հիմնադրի տան վերջին ջահը մարում է: Մի՞՛թ ողբի արժանի չէ:

Ո՛չ և ո՛չ: Ողբը կապ չունի Ղևոնդի հետ, որպես գրական գործ այն բարձր է նրա ուժերից, և անքականելի է Խորենացու պատմությունից: Հայր Ակինյան մոռացել է մի կարևոր հանգամանք: Ողբը Պատմահոր միակ ողբը չէ: Նրա պատմության երկրորդ գիրքը կերպվում է մի ուրիշ ողբով, որ նվիրված է Տրդատի հիշատակին և կոչվում է ողբերգական մեղադրություն:

Մենք էլ պահենք այս անունը, Ողբից զանազանելու համար: Բավական է համեմատել այս երկու գործերը, որպեսզի փարատվի ամեն կասկած և համոզվինք, որ երկուսն էլ միևնույն մտքի և գրչի ծնունդ են: Ահա Ողբերգականի սկսվածքը. «Զարրոյ եւ զմեծէ եւ զերկորդ նահատակէ եւ զմերոյ լուսաւորութեան հոգեւոր վերակացու ճառերով, զ'ի Քրիստոսէ համուց եղելոց ճշմարիտ բազաւորէ» և այլն:

«Հանուրց եղեցցս ճշմարիտ թագաւոր» խոսքերը հիշեցնում են Ողբի «հանուրց հիւսիսականաց վեհագոյն» և մատնում միևնույն գրիչը: Ողբերգականի ոճն ու կառուցվածքը հար և նման է Ողբին: Հեղինակը հայտնում է սրտի դառնությունը սուրբ թագավորի բունավորման առքիվ, նրան համարելով ոչ միայն «զործակից» (հմնտ. Ողբի՝ «զործակցաւը» և հավասար Լուսավորչին, այլ անգամ վեր է դասում. «այլ զառաւելութիւն ասեմ աստ թագաւորին»):

Հանդիմանում է մեր ազգի ամբարիավաճությունը, ամաշում է հիշել անօրենությունն ու ամբարշտությունը, որպէս բունավորեցին այնպիսի թագավորի, որպէս արենացիք Սուլրատին և կամ հրեաները Քրիստոսին:

Այնուհետև խոսքը շրջում է իր անձի վրա իսկ և իսկ որպես Ողբի մեջ և դժգոհում է, որ ազգայինք անընդունակ են եղել զնահատելու նրան: «Ո՞վ որ ի ձեզ թռչակո յաղազո մեր, ո՞վ որ վարդապետացն մաղթանս... Ո՞վ որ յերթան մերում բնոնարածս, ո՞վ որ ի զալն մերում հանգիստ, ո՞վ որ տուն կամ օրանոց մեզ պատրաստեաց»:

Չարունակելով իր արտունջը, վշտացած հեղինակն ասում է ի միջի այլոց. «Ուր շատիսուրթեանն հոսանք իրրեւ յաղբերէ դիմեն», որպէս ասաց ոմն ի հնոցն»: Ո՞վ է այս ոմն: Գրիգոր Նազիանզացին, որին է պատկանում արդար մեջքերած խոսքը, ինչպես ցույց է տվել Գ. Խալարյանց¹: Սաղմոնի՝ «մինչև յերբ էք ծանրասիրաց» տանը, որ մեջ է բերում Ողբերգականի հեղինակը, ևս առնված է Նազիանզացու (հայերեն թարգմանութեան մեջ «խստասիրաց» եք):

Արդ՝ հայտնի է որ Խորենացու Ողբը կրում է Նազիանզացու խոր ազդեցությունը: Հեղինակը չի թաքցնում և երկու անգամ ակնարկում է նրան. «Որպէս ոմն նախ քան զմեզ իմաստասիրեաց». «որպէս ասաց ոմն ի հարցն», ինչպես Ողբերգականի մեջ: Նազիանզացու ազդեցությունը այսպիսով կապում է սերտորեն Ողբը Ողբերգականի հետ և ապացուցանում, որ երկուսը միևնույն անձի գործ են: Ողբերգականի մասին կասկած չկա, որ Խորենացու երկի անկապտելի մասն է կազմում, ապա ուրեմն և Ողբը նրան է պատկանում:

Մի որիշ սխալ դիտողություն, որով հ. Ակինյան կարծում է հաստատել իր միտքը: Ողբի մեջ անհարազատ տարր է գտել, որպիսին համարում է հետևյալ պարբերությունը. «Եւ մինչ նորա զմերն յուսային զդարձ եւ պատուասիրել իմով ամենիմաստ արունեստիւս եւ կատարելագոյն յարմարութեամբս, համայն եւ մեր փուրապէս դիմեալը ի Բիւզանդիոյ, յուսայաք հարսանեաց պարել եւ անվեհեր երազութեամբ կրթեալը... այդ... ողորմելի հառաջնմ... ոչ ժամանեցի աչաց նոցա կափուցման»:

¹Гр. Խալատյան, Армянские Аршакиды..., II, стр. 69-70.

Ընդգծված տեղերից երևում է, որ հեղինակը խոսում է մերք եզակի, մերք հոգնակի դեմքով։ Հայր Ակինյան վերագրում է այս շփոթը այն «անճաշակ եւ անճարակ ձեռքին», որ Ողբը հանել է Ղևոնդի Պատմությունից և հարել Խորենացու երկին, անզրագետ փոփոխություններ նացնելով։ Ուստի հ. Ակինյան նորա ուղղում է նա, առանց նկատել ուզելու որ խոսքը հոգևոր ծնողների մասին է, ինչպես հետևում է նախընթաց նախադասությունից։

«Քանզի ծնան զիս եւ սեուցին»։

Մխար է նաև զմերն փողել զիմն և մեք-ը՝ ես։ Մխար է, որովհետև հեղինակը ի նկատի ունի ոչ միայն իր անձը, այլև իր ընկերակիցներին։ Ինչ որ իրեն է վերաբերում, արտահայտված է եզակի դեմքով։ «Եւ մինչ նոքա զմերն (այսինքն իրքն իր ընկերների) յուսային դարձ եւ պատուասիրել (ավելի ծիշը՝ պատվասիրիլ) իմով ամենինաստ արուեստիւս եւ կատարելագոյն յարմարութեամբ համայն, եւ մեր (և ոչ թե՝ համայն եւ մեր) փութապէս դիմեալը ի Քիզանդիոյ յուսայաք հարսանեաց պարել»։ («Պատուասիրիլ» կախում ունի «յուսային» բայից և ոչ «դիմեալ յուսայաք»):

Պատմության հեղինակը մի ուրիշ տեղ ևս ցուցադրում է իր գիտությունը, իր ճանապարհորդության նայող զիմի (Բ, 62) մեջ, ուր ասում է՝ անցար, մտաք և ապա «յիմն ասեմ Վարդապետ, որում ոչ անարժան գտայ աշակերտ... ինքնացայ», և նորեն՝ անկաք, մնացաք։ Ինչպես այստեղ, այնպես էլ Ողբի մեջ ասված է՝ «անհոգող դրւ այլուրեամբդ եւ եղկելիք մեր որ զրկեալը եմք ի հայրենի վերակացութենէն»։ Քիչ ստորև՝ «որպէս զախտս հանդուրժեցից... զինզուս պնդեցից»։

Տարբերությունը հասկանալի է. խոսողը ինքն է միայն, բայց հայրենի վերակացությունից զրկվածը ինքը չէ միայն, այլ և յուրայինները։

Պատմության մեջ Խորենացին կիրարկում է զրեթե անխտրաբար հոգնակի և եզակի դեմք, երբեմն որոշ տարբերությամբ, բայց ոչ միշտ։ Նոյնը և Ողբի մեջ. (զԾնողն իմ, երէ զիս) եւ յետոյ՝ «ով մեզ ճառակցէ»։

Եթե հ. Ակինյանի ննան մտածենք, պետք է Պատմության շատ և շատ գլուխները եկամուտ համարենք, որովհետև հաջորդում են համազոր նշանակությամբ։ Հեռու չգնանք, առնենք առաջին գլուխը. ծանեայ, տեսանեմ և ապա՝ ծանեաք, աշխատասիրեցայց եւ յիշատակեցուք։ Բ գլուխը. զմեզ, գտանեմք, գիտեմք և միևնույն ժամանակ՝ ոչ դանդաղիմ։ Գ գլուխ. ինձ թվի, ավելորդ է մեզ, զարմացեալ եմ, մեզ խոյզ խնդրոյ և այլն, և այլն։

Այս խնդրում զանազանություն չկա Ողբի և Պատմության մեջ, այլ նույնություն։ Հետևապես հ. Ակինյանի առարկությունը ընդունելի չէ։

* * *

Եթե հ. Ակինյան իր կասկածանքը ուղղեր այն հատվածի դեմ, որ իրեն այնքան զբաղեցրել է և գայթակղել, մենք կողջունեինք և ճայնակից կլինեինք:

Ողբի հիվանդ մասը վերջին հատվածն է: Նրանով դատել ամբողջը սխալ է, իսկ ամբողջով այն քննել՝ արդար:

Ողբը բանաստեղծական դրվագ է, որի հարգը չի նսեմանում այնու, որ նմանողություն է Նազիանզացուն: Միևնույն քարերից կանգնում է հաճախ տարրեր ճարտարապետական շենք: Ինչ և լինեն փոխառյալ քառերն ու համեմատությունները, Ողբը գեղեցիկ հորինվածք է, ազնվական հյուսվածքը:

Արձակ է, բայց չափականի եկեցն ունի: Համավանկ քառերի հաջորդականությունը ստեղծում է նվազայնություն: Կան զեղուն զգացում, բարախող սիրտ, հորդ հույզեր և ջերմ արտասուր: Մրագին ակնարկությունները շաղում են մի տեսակ խորիրդավորություն: Ուժեղ, շեշտված արտահայտությունները մնում են բանաստեղծական հունի մեջ և տեղի չեն տալիս հոետորական այլանդակության:

Հուզիչ, ոչ խոռվիչ, լարվածքով, բուռն, ոչ ահարեկ թախիծով ընթերցողը սահում է ընտակիր շարվածքի վրայից, հետզհետև աճող արամադրությամբ և կանգ է առնում անդ, ուր բանաստեղծը ավաղում է մի վերջին շունչով. «Զարքի՛ր Երեմիաս, զարքի՛ր եւ ողբա՛ հանդերձ մարզարէանալ որ ինչ թշուառացաքս եւ որ ինչ թշուառանալցու ենք: Գուշակեա՛ զյառնել հովուաց տգիտաց, որպէս երբեմն Զաքարիաս յիսրայէլին»:

Ողբի ընթացքը փոխսկում է: Բանաստեղծության հեզաքավալ ալիքները դադարում են, բացին է մի ջրվեժ, հոետորական հորձանք: Նա, որ ցայժմ ողբում էր լալազին թագավորի և քահանայի նահը և վայում իր մենավոր որբությունը, հեղաշրջվում է, և «տիւրական եւ սգաւոր» բարբառը լուս է և առաջ է զալիս մի անհույս հոռետես և իր անեզր ամրաստանությամբ մի սև վարագույր է փոռում հայ ազգի և հայ բնության վրա:

Հայ ժողովուրդը ներկայանում է մեզ որպես մի հրեշ. իր բոլոր խավերը ախտավոր են: Ամենեն անարզը զորականներն և իշխանները, որակված տասնական ահուելի արատներով: Վիճակավորները, ժողովրդականները և դատավորները յուրաքանչյուրը յորն ծանր ածականով ծանրաբեռնված: Վարդապետները, կրօնավորները և աշակերտները ևս խնայված չեն:

Հոռի երևակայությունը առաջանալով՝ այլանդակ զժերով է ներկայացնում նաև հայ բնությունը, չորս եղանակները տակն ու վրա են եղել: Քաղաքական կացությունը դժնդակ է. թագավորները խիստ են, վերակացուները՝ անհարթարար, թշնամիները զորացած, սիրելիները՝ դավա-

ճանած, հավատը՝ վաճառված, հենք, հափշտակություն, ավար և ավեր, սով և հիվանդություն և մահ, մի խոսքով կատարյալ դժոխք, «ակնկալութիւն գեհենի», որից երկյուղ կրելով հոռետես զրիչը ավելացնում է «յորմէ պահեսց զմնզ Քրիստոս Աստուած» և սրանով փակում իր անլույս ճարտասանությունը:

Հետնորդները, հափշտակված այս աշխարհասասան պատկերից, չեն զլացել ավելացնել նորանոր և գծեր: Քանասերները իրավամբ համարել են նման հավելածուները անհարազատ:

Արդ՝ բնական հարց է ծագում թե Ողբի վերջին հատվածը, որ նրա աննշան մասն է կազմում, և անհարի և ամրողության, հարազա՞ւ է, թե եկամուտ:

Նշաններ կան թեր և դեմ:

Կասկածելի հատվածը չի պատշաճում Ողբի վերնազրին, որի համաձայն Ողբը պետք է վերջացած համարել Երեմիայի խոսքի մեջքերումով: Ինչ որ հետևում է, հակառակ է մնչքերումի իմաստին: Ողբերգուն խնդրում է որ նոր Երեմիան գուշակէ «զյառնել հովուաց տղիտաց»: Ասել է թե դեռ չկան տգետ հովիվները, այլ ենթադրվում է, որ պետք է երևան:

Մինչեն հաջորդ տողերի մեջ արդեն թվում է, որ «վարդապետք տխմարը, կրօնաւորք կեղծաւորք» և իրենց նմանները արդեն հրապարակի վրա են:

Արդյոք մի ուրիշ ձեռք չէ՝ շարունակել Ողբը, շարելով այն աննախանձելի մարգարիտները, որ տեսանք: Նրանք խորը են Ողբի հեղինակի աշխարհայցքին: Ողբերգականի մեջ նա որոշակի գծել է այն ինչ որ համարում է հայ ժողովրդի թերություն: Խստարտություն, ամբարհավաճություն կամ բարձրահոնություն, կամակորություն և ճշմարտությանը անհարազատ, ահա մեր ազգային պակասությունները: Եվ այս ճշմարիտ է. Խորենացին ինքը, այդ լավագույն հայորդին ունի սույն թերությունները: Ճշմարիտ է, որովհետև մեր նոր սերունդը մինչև անգամ պարծենում է այդ հատկություններով և մեծ առարինություն համարում: Տրդատի մահկան առիվ խոստովանում է Խորենացին, որ «ամաշում է ասել ճշմարտությունը, մանավանդ մեր ազգի անօրենությունն ու ամբարշտությունը»:

Արդյոք այսպես մտածողը ընդունա՞կ էր ստորագրել Ողբի այն կտորը, որ հայ իրականությունը մերկացրած է մարդկային բոլոր արժանիքներից:

Դժվար է պատասխանել, որովհետև կա մի արգելառիք պարագա: Աշակերտների նկարագիրը Ողբի մեջ, ինչպես վկայում է «Հայկազնյան բառզիրքը», առնված է նույն Գրիգոր Նազիանզացուց (տե՛ս «աստվածաբան» բառը): Այս արդեն մի մածուցիկ նյութ է, որ կապում է քննելի կտորը Ողբին և հանձնարարում է ձեռնպահ մնալ խոհեմարար, առայժմ վճռական պատասխանից:

Ինչպես և լուծվի այս կնճիռը, մի քան մնում է հաստատուն և աներեր, որ Ողբը անկապտելի մասն է կազմում «Հայոց պատմության», լինի ամբողջությամբ, թե առանց վերջին հատվածի, որ համարելու է հոետորական եռանդի արգասիք և ոչ իրական կյանքի պատճեն (4):

II

Ինը կետ է թվում հ. Ավելյան, ինը ապացույց երկու հեղինակների նույնության: Նրա դիտողությունները ի վիճակի են թերևս ուժ տալու Գրիգոր Խալարյանցի կարծիքին, քայլ անզոր նույնության հարցը լուծելու:

Ասել, թե երկուսն էլ միևնույն նկարագիրն ունին, որովհետև հայ երկրի զավակներ են, Սուրբ Գրիքը սերտած, գործունության ասպարեզը Հայաստան է, նշանակում է ոչինչ չասել:

Նմանության փաստ չէ, որ երկուսն էլ Բագրատունի իշխանի երամանով են գրել քանի որ մեկի հովանակորը Շապուհն է, մյուսի՝ Սահակ:

Ղևոնդ, գիտենք, երեց է, քայլ որ Սովուս ևս «անտարակույս» երեց է, այդ չգիտենք:

Ղևոնդ որպես թե Գողբնեցի, ինչպես և Մովսես: Թուելեաց երգերի առթիվ Խորենացին ասում է՝ «զոր պահեցին, որպես լսեմ, մարդիկ կողմանն զինեւէտ զաւառին Գողբան»: Այստեղից հանում է հ. Ավելյան Խորենացու անձնական ծանրությունը Գողբնի, այն ինչ «որպէս լսեմ» դարձված ճշշտ հակառակն է վկայում: Նույն իմաստով Պատմահայրը գործ է ածում «որպէս ասեն», «որպէս լսենք» (Ա, 16), իսկ իր անձնական ծանրությունը արտահայտում է որոշակի՝ «որպէս լուար ականջօք մերով»:

Խորենացին գիտել Մարինեաց վանքը, քայլ ի՞նչ կապ ունի Ղևոնդ նույն վանքի հետ, անհայտ է: Մարինեաց վանքը շատ հեռու է Գողբնեցից, որպեսզի Գողբնեցին, և այն էլ ենթադրական, ծանր համարվի վանքին: Կան հատուկ անուններ, ինչպես Թորգոմ, Ծննդակուր, Հրունիք, Ամատունիք, Խրամ, Խոշակունիք, որոնք պատահում են երկու հեղինակների մոտ: Հ[այր] Ավելյան ընտարել է նաև մոտ հարյուր քառ, ընդհանուր երկուսին:

Արդյո՞ք սրանք կարող են փաստ ծառայել երկուսին նույնության: Չե՞ որ այս անունները և քառերը բացառիկ սեփականություն չեն նրանց: Բառերի խոշորագույն մասը սուրբգրենական է և հետևապես մատչելի բոլոր մատենագիրներին: Առնենք ցուցակի առաջին քառը՝ «ազգապետ», ծանրը է Ս. Գրիգ և Ազարանցեղոսից: «ուղիս, ամբոխ, արհամարություն, քարեկարգություն» և այլն սուրբգրենական են: Այսուները հայտնի են Ազարանցեղոսից, Փավստոսից, Փարպեցուց, Եվսեբիոսի «Եկեղեցական պատմությունից», երկեր, որոնց քաջածանոք է Խորենացին: Որպես զի կարելի լինել պնդել թե մի ձեռք

է բանաքաղը և ոչ երկու, պետք է հաշվի առնել երկուսի ամբողջական բառարանը, դարձվածները, քերական մտածողությունը և ոճագիտական բնածին շնորհը:

Հ[այր] Ակինյանի բառացուցակը լրիվ չէ: Օրինակ, չէ հիշված Կորյունի վատակազմ բառը՝ «քարեացապարտ», որ ծանոք է Ղևոնդին և Մովսեսին: Ուղիղ չէ Ղևոնդի վարչ բառը սրբագրել վաղը և համեմատել Մովսեսի վաղը-ի հետ: Վարչ հին ձև է գուրգ բառին և կապ չունի վաղի հետ:

Որքան էլ ճոխացնենք երկու հեղինակներին հավասարապես հատուկ բառերի ցանկը, կասկած չկա որ երկուսին անջատող բառագանձը անհամեմատ ավելի հարուստ է: Հեռու չգնանք, առնենք Խորենացու առաջին գլուխները, խաղացմունք, անարժանափառ, ծննդաբանել, ազգաբանել, պատկանավոր, հեշտաբար, զակատեալ, նախանձական, փոխարկել, չարած, զրուցաբորթին, ներքողութիւն, արձանացուցանել, ածու, անսիրելութիւն, անյուսութիւն, մերազնեայ, ուշմագոյն, արդարախօսող, գործառնութիւն, սկզբնատիպ, և այլն, և այլն:

Խորենացու «խրոխտացեալ» բառը հ. Ակինյան տեսել է Ղևոնդի մոտ, բայց անտես է արել, որ նույն բառի կողքին կամ զեղապատշաճ, անձնեայ, քաջազանցուր, խայտակն, հաստարազուկ, վիպական բառերը որ իզուր է որոնել Ղևոնդի մոտ:

Բառերից ավելի կարևոր է, անտարակույս, ոճը, այն արկեստը, որ կերտում է բառերից նախադասություններ: Խիստ մեծ զանազանություն կա երկուսի ոճի մեջ:

Մեր նպատակը չէ բնորոշել ոճը, այլ միայն լուսաբանել մեր միտքը: Առնենք մի օրինակ: Խորենացին գրում է՝ «զանսպառ խաղացմուն ի քեզ աստուածայնոցն շնորհաց(ն) եւ զանդու հոգուն ի վերայ քոց իմացուածոցն զարժմուն ծանեայ ի ձեռն գեղեցիկ խնդրոյս»:

Նման շարված խորը է Ղևոնդին: Ածականների, բացահայտիչների և խնդիր սեռի նախադաս և հեռակաց կիրառումը հատուկ է Խորենացու գրչին և անհարազատ Ղևոնդի պարզ հայախոսության:

Թե արդարն ամզգուշություն է բառերի հիման վրա նույնացնել հեղինակներին, պայծառ օրինակ է Ազարանգեղոսի և Կորյունի փոխարարերության կնճիռը: Ազարանգեղոսի բանաքաղությունը Կորյունից անվիճելի է, բայց ո՞վ կարող է պնդել, որ Ազարանգեղոս նույն Կորյունն է:

* * *

Հ[այր] Ակինյան գտել է նաև մտքերի նմանություն երկու հեղինակների մեջ, արժանի ամենայն ուշադրության: Բայց նմանությունը նույնություն չէ: Ղևոնդ ունի. «Լաւ համարեցան զմահ անձանց քան տեսանել զկորուստ

աշխարհիս... քաջութեամբ մեոցուք ի վերայ աշխարհիս մեր եւ ի վերայ ազգիս եւ մի տեսցեն աչք մեր կոխան ոտից լեալ պղծալից արանց զրբարանս մեր»:

Այս տողերը հիշեցնում են Խորենացու. «Լաւ համարէք զմեռանելն ի վերայ հայրենեացն քան թէ տեսանել զորդիս օտարածնաց կոխելով զահմանս հայրենեացն եւ հարազատից արեան նորա տիրել արանց»:

Նմանության մեջ կա և մեծ տարրերություն: Խորենացին գործ է ածում հայրենիք քառը և հակադրում հարազատը օտարածնին: Խորենացին առաջինն է, որ արտասանում է հայրենիք, հայրենասեր քառերը: Այս մի հատիկ քառը, հայտարար նոր աշխարհայացքի, քավական է, որ զատենք Խորենացուն Աւոնդից և իր բոլոր նախորդներից: Աւոնդի տողերը բնորոշ են վանականի համար, Խորենացին քաղաքացի է և քաղաքական նոտածող:

Համաձայն չենք նաև հ. Ակինյանի այն կարծիքին, որպես թե Աւոնդ և Մովսես նույնանման վերաբերում ունին դեպի Քազրատունիները: Այստեղ ևս զանազանություն ենք տեսնում:

Հ[այր] Ակինյանի արտահայտությամբ երկուսն էլ Քազրատունիների «կապարճակիրներն» էին: Նախ խորշելի ենք համարում այս քառը: Երկու քաղաքական հոսանքները, որոնց ներկայացուցիչներն էին հնում Քազրատունի և Մամիկոնյան իշխանները, ակոսում են մեր կյանքը նոյնիսկ ներկայումս: Նրանց կողմնակիցներին դրոշմել նախատական կամ վիրավորական որակումներով կարիք չկա: Աւոնդ և մանավանդ Խորենացին գաղափարական հակառակորդներ են Մամիկոնյան մարտական տրամադրության: Քաղաքական ուղղությունները մշակվում են ոչ միայն զենքով, այլ նախ և առաջ խոսքով: Խոսքն է ծնում զենքը:

Հիմ չկա մեկուսացնելու հայ մտավորականությունը կամ չեզոքացնելու նրա նշանակությունը իին կուսակցական խնդիրներում և նվաստացնելու մինչև ծառայական աստիճան: Վարդանակերտի ճակատի նախօրենին հայ զինվորականները դիմեցին մի «սուրբ, ընտրեալ եւ լի հոգեւոր իմաստութեամբ միայնակեացի, հարցանել զորպիսութիւն գործոյն»¹: Քազրաւանդի և Արծելի կոիվների գաղափարախոսը «ոմն Մոնազան» էր²: Ուրեմն, չվիրավորենք մեր մատենազիրներին: Խորենացին, այդ արտակարգ ինքնասեր հայը, խոսում է Սահակ Քազրատունի իշխանի հետ, ամեն պարագային, ոչ որպես «կապարճակիր», այլ ինչպես ուսուցիչ տղա աշակերտի հետ:

Խորենացին համակիր չէ Մամիկոնյան քաղաքականության և կողմնակից Քազրատունյան գծի այն աստիճան, որ ուրանում է Մամիկոնյան

¹ Աւոնդ, էջ 23:

² Անդ, էջ 141:

կտրիծների քաջագործությունները: Ղևոնդի համակրանքը ևս Բագրատունիների կողմն է, բայց տակավին Սովորյան Ժխտական շեշտը չունի Մամիկոնյանների հանդեպ: Գրիգոր Մամիկոնյանի մասին Ղևոնդ գրում է. «Այր Երկիւղած, Եղբայրասէր, դարմանիշ աղքատաց կատարեալ ի հաւատս աստուածպաշտութեան, որ յաւուրս իրոյ իշխանութեան խաղաղացոյց զաշխարհս Հայոց յամենայն եինից եւ յարձակմանց»: Խորենացին չէր ստորագրի նման դրվատիք որևէ Մամիկոնյանի հասցեին:

Մըմենի և Արծեշի հերոսները Մամիկոնյաններն էին: Ղևոնդ պատմում է մեզ նրանց անձնազոհ և անվիճեր հայրենասիրությունը, առնաց մոռնալու, հարկավ, արդարացնել Բագրատունի իշխաններին որ անմասն էին մնացել երկրի պաշտպանության այնպիսի մի ճգնաժամին: Երկու Աշոտներն էլ երկդիմի դիրք էին բռնել ապստամբության հանդեպ: Ղևոնդ գրի է առել անցըերը, երբ խիզախ զորականները ընկել էին կովի դաշտում և հարկավ հետին ժամու իմաստությամբ է, որ քննադատում է ըմբոստացումը և մարգարեական աչք տալիս Բագրատունի իշխանի իրապես տարտամ և երերուն խոհենության:

Որքան և աչառու է Ղևոնդ, և կուսակցական, բայց և այնպես պետք է խոստովանել, որ նա ատելություն չունի դեպի Մամիկոնյանները: Հ[այր] Ակինյան քվում է, թե սխալ է մեկնում պատմագրի խոսք՝ «չար սերմանց շար արդինաւորութիւն»: Դավիթ Մամիկոնյան մեռավ անպատճի մահով «ըստ անհաճոյ Աստուծոյ քարուց ատելութեանն զոր առ ունեին միմեանս. զի արդարեւ չար սերմանց չար արդինաւորութիւն»¹:

Չար սերմը Մամիկոնյանները չեն, այլ ատելություն է, որ կար Աշոտ Բագրատունու և Մամիկոնյան Դավիթի մեջ և այդ ատելությունն է տվել, ծնել շար արդյունավորություն:

Ղևոնդ անվանում է Գրիգոր Մամիկոնյանին չարասեր² և քարելորուժ³, որովհետև իրոք վատ գործ էր կատարել, պատճառ լինելով Աշոտ իշխանի դժբախտության: Սակայն պատմագրը արդարամիտ չէ: Աշոտի դեմ էին նաև Սմբատ Բագրատունու որդիները: Սրանց անունները չի տալիս և հիշատակում է այնպես երկդիմի ձևով, որ իր տողերի մեջ նրանք իրենց գործով ձուլվում են կարծես թե Մամիկոնյան եղբայրների հետ:

Հ[այր] Ակինյան, հետևելով Ք. Պատկանյանին, կարծում է, որ Սմբատի որդիքը նույն են, ինչ որ Գրիգոր և Դավիթ Մամիկոնյանները: Մենք արդեն առիթ ենք ունեցել խոսելու այս մասին⁴:

¹Ղևոնդ, էջ 120-121:

²Անդ, էջ 123:

³Անդ, էջ 124:

⁴Ն. Աղոնց, Բագրատունյաց փառքը, «Հայրենիք», 1929, մարտ, էջ 156:

Ղևոնդի բնագիրը բավականին անորոշ է և ընդունակ ծնելու քյուր ըմբռունում: «Վրաց տարեզրք»-ից գիտենք, որ Աշոտի կորացման հետինակներն իր եղբորորդիք էին, ամեն պարագային ոչ միայն Մամիկոնյանները: Ո՞վ են եղբորորդիք: Անտարակույս, Մմրատի որդիները: Այս տեղեկությունը հարկադրում է մեզ զատել Սմբատի որդիներին Մամիկոնյան եղբայրներից և ըստ այնմ մեկնել Ղևոնդի երկմիտ տողերը:

Ղևոնդ գրում է. «Ի՞նձացեալ որդուցն Մմրատայ զպատիւն Աշոտոյ, զի մեծացաւ անձն նորա յաչս Հեշմայ... եւ վաղվաղակի երամայէ (Մրվան) ունել զնոսա եւ առաքէր առ իշխանն Խսմայէլի գԳրիգոր եւ գԴաւիթ, որք էին ի տոհմէ Մամիկոնեան»¹:

Կարծես թե Մմրատի որդիք նույն են, ինչ որ Գրիգոր և Դավիթ: Սակայն Մմրատ Մամիկոնյան անուն չէ. և եթե որպես բացառիկ երևոյք Մմրատը Մամիկոնյան տանից էր, ինչո՞ւ պատմագիրը չի անվանում նրան Մամիկոնյան, մինչդեռ ենթադրական որդիների՝ Գրիգորի և Դավթի մասին ասում է որոշակի «ի տոհմէ Մամիկոնեան»: Իրավունք ունինք հետևապես Մմրատին և իր որդիներին զատելու Գրիգորից և Դավթից:

Հետո պատմագիրը գրում է՝ «իրամայէր տանել զնոսա յԵմանն»² և ապա՝ «յայնժամ զերծեալ որդիքն Մմրատայ ի կալանատոր պատանդէն»³: Ազատվածները զալիս են «ի կողմանս Վասպուրական աշխարհի», բռնորյուններ են գործում և հարձակվում Աշոտի վրա կամենալվ նրան սպանել: Աշոտ մի կերպ փախչում է, զնում է զանգատվելու Մրվանին: Եվ այս ժամանակ ոստիկանը նշանակում է իշխանաց իշխան Գրիգոր Մամիկոնյանին Աշոտի փոխարեն: Մրվանը տեղեկանալով Աշոտից «զամրատանութիւնն զորդուցն Մմրատայ եւ զոր ինչ արար ընդ նա Դաւիթ եղբայր Գրիգորի», հրամայում է պատժել Դավթին:

Արդ՝ հարձակվողները Մմրատա որդիներն էին, մինչդեռ ամրաստանող Աշոտը բռնում է միայն Դավթի օճիքից: Դավիթ մնենակ չէր, երբ հարձակվեց Աշոտի վրա, եթե իր հետ էր իր եղբայր Գրիգորը, և ուրեմն երկուսն են Մմրատի որդիք, ինչպե՞ս է որ ոստիկանը նշանակեց ոճրագործին իշխանաց իշխան: Եվ ի՞նչ գործ ունեին Մամիկոնյանները Վասպուրականում, որ իրենց կալվածք չէր: Գիտենք, որ այնտեղ իշխում էին, ըստ Ղևոնդի, Մմրատ, որ զոհ գնաց 705 թվի ողբերգության, և որ էր որդի Աշոտի, որ իշխանաց իշխան էր 685-689 թթ. և բնական է, որ նրա որդիները փախել մտել են Վասպուրական, իրենց հայրենի տունը:

¹Ղևոնդ, էջ 112:

²Անդ, էջ 113:

³Անդ, էջ 118:

Աշոտ ամբաստանողը որդի էր Վասակի: Սմբատը այս Վասակի եղբայրն էր, ինչպես լեզունել էինք վերև իշխալ հոդվածում: Հ[այր] Ակինյան, որ անձանոր է մեր հոդվածին, նույն կարծիքն է հայտնում մեզնից անկախ: Ուրեմն Սմբատի որդիք և ամբաստանող Աշոտ երկու եղբարց որդիներ էին: Աշոտը խնայել է իր եղբայրորդիներին և իրեն հասցրած զրկանքը բարդել է միմիայն Մամիկոնյան Դավթի վրա:

Իսկ թե ի՞նչ հակառակուրյուն ունեին Սմբատի որդիք Աշոտի հետ, հասկանալի է: Սմբատ ավագ որդին էր Վասակի և իր որդիքը օրինական թեկնածուներ էին իշխանաց իշխանի գահին, որ արար իշխանությունը գիշել էր Վասակի որդի Աշոտին:

Ընորհիվ Աշոտի ամբաստանության, Դավթի սպանվեց արարական դահիճի ձեռքով: Գրիգոր իր եղբոր վրեժը լուծեց, կուրացնելով Աշոտին:

Մամիկոնյան եղբայրների թշնամությունը Աշոտի դեմ հավանորեն քաղաքական հողի վրա էր, ինչպես ցույց են տալիս վերահաս ապստամքական շարժումները: Նրանք միացել էին Սմբատի որդիներին տապալելու Աշոտին, որ ավելի քան բարեկամ էր արարներին: Գրիգորը վաղուց էր որոնում լեղվազմի ծրագիրը: Երբ իր եղբոր ողբերգական մահից հետո գործի անցավ, կարծատես Ղևոնդը ուրիշ քան չի ուզում տեսնել նրա ձեռնարկի մեջ, քան «խորամանկութիւն վասն հանելոյ զիշխանութիւն յԱշոտոյ»:

Գրիգոր անշուշտ իրավունք ուներ աչք ածելու իշխանաց իշխանի գահին: Գրիգոր, Դավթի և երրորդ եղբայրը Մուշեղ ծագում էին այն Գրիգորից, որ իշխանաց իշխան էր և ընկավ խաղարաց դեմ կովելիս 685 թվին: Սրա որդիներն էին Դավթի վկայության մեջ հիշված՝ Մուշեղ և Արտավազը Մամիկոնյանները:

Այս Մուշեղի որդիներ ենք համարում Մամիկոնյան երեք եղբայրներին, Գրիգոր, Դավթի և Մուշեղ: Իսկ Արտավազի զավակն է հավանորեն Հմայակ Մամիկոնյան, որի որդին Արտավազը, առաջին ապստամբության հերոսը, ծանոք Ղևոնդին¹:

Գրիգոր թեև իրավունք ուներ թեկնածել իշխանական գահին, բայց այդ չէր նրան Աշոտի դեմ լարողը, այլ քաղաքական տարածայնությունը: Պատմազիր Ղևոնդի դեմ է խոսում, երբ «խորամանկութիւն» է որոնում նրա մեջ Աշոտին տապալելու համար: Գրիգոր այնքան խակամիտ չէր, որ կարծեր թե արարների դեմ խրոխտալով, կարելի էր նրանց աչքը մտնել և իշխանության արժանանալ: Դրա համար հարկավոր էր ոչ թե զենք շարժել այլ երկրպագության զնալ արար ամիրապետին, ինչպես արավ Աշոտ:

¹Ղևոնդ, էջ 138:

Այսպես ուրեմն Մամիկոնյան եղբայրները զատ անձինք են, քան Սմբատի որդիները հակառակ Հ[այր] Ակինյանի և համաձայն վրաց ավանդության: Վերջինս պատասխանատու է համարում Աշոտի դժբախտության համար իր եղբարորդիներին, ինաւ եղբարորդիներին, որ են Սմբատի որդիք: Կուսակցական միակողմանիությանը Ղևոնդ, ինչպես և ինքն Աշոտ, հանցանքը ճգել են միմիայն Դավիթ Մամիկոնյանի վրա:

Չնայելով այս բոլորին, Ղևոնդ չի ուրանում Մամիկոնյանների սխրագործությունը և նկարագրել է մեզ նրանց խիզախումները, այնպես որ ընթերցողին համակռություն է ներշնչչում և ոչ ատելություն:

Մինչդեռ Խորենացին բնավին ջնջում է Մամիկոնյան հիշատակը Հայոց պատմությունից, նրանց փայլուն դրվագները վերագրելով Բագրատունի և այլ իրեն հաճելի իշխանական տների:

Այլևս մի անջրանե է, որ արգելում է նույնացնել Ղևոնդին և Մովսեսին: Եթե պատմագիրների համակրանքը կապ ունի քաղաքական կշիռի հետ, պետք է հետևեն որ Բագրատունյան քարը նվազ ծանր էր Ղևոնդի օրով, քան Խորենացու, այսինքն՝ սա ավելի մոտ է ծամանակով Բագրատունիների վերջնական հաղթանակին և ուրեմն ուշ, քան Ղևոնդ:

* * *

Հ[այր] Ակինյան երբեմն մեղանչում է Խորենացու բնագրի դեմ: Պատմահոր սրտառուչ տողերից լավագույնը առիք է տվել նրան թյուր մնկնարանության:

Հասցնելով իր Պատմության թելը մինչև այն կետը, ուր Հայկի զավակներն արժանանում են քազի, Խորենացին չի կարողանում զսպել իր ներքին հաճույքը: Հայրենասիրական վերասլացումով ցանկություն է հայտնում, որ ինքն էլ այն ժամանակ ծնված լիներ, և, որպեսզի այս դեպքում զրկված չմնա քրիստոնեական լույսից, ուզում է, որ Քրիստոսն էլ այն ատեն աշխարհ եկած լիներ: Եվ ապա հառաջում է. «Այլ վաղ ուրեմն փախեալ ի մեջ պատահումն այն, թէ արդեօք եւ վիճակ»¹:

Հ[այր] Ակինյան կարծում է, որ այս տողերը հասկանալի կլինեն, եթե Խորենացու գրչի տակ տեսնենք Ղևոնդի սիրտը, որովհետև որպես թէ միայն Ղևոնդ կարող էր գրել թէ «քագաւորութեան պատահումը փախաւ, երանի թէ նաև արդի չարաշուր վիճակը փախչէր», հույս չունենալով, որ 360 տարի առաջ դադրած քազը պիտի վերանորոգվեր: Միաւ ընթանում է:

¹Մովսես Խորենացի, էջ 67:

Խորենացին ափսոսում է, որ «պատահումը փախաւ», որքեմն չպատահեց կամ չիրագործվեց ոչ թե քաջավորությունը որ տեղի ունեցավ, այլ իր երկու իշտերը ոչ ինքը այն ժամանակ ծնվելու բախտ ունեցավ և ոչ Փրկիչը այն ատեն եկավ: Այսպիսով զրկվեց արենակից հարազատ քաջավորների թվի տակ ապրելու երջանկությունից, ազատ օրվան դառնություններից: Ստիպած է ապրել օտար քաջավորների կողմանը տակ, գոնե դառնությունները չինեին, «այս վիճակը եւս փախած լիներ»:

Խորենացու միտքը պարզ է և նրա զգայուն տողերը ոչ մի հիմ չեն տալիս ոչ Ղևոնդի և ոչ Էլ ժամանակի խնդիր հարուցանելու: Պետք չկա նոր կնճիռ ավելացնելու ծերումու կնճուու ճակատին:

Ինչ և լինին մեր քննած դիտողությունները, սխալ կլիներ կարծել, որ նրանք են բերել հ. Ակինյանին իր նորալուր տեսության: Այս դիտողությունները քարմատար հանգամանք են:

Գայրակղության բուն քարը պետք է որոնել այն հետաքրքրական տեղեկության մեջ, որ գտնում ենք ասորի Դիոնիսիոս Տելլմահրեցու մոտ:

Այս մասին արդեն խոսել ենք ամսագրիս էջերում¹:

IX դարու սկզբում երևան եկավ Խորենայան պարսիկ աղանդը, որ գործում էր բույն դրած Կորդվաց լեռներում: Աղանդավորները մեծ պարտություն կրեցին արարեներից 813-816 թվերին արարական գորքերից, և նրանց առաջնորդը Սահելի փախակ ապաստանելու Աշոտի որդի Սահակի երկիրը: Սահակը նրան սպանեց, որից զայրացած աղանդավորները գրոհ տվին Սահակի դոյլակի վրա և պաշարեցին: Սահակ բացակա էր: Իր կինը, կնոջ եղբայրը, որ վանական էր և մի ուրիշ վանական դիմադրեցին քաջարար և պաշտպանեցին ամրոցը, ուր փակված էին:

Այս պատմվածքից երևում է, որ 813-816 տարիներին հայ իշխան կար Սահակ անունով, որդի Աշոտի, և սրա դոյլակում ապրում էր մի վանական, որ իր կնոջ եղբայրն էր:

Արդ՝ հ. Ակինյան կարծում է, որ այս Սահակ Խորենացու մեկենասն է և վանականը՝ ինքը Խորենացին: Սահակի անձը առեղծված է, որ շատ գլուխներ է հոգեներել: Սահակ անունը լսելու հայ քանասերը բնականորեն միտքն է բերում Խորենացու հովանակորին: Երբ առաջին անգամ ծանրացանք Դիոնիսիոսի շահենկան տեղնկության, մենք ևս հիշեցինք Խորենացուն և Սահակին, բայց երկար կանգ չառանք այն պարզ հիմամբ, որ Պատմահայրը անձնապես ծանոթ չէր Սահակին, մինչդեռ վանականը նրա կնոջ եղբայրն է, ուրեմն ոչ միայն քաջածանոթ, այլև ազգական: Այլև

¹Ն. Արքոնց, Բագրատունյաց փառքը, «Հայրենիք», 1928-1929:

հնարավոր չէ հովանավորին որոնել IX դարում, եթե հովանավորյալը իրեն V դարու մարդ է համարում:

Այլապես է վարվել հ. Ակինյան, որ պինդ կառչել է իր առաջին տպավորության և վճռել անորոշ շշունչից նոր երգ հյուսել: Պատմահոր նշանավոր խոսքը՝ «յառաջ քան զմարմնոյդ՝ զիուոյդ ընկալեալ զծանօթութիւն» ենթադրել է տալիս, ըստ հ. Ակինյանի, որ հոգևոր ծանոթության հետևել է և մարմնավորը: Ըներ կարծում: Խորենացու խոսքի իմաստն է, թե քեզ չեմ ճանաչում, բայց տեսնում եմ «ի ձեռն գեղեցիկ խնդրոյս», թե որքան խոհական անձ ես:

Այս տողերը գրելիս նա ծանոր չէր Սահակին, այլապես գեղեցիկ խոսքը կկորցներ իր գեղեցկությունը: Թե հետազում ծանոթացած լինի, հաստատ փաստ չկա:

Սահակ, անտարակույս, Բազրատունի իշխան էր: Հ[այր] Ակինյան մի հաջող միտք է հայտնել, որ Սահակը որդի է ոչ թե Աշոտ Մսակերի, այլ Աշոտ Սահակյանի: Սրանով լուծվում է Վարդան պատմիչի բնագրի մի հանգույցը, որ հակասական իմաստ ուներ: Սակայն, ինչ-ինչ առարկություններ դեռ մնում են:

Դիոնիսիոս Սահակին կոչում է որդի Աշոտի, քիչ վերև նույն պատմագիրը հիշում է Աշոտ Մսակերին՝ Նանայի և Արիկուրայի վիճարանության առթիվ: Հավանորեն, այդ Աշոտին ունի ի նկատի որպես հայր Սահակի: Սյուս կողմից Դիոնիսիոս գիտե որ Մսակեր ուներ որդիներ: Մինչդեռ հ. Ակինյանի վարկածը հարկադրում է Մսակերին տալ միմիայն մի որդի՝ Սմբատ Խոստովանող: Դարձյալ Վարդան պատմիչից¹ երևում է, որ Զահապի օրով Տարոնը ենթակա էր Աշոտ Մսակերին և ուրեմն այնտեղ իշխում էին իր որդիները և ոչ Աշոտ Սահակյանի:

Սոռանալու չէ նաև, որ Սմբատ Մոկաց իշխնեցող հավանորեն նույն Սմբատ Խոստովանողն է²: Ոչ միայն Տարոն, այլև հարեան Մոկաց աշխարհը Մսակերի որդիների ձեռքին էր: Աշոտ Սահակյանի մասին շատ քան չգիտենք: Աւոնդ գովում է նրան իր խոհեմության, զգույշ քաղաքականության համար, բայց արդյո՞ք այդ խոհեմություն գնահատվեց արարմների կողմից և նա ստացա՞վ իշխանաց իշխանի գահը և կամ որքան ապրեց, հայտնի չէ:

Չնայենով այս բոլորին, հ. Ակինյանի ենթադրությունը շատ հավանական է:

¹Վարդան, էջ 78:

²Թովմա Արծրունի, էջ 127, 137:

Սահակը իշխում էր, ըստ հ. Ակինյանի, Անձնացյաց երկրում: Մենք գերադասել ենք Մոկաց աշխարհը, ուր անսնում ենք հետազայում Մճրատ Քաջրատունուն: Ըստ Մարկվարտի «Սահակ իշխան էր Բեր Զարեիլուի (Բոհտան) շրջակայքը», ուստի հավանորեն և Տարոնի մեջ: Բեր Զարեիլու վրիպակ է, ուղղել պետք է՝ Բեր-Զարդու: (Միքայելի հատվածի մեջ *priere* աղոքք բառը շփոքած է հայ բարգմանիչը *pierre* քար բառի հետ) Խորենացին բնակել է տալիս Մճրատ Քյուրատին Տնորիքում, Ալկի ավանում: Հ[այր] Ակինյանի կարծիքով, այս արձագանք է Սահակի օրով տիրող կացության: Անձնացյաց գավառի գլխավոր վայրն է Կանդուսար:

Այստեղ է, որ Սահակի պատվերով Խորենացին գրել է իր Պատմությունը IX դարի սկզբներին, 813-816 թվականներին: Սահակ որպես քե Վաղարշակի նման կամեցել է իմանալ իր բնակության անցյալը: Այդ ժամանակ երապարակի վրա ուրիշ ավելի կարող մարդ չկար, քան Ալոնի, որ արդեն հոչակ էր հանել շնորհիվ իր պատմական մատյանին, գրած մի ուրիշ Քաջրատունի իշխանի Շապուհի երամանով: Ալոնին է ուրեմն այն կտրիճ վանականը, որ իր քրոջ հետ պաշտպանել է ամրոցը: Նա է, որ գրել է «Հայոց Պատմութիւնը»:

Իսկ ինչո՞ւ է Խորենացու անունը գրքի ճակատին:

Հ[այր] Ակինյանի պատասխանը կտրուկ է ինչպես միշտ: Նա գտնում է, որ Սովուն Խորենացու անունը անհարազատ է և ամբողջ նախադասությունը՝ «Մովսէս Խորենացի յաղագու մերոյս ի սկզբան յայսմ քանից Սահակայ Քաջրատունոյ խնդալ», անքերականական շարադասություն է և փորձում է վերականգնել նախնական հարազատ ձեր ջնջելով Սովսեսի անունը:

Այս արդեն ենթադրություն չէ, այլ աններելի մոլորություն: Քավական է, որ թերթեր Խորենացու երկի Գ գրքի 57-րդ գլուխը, որպեսզի երաժարվեր անտեղի կասկածամտությունից: Այնտեղ կկարդար. «Սահակ եպիսկոպոս Հայոց քաջի օրավարի Անատոլեայ խնդալ». «ինքնակալ Թէոդոս Աւգուստոս... Մեծի Սահակայ եպիսկոպոսի Հայոց ի տէր խնդալ»:

Անտեղի է յայսմ ուրիշ այսր, քանի որ յայսմ վերաբերում է ի սկզբան քառին և ոչ հաջորդ խոսքին. ի սկզբան յայսմ, նշանակում է՝ ի սկզբան աստ, ինչպես ուրիշ տեղ ասում է՝ «աստեն իսկ ի սկզբան մերոյ գործառնութեան» (Գիր Ա, 3):

Խորագիրը կանոնավոր է և Սովսեսի անունը իր պատկանավոր տեղն է:

Ուրեմն, ինչպե՞ս քացատրել, որ Ալոնի, եթե իրոք Հայոց պատմության հեղինակն է, Խորենացու անունն է դրել իր աշխատության ճակատին, և ինչ որ աններևակայելի է, գրելով Սահակի պատվերով IX դարում, չի քաշվել իրեն V դարու մարդ համարել:

Հ[այր] Ակինյան կարծում է, որ Ղևոնդ չէ կեղծողը, այլ մի ուրիշ անծանոք գրիչ, որ Ղևոնդի մահից հետո կեղծել է, խեղաքյուրել և հեղինակի անունը, և՛ ժամանակը, կամենալով ավելի մեծ հեղինակություն տալ «Հայոց պատմության»: Մովսես Խորենացի անուն անձ, ըստ հ. Ակինյանի, գոյություն չի ունեցել: Կեղծողը ընտրել է Մովսես անունը որպես քե աչքի առաջ ունենալով Հնգամատյանի հեղինակ Մովսեսին. իսկ Խորենացի շինծու բառ է, կերպած «առ ընդ խորս եանց» բառերից:

Այս նշանակում է Մովսես Խորենացու դժվարաքակ հանգույցը [լուծել] Ալեքսանդրյան խիզախությանը և ողբերգական խնդրի մեջ կատակերգական տարր մտցնել ստուգարամական խաղերով:

Ո՛չ, Խորենացին Ղևոնդ չէ, և հ. Ակինյանի աշխատության արժեքն այդ անհաջող վարկածի մեջ չենք տեսնում:

Հ[այր] Ակինյանի ուսումնասիրությունը, թեև ձեռնարկած սխալ դրված հարցի շուրջ, չի կորցնում իր արժեքը, այլ բերում է մի կարևոր նպաստ Խորենացու և Ղևոնդի փոխհարաբերության խնդրին, պարզելով որ Խորենացին օգտվել է Ղևոնդից:

Ալեյր Պատմահոր երեսից մի խորշով ևս հանվում է, բայց երեսը մնում է տակավին կնճռու: Խորենացին ավելի ուշ է, քան Ղևոնդ, Գր. Խալաքյանցի այս թեզը լրացրանկած կարելի է համարել հ. Ակինյանի աշխատությանը (5): Հայ բանասիրությունը կժխտի նրա եիմնական վարկածը, բայց կմնա երախտապարտ իր բերած նպաստին համար:

ՓՈՋՐ ՍՈԿՐԱՏԻ ՀԵՂԻՆԱԿԸ

Ինչպես հայտնի է, Սոկրատի «Եկեղեցական պատմությունը» մեզ հասել է կրկնակի խմբագրությամբ՝ ընդարձակ և համառոտ, կամ որպես ընդունված է անվանել՝ Մեծ և Փոքր Սոկրատ: Մեծ Սոկրատը քարգմանված է հունարենից Փիլոն Տիրակացու ձեռքով 696 թվին: Իսկ ի՞նչ է Փոքր Սոկրատը:

Փոքր Սոկրատի և Մովսես Խորենացու Պատմության միջև կան անհամար առնչության կետեր, և այնքան զգալի որ մատնում են մեկի կախումը մյուսից: Նորայր [Քյուզանդացի] կամԵնալով պաշտպանել Պատմահոր ավանդական դարը, այն կարծիքն էր հայտնել, որ Փոքր Սոկրատը նախնյաց իին քարգմանություն է և Խորենացին օգտվել է նրանից: Այնուհետև նախնիք զգալով, որ Փոքր Սոկրատը խիստ համառոտ է, ձեռնարկել են նորեն քարգմանելու 696 թվին: Այսպես էր կարծում նաև Միխրայրան հայտնի բանասեր, հանգուցյալ հայր Բ. Սարգիսյան: Երկու Սոկրատների փոխադարձ հարաբերության խնդիրը պիտք է պարզեց առաջ, քան կարելի էր պատասխանել դրականորեն ֆրանսիացի գիտնական Կարրիերի կողմնան հարուցած նոր կասկածներին Խորենացու ժամանակի վերաբերյալ:

Էջմիածնի միաբան Մեսրոպ վարդապետը, այժմ արքեպիսկոպոս¹, հրատարակեց երկու Սոկրատները միասին 1897 թվին և ընդարձակ առաջարանում քննության առավ օրվան հրատապ խնդիրը, ապացուցանելով, որ Նորայր և հ. Բ. Սարգիսյան սխալ են և որ Մեծ Սոկրատն ավելի իին է, քան Փոքրը: Պարզեց մանավանդ, թե ի՞նչ պայմաններում է ծագել Փոքր Սոկրատը: Փիլոն Տիրակացու քարգմանությունը խիստ բառացի էր, սարկական հետևություն հույն բնագրին ի վճառ հայ լեզվի ողբակության, որով և դժվար ընթեռնելի էր և շատ տեղ անհասկանալի: Ընթերցող հասարակության մատչելի անելու նպատակով հարկ են տեսել հունախոս քարգմանությունը հայացնել, վերածել ավելի կանոնավոր և ավելի

¹ Չենք կարող իիշենք մեր բարեկամի անունը առանց ցակ հայտնելու այն անտեղի և անարդար ցույցերի առթիվ, որոնց զնի դարձրին Հայ եկեղեցու պատկառելի դեմքերից մեկին, և պատճառ եղան կաշկանդելու նրա գործունեությունը մի այնպիսի ժամանակ, երբ տարագիր հայությունը այնքան պետք ունի գիտուն և փորձառու հովիվների (1):

հայկարան խմբագրության: Եվ այս է Փոքր Սոկրատը: Հետևապես ավելի ուշ է, քան Մեծ Սոկրատը, ուշ քան 696 թիվը: Այս հ. Մեսրոպ Մագիստրոսի խոշոր լուսան է հայ բանափրության: Նրա մյուս դատողությունները Խորենացու հարցի շուրջ՝ մերը չեն և արդեն հնացած են, և մեր նպատակից էլ դուրս նրանց վերա կանգ առնել: Ինչ որ մեզ հետաքրքրում է այն հարցն է, թե ե՞րբ է խմբագրվել Փոքր Սոկրատը: Հայր Մեսրոպի կարծիքով նա խմբագրվել է «շատ չանցած» բուն բարգմանությունից, գրեթե միաժամանակ և խմբագրողը կամ համառոտողը հավանորեն ինքը Տիրակացին է եղել¹: Վերջին ենթադրությունը ամեն պարագային անընդունելի է: Արդարն ի՞նչ կարիք կար բարգմանել բար առ բար և հետո նոր աշխատանք հանձն առնել բարգմանածը հայացնելու, փոխանակ սկզբից և եթ կանոնավոր լեզվով բարգմանելու: Տիրակացին անմասն է Փոքր Սոկրատին:

Մեծ և Փոքր Սոկրատի հարաբերության խնդիրը մնում է ցարդ առկախ: Բանասերները երկար և ջերմ վիճարանությունից հետո իրենց գենքերը վայր դրին, մոռացության տալով հարցը: Եվ ինչ որ զարմանալի է, նոցանից և ոչ մեկը չէր նկատել, որ մատենագրական ստույգ տեղեկություն կա Փոքր Սոկրատի խմբագրության և ժամանակի և հեղինակի մասին: Միսիքար Այրիվանեցին իր ժամանակագրության մեջ հաղորդում է 641 թվի տակ (թիվը հարկավ ճիշտ չէ, և այս չէ կարևորը)

«Փիլոն Տիրակացի, Ցակոր Ուտհայեցի արար զնոր բարգմանութիւն»:

Հազիվ թե բացատրության պետք կա: Ժամանակագիրը հայտնում է, որ այս ինչ թվին Փիլոն Տիրակացին բարգմանել է Սոկրատը և եիշում ի դեպ, որ Հակոբ Ուտհայեցի արել է երկրորդ բարգմանությունը, այսինքն՝ Փոքր Սոկրատը: Մենում է պարզել թե ո՞վ է Հակոբ Ուտհայեցին:

Հարցնենք Սատրենոս Ուտհայեցուն, որ պետք է ճանաչե իր քաղաքակիցներին: Արդարն նա գիտե մի Հակոբ գիտնական վարդապետ, որ կնքել է իր մահկանացուն խորին ծերության մեջ, Ուտհայում, Հայոց 534 = 1085 թվին: Նույն պատմիչն ավանդում է, որ Հակոբը, որ կոչվում էր Քարափնեցի և Սանահնեցի, մասնակցել է 1065 թվի դավանարանական վիճարանության, որ տեղի ունեցավ մայրաքաղաքում, [Կոստանդին X] Դուկաս (կամ Տուկիծ) կայսրի հրամանով: Հակոբը մեծ դիմադրություն ցույց տվեց հայրենի ավանդները պաշտպանելու համար, բայց «սակաւ մի վասն երկրնութեանն Զրիստոսի ի կողմն Հոռոմոց դարձաւ»², միարանության գիր կազմեց և հանձնեց կայսրին: Այն պահուն սլացավ գահագուրկ Գագիկ քաղաքորը, պատառեց միարանության թուղթը, պաշտպան հանդիսանալով Հայ եկեղեցու դավանության (2):

¹ Տե՛ս Առաջարան, էջ 2ա և 3ց:

² Սատրենոս Ուտհայեցի, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 161-162:

Հակոբը աշակերտել էր Դիոսկորոս Սանահնեցուն, որ 1038 թվին կարողիկոս ընտրվեց: Անջուշտ, աշակերտան է Սանահնի վաճռում և 1038 թվականից առաջ: Ծննդյամբ Քարափնեցի, վանական կյանքով՝ Սանահնեցի, Հակոբը կոչվում է նաև Ուտհայեցի, այնտեղ իր կյանքի վերջին տարիները անցնելու պատճառով: Հավանական է, որ 1065 թվից հետո, երբ կասկածի տակ ընկավ դավանաբանական խնդրում, փոխադրվեց Ուտհա և անգ մեռավ: Մատքենու գովում է նրա խոր զիտուրյունը և անվանում «այր հզօր կորովի»: Դատելով Մխիթար Այրիվանցու նրա տված Ուտհայեցի կոչումից պեսոք է կարծել, որ Սոկրատի համառոտումը կատարել է Ուտհայում 1065-1085 տարիների շրջանում:

Հակոբը զիտուն էր և քաջ հայկարան, կարդացել և սերտել էր հին մատենագրությունը, ինչպես երևում է իր գործից, որ լի է հներից քաղած ոճերով և դարձվածներով և մասնավորապես շահավետած է Խորենացու բառամբերը:

Դառնանք այժմ Մեծ Սոկրատին: Երուսաղեմի օրինակը պահել է հետևյալ հիշատակարանը, զետեղված ձեռագրի առաջին թղթի վրա:

«Յամի վեցհազարերորդի երկերորդի չորրորդի կենցաղում անցաւորի որպես ունի ժամանակագրութիւն սուրբ Սոփի աւագ եկեղեցի տիեզերական մայրաքաղաքին Կոստանդնուպոլիսի, եւ եւթ հարիւթերորդի չորրորդի Քրիստոսի գալստեանն և ի հարիւթ քառասուն և ի չորս քուականին, ի յիններորդումն ընտիքտիոնին, յառաջնում ամի քազաւորութեանն երկրորդ Ղետնի ինքնակալի Աւգոստոսի քարգմանեաց Փիլոն Տիրակացի առաջին ձեռնարկութեամբ զգիրս զայս մասնաւոր ծայրաքաղ ի Սոկրատայ եկեղեցական պատմութենին, քողեալ զինքնախաւութիւնս և զքուրքս այլոց և զնասս յաղազս նուազութեան քարտի և մազաղաքի եղելոյ յաւտարութեան»:

Մեծ Սոկրատի երկու օրինակներն էլ ունին իրենց վերջը Սեղբեստրոսի վարքը, որի սկզբում կա հետայալ հիշատակարանը:

«Յառաջ քան զուրուտասն ամի քարգմանելոյ Փիլովնի զգիրսդ զայդ Սո(ս)կրատայ զեկնեցական պատմութիւն քարգմանեալ էր Սրասուն Գրիգորի Զորափորեցոյ քարգմանի ընդ փառաւորս յիշելոյ Ներսին իշխանին փեսային Կամսարականաց զգիրս պատմութեան վարուց սրբոյն Սեղբեստրոսի եպիսկոպոսի Հռովմայ և կայր ի քարտիսի: Այժմ պատշաճ համարեցաք առ զմին գրոց գրել ձեռամբ Թովման դպրի պատրաստ լինելով մազաղաքին»:

Սոկրատի հրատարակիչ կարծում է, որ երկու հիշատակարաններն էլ պատկանում են Փիլոնի գրչին: Մենք համամիտ չենք: Փիլոնի հարազատ գրությունները չեն, այլ նրանց բովանդակությունը ամփոփած մի ուրիշ և հետին գրչով: Նշանները ակներև են:

Նախ խմբագրված են երրորդ դեմքով, որ հատուկ չէ բուն հեղինակներին:

Հետո՝ «առաջին ճեղնարկությունը» մատնում է անծանոթ գրչի ծանոթությունը երկրորդ ճեղնարկության կամ Հակոբի համառոտ խմբագրության: Եվ վերջապես Ըրիստոսի գալստյան թվականը գործածական չէր ոչ միայն Փիլոնի ժամանակ, այլ և հետագա դարերում:

Երկրորդ եիշատակարանը ևս երրորդ դեմքով է խոսում: Միայն վերջին նախադասությունը թերևս մոռացմամբ պահել է առաջին դեմքը՝ «այժմ պատեհ համարեցաք»:

Այս նկատողությունները տանում են այն եզրակացության, որ Փիլոնի բուն իշխատակարանները չեն պահկած, այլ հետին գրիչներից մեկը ամփոփել է նրանց բովանդակությունը, և իր կողմեն ավելացրել է Ըրիստոսի գալստյան թվականը Ալեքսանդրյան տոմարով, հակառակ Փիլոնի գործ ածած Կոստանդնուպոլիսի տոմարի: Արդարեւ ըստ վերջնիս աշխարհի սկզբից մինչև 696 թվականը համարվում է 6204 տարի, որ միանգամայն ստույգ է, 6204-5508 = 696: Ալեքսանդրյան տոմարը հաշվում է 5500 տարի և ոչ 5508, ուստի անծանոթ գրիչը Ըրիստոսի գալստյան թվականը դրել է 704, որ է 6204 - 5000 = 704, առանց նկատելու, որ սա չի համաձայնում մյուս թվերին՝ իններորդ ինդիկտիոնին = 696 և Լեռնահոս կայսրի առաջին տարվան = 696. Եռոյն անծանոթ գրիչն են պատկանում և ընտիրական (փոխանակ ինդիկտիոն-ի և գութուտասմ (փոխ գութ և տասմ) ուղղագրությունը: **Քարտ և քարտեղ** կրկնակի ճները ևս չեն կարող միևնույն գրչեն ելած լինել: Պետք է խոսուվանիլ, որ քարտի և մազարարի նվազության պատճառվ Սոկրատի Պատմության ինչ ինչ մասերը քարգմանելը այնքան պարզ չէ, որովհետև նախ՝ մազադար գտնելուն պես, փոխանակ պակասը լրացնելու, Զորափորեցու քարգմանությունն է արտագրում, և երկրորդ՝ դժվար էր նախորոշել, թե արդյոք արամադրելի քարտը պիտի բավեր: Հակառակ դեպքում սպասելի էր գործը վերջնն կիսատ մնար և ոչ թե զանազան հատվածները զեղչելով: Մեզ թվում է Փիլոնը կատարել է իր քարգմանությունը Կոստանդնուպոլսում: Ասողիկից գիտենք, որ Հուստինիանու [II] կայսրը իր օահակալության չորրորդ տարին Հայաստան արշավեց, շատ իշխաններ իր հետը տարավ որպես պատանդ և նրանց թվում «զկաթողիկոս Հայոց զՍահակ հանդերձ և եպիսկոպոսօք արգելեալ առ ինքն»¹, այսինքն՝ տարավ մայրաքաղաք: «De Rebus Armeniis» գրությունը հաստատում է, որ կայսրը կանչեց Սահակ կարողիկոսին եպիսկոպոսների հետ

¹ Ասողիկ, էջ 101:

միասին մայրաքաղաք, որը որ կաթողիկոսը ստորագրեց դավանարանական միության գիրը, բայց մերժեց գիրը Հայաստան վերադառնալու հետո: Հուստինիանու զահ բարձրացավ 685 թ. սեպտեմբեր ամսին. չորրորդ տարին կահմապատասխան 689 թ.: Հիշյալ հույն աղբյուրի համաձայն կայսրը կանչեց կաթողիկոսին իր բազավորության հինգերորդ տարին, ուրեմն 690 թվին: Հավանաբար կաթողիկոսը և իինց եպիսկոպոսները երավիրած են եղել մասնակցել Տրուլի ժողովին 692 թվին: Ժողովի արձանագրությունից երևում է, որ Կարինի և Կենառիծի եպիսկոպոսները ստորագրել են ժողովի որոշումները: Բայց կաթողիկոսի և այլ հայ եպիսկոպոսների ստորագրություն չկա: Թերևս «De Rebus Armeniis» չափազանցնում է նրանց քերումը դեպի միարանությունը: Ժողովի մի քանի որոշումները հայ սովորությանց դեմ, թերևս, բացարելու և հայ Եկեղեցականների ներկայությամբ:

Հավանական ենք համարում, որ Փիլոն Տիրակացին կաթողիկոսի ուղեկիցներն մին լինի, որ մնացել է Կ. Պոլոսում, հունարեն սովորել և քարգմանել Սոկրատը «աւտարութեան»: Այս դեպքում հասկանալի կդառնա ոչ միայն «աւտարութեան»-ը, այլ Պոլսական տոնարի և ինդիկտիոնի կիրարկությունը առաջին անգամ հայ մատենագրության մեջ:

Զարտի նվազությունը, եթե լոկ պատրվակ չէ, պետք է բացատրել նրանվ, որ կաթողիկոսի վերադարձից հետո Փիլոն հնարավորություն չի ունեցել քարտ կամ մազաղաք հայրայքել: Դպիր Թովմայի պատրաստած մազաղաքը Փիլոնի ճեղքն է հասել իր Հայաստան վերադառնալու հետո, որը և ընդօրինակել է Սեղբեստրոսի վարքը և կցել Սոկրատի Պատմության:

Սոկրատի երատարակիչը մի անհասկանալի սխալ է գործել Գրիգոր Զորափորեցու հիշատակարանի «քարգմանի» բառը փոխարինելով «երամանավ»-ի¹: Մխալվել է նաև կարծելով, որ Զորափորեցին քարգմանել է Սեղբեստրոսի վարքը Ներսեն Կամսարականի հրամանով: Հիշատակարանի Ներսենը Կամսարական չէ, այլ լոկ «փեսայ Կամսարականաց» և իշխան վրաց. և Գրիգոր Զորափորեցին նորա քարգմանն է: Այս Ներսենը ծանոթ է այլուստ: Հովհաննես Կաթողիկոսը նրան հիշում է մուսուլման զորավար Քասարայի հետ ունեցած ընդհարումի առիվ²: Իսրայել [Ա] կաթողիկոսի օրով (668-678): Ներսենը բուն Վրաստանի իշխան չէր, այլ այն մասի որ վրացիք Սոմխների = Հայաստան են անվանում, իսկ հայերը՝ վրաց աշխարհ, այսինքն՝ Գուգարքն, որի մեջ մտնում էր և Զորափորը, Գրիգոր Թարգմանի ծննդավայրը: Ասել է թե Գրիգորը աշխատել է իր իշխանի համար քարգմանելով Սեղբեստրոսի վարքը, 678 թվին: Ասողիկ շփոքել է,

1 «Սոկրատայ Սրովաստիկոսի Եկեղեցական պատմություն...», էջ Ժ:

2 Հովհաննես Կաթողիկոս, հրատ. Մ. Էմինի, էջ 53:

ուշադրության վրիպումով, Զորափորեցու քարգմանության ժամանակը Փիլոնի հետ. որպինես վերջնիս քարգմանությունը համարում է կատարված Անաստաս կարողիկոսի օրով և սրա վեցամյա զահակալությունը դնում է (Հ. 120 թ. =) 671, մինչև 677, այն ինչ Անաստաս արռոջի վերա էր 662-668 թվին¹. և Փիլոն քարգմանել է Սոկրատ 678 թվին, որեմն Խորայելի ժամանակ: Փոքր Սոկրատի հիշատակարանը պարունակում է մի խոչոր բյուրիմացություն, որ պետք ունի մեկնության: Հրատարակիչը փակագծի մեջ է առել հիշատակարանի մեծագույն մասը, ինչպես և վերջընթեր գլուխը՝ նա: Նա չէ նկատել, որ վերջընթեր գլուխն առնված է ամբողջապես «Գիրք Կայսերաց» գործից (էջ 60): Այնուեղան է ծագում նաև Սոկրատ, էջ 687, ծանրության մեջ բերած հատվածը, որ գտնվում է Փոքր Սոկրատի օրինակներից մեկում:

Ինչ վերաբերում է հիշատակարանին, փակագծի մեջ նշանակված մեծ հատվածը ոչ այլ ինչ է երեւ ոչ մի ամփոփում Մեծ Սոկրատի Զ գրքի Առաջարանի (էջ 486-487): Ավելորդ ենք համարում դեմ առ դեմ դեմ Մեծ Սոկրատի բնագիրը և Փոքրի նոյն բնագրի ամփոփումը: Բավական է միայն հիշել սկզբի ու վերջի նախադասությունը:

Մեծ Սոկրատի Առաջարան, Գիրք Զ, էջ 486.

«Բայց եղիցի մեզ մի փութալ առ պատմութիւնն, զմտաւ ածեալք որպէս զի քէ փութացուք գնեղեկարանութեան հայել, քերես և ի քաց անկանիցիմք ի դիտմանն»...

Առաջարանի վերջը, Գիրք Զ, էջ 487.

¹ Այս շրջանի կարողիկոսների ժամանակն որոշելու համար, հավաստի կռվան է Գրիգոր Սամիկոնյանի մահվան տարին: Ըստ «Կայսերաց գրքի» Գրիգոր ընկապ Խազարաց արշավանքում Հայոց ՇԼԴ թվին, սահմի 10, այսինքն՝ 685 թ. հուլիսի 5-ին: Ասողիկը տալիս է ՇԼ որ գրչական սխալ է և հրատարակիչը կարող էր ուղղել, քանի որ նոյն պատմագիրը Գրիգորի հաջորդի՝ Աշոտ պատրիկի հիշանությունը դնում է ճնէ թվին: Գրիգորի մահը տեղի ունեցավ, ըստ Հռվիհաննե Կարողիկոսի, Սահակ Զորափորեցու 7-րդ տարին (և ոչ 5-րդ, ինչպես Ասողիկի մոտ է), որեմն Սահակ զահակալել է 678 թվին: Իր նախորդն էր Խորայել (ըստ ումանց Եղիա, սխալ ընթերցման հետևանքով), որ իշխեց 10 տարի, որեմն 668-678: Խսկ պահնից առաջ Անաստաս էր, որի վեցամյա իշխանությունը ընկնում է 662-668: Սերեսու իր Պատմությունը հասցեկ է մինչև Սուավիայի հաղբանակը, 661 թվին, և չէ հիշում Ներսես կարողիկոսի մահը: Հավանական է, որ մեռած լինի 662 թվի սկզբում, բողնորվ արռող Անաստասին: Մյուս կողմից Սահակ Զորափորեցին իշխել է 25 տարի կամ 26, ինչպես հաշվում է քանիցս իշխած հոյն արքյուրը, հետևապես մինչև 703 կամ 704 թիվը: Վերջինս ավելի հավանական է և համաձայն է Ղևոնդի տեղեկությանց:

«Զոր ես տեսա(!) շարագրելով, զորս ի տեսողացն կարացի ուսանել ընտրելով զջմարիտն, յորմ ոչ փոխելն (զջմարիտն յորմն ոչ փոխելն) ըստ պատմութեանն զպատմողսն զայսոսիկ: Խորհրդարար ինչ ճշմարիտն ծանուցեալ լիներ բազմաց եւ յոլովից պատմելոց եւ որոց առընթերն զորով ասելոց զործովը, իսկ ոմանց յամենայել առաւել արժանաւորելոց զիտել:»

Համեմատեցեք Փոքր Սոկրատ, էջ 688.

«Բայց մի՛ որ մեզ մեղադիր լիցի (հմմտ. Մեծ Սոկրատ Առաջարան, գլ. Ե, էջ 399, մի՛ մեղադրել մեզ եթ), եւ աղարտեցէ թէ զպատմութիւնս սրբոց հարեւանցի պատմեցի և ոչ զեղեցկարանութեամբ հպեալ ի գովութիւնս... թերեւս ի բաց ամկանիցիմք ի զիտմանէն»:

Հատվածի վերջը.

«Զոր ես տեսի և զոր ի տեսողացն կարացի տեսանել. ընտրելով զջմարիտն շարագրեցի, զոր ոչ փոխեալ ըստ պատմութեանցն զպատմողսն զայսոսիկ խորհրդարար ինչ եւ ճշմարիտ ծանուցեալ լինի բազմաց եւ յոլովից պատմելոց եւ յորոց առընթեր գորով ասելոյ զործովը, իսկ ոմանց յամենայել առաւել արժանաւորելոցն զիտել»¹:

Փոքր Սոկրատի հիշատակարանից այս փոխառությունները հանելուց հետո կմնա իրեն սեպհական միայն վերջին մասը, ուր խոսքը ուղղում է Ներսեն Կամսարականին, անվանելով նորան ապիկուատ պատրիկ, գովարանում է և բարեմաղթում «զի և խաղաղութիւն Քրիստոսի բնակեցի ի

¹ Փիրմի քարզմանությունը անհասկանալի է: Երևամ է, որ հոյսն քնազիրը լավ չէ հասկացել և սահպած է եղել տալ նյութական քարզմանություն: Առաջին բառը՝ նոյնիցի սխալ է հասկացված: Հունարեն բառը նշանակում է՝ գիտցիք: Իմաստն է.

«Գիտցիք որ մենք կույր չունեցանք գեղեցկարանության (և ոչ թե պատմության), մտածելով որ երեւ ուշ դարձնեիմք գեղեցկարանության (կամ պերճախոսության) թերևս շեղվեիմք մեր դիտավորութենեն»:

«Գիտցիք ինչ որ տեսի (տեսա՝ գրչի սխալ չէ, ինչպես կարելի էր կարծել, այդպես էր քարզմանել հեղինակը հունարեն բառը, որ ձևով կրավորական է, բայց իմաստով ներգործական): և ինչ որ կարողաց իմանալ ականատեսներից, ընտրելով ճշմարիտն փոխանակ հետևելու միևնույն բանը զանազանակերպ պահպղողների պատմությանց: Հոգածությանը (և ոչ խորհրդարար) վեր հանեցին ճշմարտությունը, որովհետև բազումք էին որ պատմում էին այլաւայլ ձևով, որոնցից ոմանք ասում են, որ ականատես են եղել իրողությանց, իսկ որիշները՝ ամենեն արժանահավատն են»:

Ներեխ է որ Հակոբ Ուռահայեցին չի կարողացել հաղթահարել քարզմանության դժվարությունը և ըմբռել իմաստը:

թեզ առատապէս և *յեկեղեցիս քո* և *յաշխարհի*. զի որոց *ցանկացար պատմոթեանս քարգմաննել*, ընդ նոյն ճանապարհ թագաւորաց զնացես» (Էջ 689-690):

Փոքր Սոկրատի խմբագիրը նույն սխալն է գործել ինչ որ իր նոր հրատարակիչը՝ Մեսրոպ Վարդապետը, և հավանորեն խմբագիրն է, որ մոլորեցրել է հրատարակչին: Սակայն անտարակույս է, որ խմբագիրը անուշադիր է եղել և Կամսարականների փեսային ընդունել է որպես Կամսարական, իրենցից ավելցրել ապիկյուպատ պատրիկ տիտղոսը: Թյուրիմացությունը քացատրելու է դրանով, որ Ներսենիր, հայ քարգմանի միջոցով հայ քարգմանություններ պատվիրելուն համար, կարծվել է, որ Ներսենիր Կամսարական տոհմից է: Գուգարքի հշխանը հայտնի չէ, թե ի՞նչ ծագում ունեն: Եթե Վրացի էր արյունով, թերևս հայերն ևս գիտեր, ուշադրության արժանի է նաև հիշատակարանի խոսքերը՝ «յեկեղեցիս քո եւ յաշխարհի», որից հետևում է, որ հեղինակը հեռու էր ապրում Ներսենի իշխանության սահմաններից: Այս պատշաճում է միանգամայն Հակոբ Ուտիայեցուն:

Ներսենիր ներկայանում է որպես «ցանկացող պատմոթեանս», որով հասկացվում է ոչ միայն Մեղրեսարոսի վարքը, այլ և Սոկրատի Պատմությունը: Հիշատակարանի հեղինակը, Հակոբ Ուտիայեցին, չի հիշում ոչ Գրիգոր Զորափորեցու և ոչ Փիլոնի անունները, և կարծում է, որ երկուսն էլ կատարել են իրենց աշխատանքը միևնույն անձի՝ Ներսենի Կամսարականի պատվերով: Նա զիտեր Ասոտիկից, որ Գրիգոր Արշարունյաց եպիսկոպոսը գրել է «Ընթերցվածոց մեկնությունը» Ներսենի Կամսարականի երանանով: Երևում է, որ Գրիգոր Արշարունյաց եպիսկոպոսին և Գրիգոր Զորափորեցուն նույն անձն է համարել, ուստի և նույնացրել է նմանապես նրանց տերերին՝ Ներսենի վրաց իշխանին և Ներսենի Կամսարականին: Ամեն պարագային Ներսենի Կամսարականը չէր կարող պատվիրել Փիլոնի գործը, քանի որ 696 թվին նա արդեն մեռած էր և երկրի պետը Մերատ Քագրատունին էր: Մեսրոպ Վարդապետի կարծիքով ևս երկու Գրիգորները նույն անձն են:

Այսպիսով Մեծ և Փոքր Սոկրատների փոխադարձ հարաբերությունները պարզված կարելի է համարել:

Մեծը քարգմանված է Կ. Պոլսում 696 թվին Փիլոնի ձեռքով, Փոքրը խմբագրված է Մեծից Հակոբ Ուտիայեցու աշխատությամբ XII դարում (3):

ԶՆՆՈՒԹՅՈՒՆ ՍՈՎՍԵՍ ԿԱՂԱՆԿԱՏՎԱՑՈՒ

[«ԱՎՈՒԱՆԻՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ» ԵՐԿՐՈՐԴ ԳԻՐՔԸ]

Ա

Վենետիկի [մխիթարյան] բանասեր հայր Վ. Հացունի «Բազմավեպ»-ի վերջին թիվ մեջ հայտարարեց աշխարհին հավակնու հողվածով, որ «Կաղանկատվացին կապրեր է դարուն»¹: Հողվածն ու հայտարարությունն ուղղված է մեր նամակի դեմ, որ գրած էինք այ. Ա. Չռպանյանի խնդրով «Անահիտ»-ի մեջ և ուր ամփոփել էինք քանի մը էջի մեջ մեր կարծիքը Կաղանկատվացու գործի մասին²:

Հայր Վ. Հացունի դառնացած է, որ համամիտ չենք իրեն և քարեկամի վայել ազատությամբ հեգնում է և մեր տեսակետը և մեր տկար գիտությունը: Հեգնում է նաև, որ քննադատել ենք իրեն առանց ծանոթ լինելու իր հայցքին, առանց կարդալու իր հողվածը: Սակայն պատվական հայրը, երևուն է մոռացել էր, որ ինքն էր որկել անցյալ տարի իր գրքույկը՝ «Սովուն Խորենացին կը դառնա ի հինգերորդ դար»³ և խնդրել էր հայտնել կարծիքս այս աշխատության մասին: Դժրախտարար, ուշադրության արժանի քան չգտանք, տեսանք միայն թերև վերաբերում Խորենացու հարցին և անկատար ծանոթություն Կաղանկատվացու գործին: Լրջությունից գորկ գտանք այն կարծիքը, թե Կաղանկատվացին գրել է իր գործը Ձևանշեր իշխանի հրամանով 668 թվականին: Կաղանկատվացու առաջին հրատարակիչը՝ Վ. Վարդապետ Շահնազարյանց կարծում է, որ Աղվանից պատմիչը ապրում էր Վիրո կարողիկոսի և Ձևանշեր իշխանի ժամանակ⁴: Հայր Գ. Չարպիանայան ընդունել է այս կարծիքը և Կաղանկատվացու գործ համարել միմիայն առաջին և երկրորդ գրքերը, բողնելով Անանուն կամ համանուն շարունակողին երրորդ գիրքը⁵:

¹ Տե՛ս «Բազմավեպ», 1938, էջ 268-277:

² Ն. Աղբանց, Խորենացիական հարցն ու հայր Վ. Հացունի, տե՛ս «Անահիտ», ամսագիր, Փարիզ, 1938, № 1-3, էջ 85-87 (1):

³ Հայր Վ. Հացունի, Սովուն Խորենացին կը դառնա ի հինգերորդ դար, Վենետիկ, 1935:

⁴ «Պատմութիւն Աղվանից, արարեալ Սովունի Կաղանկայտուացւոյ», ի լոյս ընծայեաց հանդերձ ծանօթութեամբք Վ. Վ. Շահնազարեան, հատ. Ա. Փարիզ, 1860, էջ 83:

⁵ Գ. Չարպիանայան, Պատմություն հայ հին դպրության (Դ-Ժ-Գ դար), Վենետիկ, 1932, էջ 443:

Հայր Վ. Հացունի կուզե սրբագրել վերջին կարծիքը և Կաղանկատվացուն վերագրել ոչ թե առաջին երկու գրքերը, այլ միմիայն առաջին գիրքը և երկրորդի մի մասը, մինչև Ի՛լ գլուխը: Կ. վարդապետ Ծահնազարյանց Կաղանկատվացու գործ էր համարում գեր մինչև ԼՇ գլուխը, առանց որոշելու, թե հաջորդ գլուխները ո՞ւմ են պատկանում, Կաղանկատվացուն, թե շարունակողին: Հայր Գ. Զարպիանալյան ավելի հիմ ունի գոնե ձևականորեն Կաղանկատվացուն տալու երկրորդ գիրքն ամբողջովին, իսկ շարունակողին՝ երրորդը:

Հայր Վ. Հացունու կարծիքը ոչ միայն նորության թարմություն չունի, այլև գորիկ է իր նախորդների խոհեմությունից և, տարրական սրբագրությունից հետո, կհանգե Գ. Զարպիանալյանի տեսության: Այս իմաստով էլ, առանց մանրամասնության մեջ նտնելու, մեր հիշյալ նամակի մեջ կրկնել էինք, որ հայր Վ. Հացունի կրկնում է Գ. Զարպիանալյանի կարծիքը:

Սեր նամակից Վենետիկի քանասերը, թերևս զգացել է, որ ոչ թե անծանոք ենք իր տեսակետին, այլ հայտնապես արժեք չենք տված: Ուստի պետք է տեսել նորեն «միարժվելու» Կաղանկատվացու Պատմության մեջ և այս անգամ մի ուրիշ և ավելի զարմանալի գյուտ արել, որպես թե մեր պատմագիրը, որ հորինած պիտի լիներ իր աշխատությունը Ձևանշերի հրամանով, սկսել է գրել տակապին 628 թվին, երբ Ձևանշեր, նկատենք անցողակի, դեռ հրապարակի վրա չէր, և վերջացրել 668 թվին: Այս մեր հասկացողությունից դրւու և տողերիս նպատակն է ցըել այս մոլորդությունը, ներկայացնելով Ազգանից հեղինակին պատմական գրական լույսի մեջ:

Նախրան այս, քանի մի խոր Խորենացու հարցի մասին: Հայր Վ. Հացունու հետաքրքրության քուն նյութը Կաղանկատվացին չէ խսկապես, այլ Խորենացին: Նա կարծում է, որ Կաղանկատվացու մոտ մի զենք է գտել ի նպաստ Խորենացու հնության և այդ զենքն արժեցնելու համար ուստեղ է վարկարեկել այն փաստերը, որ դիզզած են Խորենացու դեմ: Ծանր հանճնառություն է: Խորենացու քննադատությունը, մեր կարծիքով, հայագիտության փայլուն հաղթանակներից մեկն է և պատիկ է բերում հայ քանախրական քննին մտքին: Այս իսկ պատճառով թերահավատ ենք այնպիսի հավակնուու գրություններին, որպեսին է «Մովսես Խորենացին կը դառնա ի հինգերորդ դար»: Իսկ կարդալուց հետո, խոստովանենք, չն կարող թաքցնել այն ճնշող առավորությունը, որ բողնում են վայրիվերո դատողությունները: Ահա քանի մի օրինակ:

Հայտնի է, որ մեր Պատմահայրը Արամի գործն է համարում Առաջին, Երկրորդ, Երրորդ և Չորրորդ Հայքերի բաժանումը: Մինչդեռ գիտենք, որ Երրորդ և Չորրորդ Հայք ստեղծված են Հուստինիանոս [Ի-ի] օրով՝ 536 թվին: Հետևապես Պատմահայրը ուշ է, քան 536 թիվը, և բավականին ուշ, որովհետև

միայն 536 թվից շատ հեռու կանգնած գրողը կարող էր այդպիսի շփոք հասկացողություն ունենալ 536 թվին պատահած իրողության մասին:

Իսկ հայր Վ. Հացունին ահա ինչպես է դատում. «Առաջին, Երկրորդ, Երրորդ Հայք Հուստինիանոսն չհնարվեցան, ինչպես կտե և Ակինյան Ա. Գուտշմիդի հետ, այլ կանխավ այլ կային. և անոնց հետևողությամբ էր, որ կայսրը Ծոփաց նահանգն ևս Չորրորդ Հայք անվանեց: Սակայն իր հրովարտակեն չի հասկացվիր՝ թե այդ կոչումն անծանոք էր բոլորվին, եթք ինք 536 թվին պաշտօնական ըրավ: Հակառակ պարագային կրնա և հետամուտ լինել Չորրորդը Խորենացվույն մեջ»¹:

Այսուեղ ամեն ինչ շփոք է և սխալ: Հայր Վ. Հացունին պարզապես հարցին տեղյակ չէ: Ա. Գուտշմիդ և ոչ Ն. Ակինյան չին կարող ասել, թե Ա և Բ Հայք հնարվեցան Հուստինիանոսն: Խոսքը Ա և Բ Հայքի մասին չէ, այլ Գ և Դ Հայքի, և սրանք են, որ հնարվեցան Հուստինիանոսն: Կայսրի «հրովարտակեն» շատ լավ կհասկացվի, որ Գ և Դ Հայք կոչումն անծանոք էր բոլորվին մինչև 536 թ.: Ոչ մի հիմք չկա ճեռագրական՝ հետամուտ համարելու ոչ Գ և ոչ Դ Հայքը:

Կարիք չկա խճողելու ինչ որ լույսի պես հստակ է: Փոքր Հայք բաժանվեց Առաջին (Սերաստիո շրջան) և Երկրորդ Հայքի (Սալարիո շրջան) Վաղես կայսեր օրով († 378), ինչպես և հարկան Կապաղովկիան: Բարսեղ Կեսարացին († 379) բոլորքեց այդ բաժանման դեմ, նմանեցնելով հեզնորեն բաժանողին այն մարդուն, որ կիսում է իր ծին կամ եզր, կարծելով, որ երկու ծի և երկու եզ կրունենա, մինչդեռ զրկվում է և մեկից²: Իսկ Երրորդ և Չորրորդ Հայք գոյություն ունին մինիս միմիայն 536 թվից: Մեծ Հայքի բյուզանդական բաժինը բաղկացած էր մինչև Հուստինիանոս երկու մասից. հինգ անկախ սատրապություններ (նախարարություններ)՝ Ծոփք (Ծահունյաց), Բալահովիտ, Հաշտյանք, Անձիք և Մեծ Ծոփք, ուր մտնում էր և Անգեղտուն: Մյուս մասը ընդգրկում էր Կարիքն և Երզնկայի շրջանները, մեր Բարձր Հայք, որ բյուզանդացիք կոչում էին Ներքին Հայք:

Արդ, Հուստինիանոս կայսր 536 թվի հրամանագրի մեջ հայտարարում է, որ բոլոր հայկական հողերը՝ Ա և Բ Հայքը, այլև Ներքին Հայք և հինգ անկախ իշխանությունները պետք է նոր բաժանման վերածել: Առաջին Հայք պիտի կոչվի այսուհետև նախկին Ներքին Հայքը՝ ունենալով իր մեջ նոր հողամասերը մինչև Տրապիզոն: Երկրորդ Հայք կոչվի նախկին Ա Հայքը, այսինքն՝ Սերաստիո շրջանը: Իսկ նախկին երկրորդ Հայքը, Սալարիո շրջանը, կոչվի Գ Հայք: Եվ վերջապես հինգ իշխանությունները կկազմեն

¹ Հայր Վ. Հացունի, Մովսես Խորենացին կը դառնա ի հինգերորդ դար, էջ 29:

² Տե՛ս մեր ոուսերեն գործը՝ «Արմենիա և էպոխ Յուստինիանա», ԾՊԸ., 1908, ստր. 89.

Դ Հայք: Ակներև է, որ 536 թվից առաջ չկար ոչ միայն Դ Հայք, այլև Գ Հայք: Առաջին անգամ Հուստինիանոսն է կնքում այդ անուններով այն հողերը, որ առաջ կոչվում էին Բ Հայք և անկախ սատրապությունները¹:

Անհերքելի փաստ է, որ Պատմահայրը ուշ է, քան 536 թիվը և հայր Հացունու ճիգերը բերի և քուր հասկացողության արդյունք [են]:

Ուրիշ օրինակ: Սեղբեստրոսի վարքը թարգմանված է հայերեն 678 թվին: Խորենացին քաղել է այնանդից ընդարձակ հատված: Սրանից հետևում է, որ Պատմահայրը ուշ է նաև, քան 678 թիվը: Հայր Վ. Հացունին ասելիք չունի այս մասին, քայլ համառորեն փորձում է արտասանել քանի մի կցկուուր խոսքեր: Հարկ ենք համարում բերել այստեղ փոխառված հատվածը, որպեսզի ընթերցողի համար պարզ լինին բանաբանության փաստը և հայր Հացունու դատելու և տրամաբանելու ձևերը:

ՍԵՂԲԵՍՏՐՈՍԻ ՎԱՐՔ,

Էջ 699

ՄՈՎԱԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ,

Գ, գլ. Կ:

Սեղբեստրոս ... թարեվայելչացեալ քան զբութիւն մարդարարութեամբ: Վասն զի ամբարտաւանութիւն և մարդահաճությութիւն առ ի նորա վարս տեղի գտանել ոչ ուրեք կարացին. այլ հեզ և թարիակամ և թարեխորեւրդ գոլով, և երկնայնոցն զարդարեալ սովորութեամբ զինքն բռուրից ցուցաներ. Վասն զի զոյր տեսլեամբ երեշտակակամ, բանի արանապայժառացեալ, գործով սուրբ, մարմնով արտափայլեալ, սարսիր անձառ, խորհրդակցութեամբ մեծ, հաւատով ուղիղ, յուսով համբերողական, սիրով անկեղծաւոր: Այլ վասն զի զրուրում նորա զուղղութիւններ ոչ եմ բաւական ասել, առ ի մասնաւորականն նորա գործեցեալս դարձուցից զրանս (2):...

Սեղբու... զերպանցեալ քան զամեայն ոդք զայնու ժամանակաւ էին առարջինիք: Զանզի ամբարտաւանութիւն և մարդահաճութիւն առ ի նորա վարս տեղի գտանել երբեք ոչ կարացին, այլ հեզ և լաւակամ և թարեխորեւրդ գոլով և երկնայնոցն զարդարեալ սովորութեամբ զինքն բռուրից ցուցաներ: Վասն զի զոյր տեսլեամբ երեշտակակամ, մտօր ծնընդդական, բանի պայծառ, գործով ժուժկալ, մարմնով արտափայլեալ, սարսիր անձառ, խորհրդակցութեամբ մեծ, հաւատով ուղիղ, յուսով համբերողական, սիրով անկեղծաւոր, ուսուցանելով անձանձոյք: Այլ վասնզի զրուր նորա ուղղութիւնն ոչ եմ բաւական ասել, ի հանգիստ նորա նշխարացն դարձուցից զրանս:

¹ Տես մեր հիշած գործը, Էջ 165, ուր մանրակրկիտ քննության և առնված 536 թվի կարգադրությունը:

Խորենացին բառացի ընդօրինակել է **Սեղբեստրոսի** վարքից: Կասկածից դուրս է: **Սակայն** հայր Հացունի նկատել է միայն մի քանի բառերի տարրերությունը. «**Սեղբեստրոսի** վարուց կտորին մեջ **Սոլվեն** կգրե զերազանցեալ, և բարգմանիչը՝ բարեվայելչացեալ. լաւակամ՝ ու բարիակամ, պայծառ՝ ու տրամապայծառացեալ և այլն¹, ուր ակներև է, թե երկուուն ոչ մին հետևող է մյուսին. իսկ ավելի հասարակ և ամենուն ծանոթ բառերու մեջ իրարու վրա ազդեցույն փետոնել աճտեղի է»²:

Հայր Վ. Հացունի անարդար է. անտեղին իր դատողությունն է: **Բանաքաղությունը** փաստ է և ուրամալ փաստը նշանակում է կուրամալ և կուրությամբ չէ, որ պիտի լուծվին բանասիրական կմժումներ:

Ուրիշ փոխառություններ ևս ունի Խորենացին նույն Սեղբեստրոսի վարքից: Կոստանդիանոս [Սեծի] վերաբերյալ առասպելական տեղեկություններն այստեղից են քաղված:

Խորենացին օգտվել է նաև **Սոլքրատի** «Եկեղեցական պատմության» հայերն բարգմանությունից, որ կատարված է 696 քվին: Վրաց առաքելուհու Նունեի պատմությունն այնտեղից է առել մեր Պատմահայրը և ինքն է մոռացությունից հանել իին ավանդությունը և պատվաստել հայ գրականության, որտեղից անցել է և վրաց: Մինչև Խորենացին, հայ և վրացի մատենագրությանը անծանոք էր Նունեի առաքելությունը: Հետևությունը պարզ է. Խորենացին հետ է, քան ոչ միայն 678, այլև 696 քիվը:

Մի ուրիշ պարագան: Խորենացու մեջ աչքի է զարկում նրա քշնամական դիրքը Սամիկոնյանների հանդեպ և ընդիակառակը՝ արտակարգորեն բարյացական է Բագրատունիներին: Հայր Վ. Հացունի խոժոռում է նաև այս դիտողության դեմ, պնդելով, որ Խորենացու մոտ «կան Սամիկոնյանց երկու խումբ. միմ՝ սևերու, ինչպես Գնելա դավաճան Վարդանն և ուրացող հայրենադավ Վահանը, զորս Փակստոսն առազ նույն գումազ և մյուսը՝ լավերու, որոց պատշաճ բաժինը տված է, փայլուն ծագում և մեծ դեր մը անոնց Սամգոն նախանոր, քաջություններ Սուշեղա և Սամուելի, Ս. Սահակա խնդրանոր սպարապետության պատիվն Համազասպա, և ստրատելատության՝ անոր որդիվոյն Վարդանա, և բարեգոր պաշտոն մը վերջնոյս կնոջ Դստրկան Ս. Սահակա հուղարկման մեջ: Ավելի փարումն առ Բագրատու-

¹ Չորրորդ օրինակը՝ համբերող և համբերողակամ՝ զեղծելու է, որովհետև Խորենացու քըննական հրատարակության մեջ՝ համբերողական է: Իսկ «և այն» միանգամայն անտեղի է գեր հատվածին նկատմամբ, ուրիշ տարրերություն շինելու պատճառավ:

² Հայր Վ. Հացունի, էջ 30:

նիս՝ յուր մեկնաս Սահակա ընտանյաց՝ այո՛, բայց ո՞ւր է հոդ քշնամությունը Սամիկոնյանց դեմ»¹:

Կարծում ենք, որ քշնամություն կա և կա այնտեղ ուր պատվական հայրը չի տեսել, և չի՝ տեսել, որովհետև հարցը մոտեն չեւ սերտած:

Սամիկոնյան տոհմը կոչվում է Փավստոսի մոտ «Տուն սպարապետութեան»: Ժառանգաբար սպարապետներ են՝ Արտավաճ և Արտավազդ (Ազարանգեղոսի մոտ), Վաչե, Արտավազդ, Վասակ, Մուշեղ, Սանուել (Փավստոսի մոտ): Խորենացին զլացել է խոստվանել նրանց այդ մեծ պատիվը: Ավելին կա. հանել է նրանց իրենց բարձր աքոռներից և փոխարեն նըստեցրել Բագրատունիներին: Փավստոսի փայլուն աստղերը՝ Վասակ և Մուշեղ, բոլորովին զրկվել են իրենց լույսից. Վասակ սպարապետ չէ, և ոչ Մուշեղ: Վասակ հասարակ «զինակիր» Արշակ թագավորի (Գ, գլ. ԻԵ). «զինակիր» է նաև նրա ավագ եղբայրը՝ Վարդան (Գ, գլ. ԻԲ). իսկ Մուշեղ այդ էլ չէ, այլ իիշվում է որպես «որդի Վասակայ Սամիկոննենի» (Գ, գլ. ԼԵ):

Հայտ Սամիկոնյաններ, և ոչ հասարակ, մնացել են անհիշատակ, ինչպես Արտավաճ, Արտավազդ և Վաչե սպարապետներ Տրդատի ժամանակ: Արտավաճի տեղ երևան է զայիս Արտավազդ Սանդակունի, Վաչեի տեղ՝ Բագրատ Բագրատունի: Տրդատի մահից հետո, որպես թե նրա որդին և հաջորդը Խոսրով Աշանակել է մեկի փոխարեն չորս սպարապետ և «առաջին՝ Բագրատաւ ասպետ»: Մինչդեռ Փավստոսից հայտնի է, որ Խոսրովի սպարապետն էր Վաչե Սամիկոնյան, նա՝ որ հետ մղեց մազքքաց Սանսան թագավորի արշավանքը: Խորենացին զնցել է Վաչեին և նրա դերը տվել է Բագրատաւին, որը, ըստ Փավստոսի, Վաչեի «զինակիցներից» մեկն էր միայն²:

Վասակ զիցել է իր տեղը երկու ուրիշ սպարապետների, Վահան Ամատունի և Վաղինակ Սյունի (Գ, գլ. ԾԸ): Մուշեղը չէ Պապ թագավորի սպարապետը, այլ Սմբատ Բագրատունին, որին և վիճակվում է Զիրավի կովի հաղորդյան փառքը (Գ, գլ. ԼԵ): Փավստոսի վերջին հերոսը Սանուել Սամիկոնյան անհետացած է և նրա տեղը զրացել է Սմբատ Բագրատունի: Դավաճան Սեհրուժանի խարանողը Սանուելն էր, բայց Խորենացին դեպքը տեղափոխել է Արշակի ժամանակ և վերագրել Սմբատ Բագրատունուն (Գ, գլ. ԼԵ): Փավստոսից զիտենք, որ Արշակ և Վաղարշակ թագավորները ամուսնացան, առաջինը առավ Սանուելի աղջիկը, իսկ Վաղարշակ՝ Բագրատունի ասպետի: Պատմահայրը զրկել է Սանուել Սամիկոնյանին և այս փոքրիկ պատվից և Արշակին կնության է տալիս Սյունյաց իշխան Բաբիկի դուստրը (Գ, գլ. ԽԱ):

¹ Հայր Վ. Հացումի, էջ 31:

² «Փավստոսի թուանդացւոյ Պատմութիւն Հայոց», Վենետիկ, 1832, էջ 17:

Մամիկոնյան հերոսների փակստոսյան հոյակապ պատկերները հյուծվել ջացել են Խորենացու գրչի տակ, քողներլով Վահտ, հազիվ նշարելի ստվերներ: Ոչ մի ակնարկ Վասակ սպարապետի հաղթական գենքի մասին: Նա մի չնշին արարած է, որ գժուվեց իր եղբոր Վարդանի հետ «վասն աղջկան միոց հարճի», «և ոչ հեղգացաւ» սպանել նրան «քէպէտ և եղբայր նորա էր» (Գ, գլ. ԻԵ):

Վարդան և մաքուր անձ չէ, Տիրիքի «սիրեցեալն» է, քսու և նենգ, որ գրգռուց Արշակին ընդդիմ Գնելի և հրաման ստացակ սպանել նրան: Տիրիքի հետ Վարդան դավաճանեց Արշակին և փախավ Շապուհ պարսից արքայի մոտ: Արշակի հրամանով երկուսն էլ ընկան նույն Վասակի սրից (Գ, գլ. ԻԳ-ԻԵ):

Սուշեղ, Պապի հոչակավոր սպարապետը, և անտեսված է Պատմահոր կողմից ու մի անգամ միայն և այն էլ անցողակի, հիշվում է, որ «Ուռնայր Աղուանից արքայ, խոցոտեալ ի Սուշեղայ որդույ Վասակայ Մամիկոնենի» (Գ, գլ. ԼԵ): Դյուցազնի անքիվ քաջազործություններից, այնքան ահավոր և հաղթական կոխվներից միմիայն մի չնշին դեպք, մի ոչ մահացու հարված է հիշված: Խսկ ուրացող Վահան, որ արժանի էր մոռացության, Պատմահայրը, իհարկե, անհիշատակ չի քողել: Գեր խնայեր նրա որդուն Սամուելին, որ հայրասպան լիներլով մաքրեց Մամիկոնյան անունը դավաճանության արատից: Խորենացին հաստատ է իր հակամամիկոնյան տրամադրության մեջ և անշեղ: Սամուել ապիկար զորավար է. Արշակ քագավորի գանձերը գորացել էին մի քանի իշխաններ և փախչում էին Խոսրով քագավորի մոտ: Սամուել, Արշակի մտերիմ, հրաման ստացակ հետապնդել գողերին: Սամուել չհաջողեց: Նրա դեմ ելավ Սահակ Բագրատոնի, Խոսրով քագավորի սպարապետը, և փրկեց փախստականներին, տանելով նրանց Խոսրովի մոտ (Գ, գլ. ԻԵ):

Պատմահոր քեղուն միտքը հերյուրել է այս միջադեպը Սամուելին վարկարեկելու նպատակով: Սամուել վերջացնում է իր կյանքն անարգ նատնությամբ, և փախչում կայսեր մոտ (Գ, գլ. ԽԸ):

Մամիկոնյանների նախահոր Մամգոնի դեմքի վրա ևս նկատվում է Խորենացու անձնական կնիքը: Փակստոսի մոտ, Մամիկոնյանց «նախնիք լեալ էին քագաւորք աշխարհին Ծենաց», Խորենացին նրանց դարձնում է Ծենաց քագավորի «դայեկորդիք»: Մամգոն փախչում է իր «չարախօս» եղբոր Բղդրիսի երեսից պարսից Շապուհի մոտ: Սա չի ուզում նրան պահել իր մոտ, այլ ուղարկում է Տրդատին: Մամգոն «յոչ կամաց եկեալ յաշխարհս մեր», ապրեց մի տարի «փոփոխելով տեղի ի տեղուց գրովանդակ անս»: Վերջը նենգորեն սպանեց Ալկունյաց Սղուկ իշխանին և տիրացակ Տարոնին (Բ, գլ. ԶԱ և ԶՊ):

Առաջին անգամ Ս. Սահակի օրով է և նրա շնորհիկ, որ մի Մամիկոնյան արժանացակ սպարապետության կոչման, և այս անձը Համազասպն է,

Ս. Սահակի փեսան: Բազրատունի «քաջ սպարապետ» Սահակի մահից հետո Ս. Սահակ աղաչեց Խորովին, հետո Վոամշապուհին՝ նշանակել Սահակի տեղ Համազասպին: Խնդիրն հասավ մինչև պարսից դուռը և այդքան դժվարությամբ Համազասպ դարձավ սպարապետ, ուրեմն շնորհիվ Ս. Սահակի միջնորդության և ոչ իր անձնական արժանիքի (Գ, գլ. ԾԱ): Մեր Պատմահայրը շատ վերապահ է, անգամ Համազասպի որդի՝ Վարդանի նկատմամբ:

Կորյունի մոտ Վարդան ուսումնասեր է¹, Խորենացին լուս է այդ մասին: Վարդան ուղեկցեց Մեսրոպին կայսեր մայրաքաղաքը, ուր ստացավ ստրատելատի պատիկ, հետո ուղեկցեց Մերատ ասպետին պարսից արքունիքը (Գ, գլ. ԾԵ-ԾԸ):

Այսպիսով, Խորենացու աշքում Մամիկոնյան տոհմը նորեկ է, գոյություն ունի հազիվ Տրդատի օրերից, և մեծ տեղ չունի Հայոց պատմության մեջ: Բազրատունի տունը ևս եկվոր է, ճիշտ է, բայց շատ հնուց է, Հայկազանց շրջանից, և ծագում է ընտրյալ ազգից: Պատմահոր սիրելի է որպանալ Մամիկոնյան վաստակները, քարշել կայր Մամիկոնյան կարիներին իրենց պատվավոր դիրքերից և քարձրացնել Բազրատունիներին իրենց նվաստությունից: Պատճառը Սահակ ասպետի հովանավորությունը չէ, որին հաճելի տուրք տալ ուզենար երախտագետ գրիչը: Խորենացու տրամադրությունն անձնական հաշիվների շունչ չէ, նա մի նշանարան է զաղափարական: Երկու նշանավոր տոհմերի, հայ պատմության երկու անհվների, հակադրությունը մեկի նվաստացումով, մյուսի փառաքանությամբ, արտահայտում է «Հայոց պատմության» զաղափարախոսությունը և սա հեղինակի անհատական զգացումը չէ միայն, այլ արտացոլում է այն մտայնությունը, որ ընդհանուր էր և տիրական իր դարում՝ ժամանակակից պատասխանատու շրջանների մեջ: Ինչպես ասել ենք ուրիշ անգամ, կրկնում ենք այժմ, որ մեր Պատմահայրը, քարձր մտավորական, դրոշակակիր է Բազրատունյաց քաղաքանության և անհամակիր Մամիկոնյան արկածախնդիր և ըմբոստ ոգուն:

Այս հանգամանքն ինքնին պատմական մի լրայս է, որ առաջնորդում է մեզ դեպի Պատմահոր դարը: Այդպիսի համակրանքով և հակակրանքով նա չէր կարող նստել Փավստոսի, Ղազար Փարպեցու և Սերեսու կողքին: Չորրորդից մինչև յոքներորդ դարը Հայոց պատմության մեջ քառած են Մամիկոնյան սպարապետներ, անվիճելի և անմրցելի տնօրեններ երկրի քախտին: Միայն յոքներորդ դարու սկզբից է, որ շնորհիվ Մերատ Վրկանի, Բազրատունի խոհեմ դեմքերը առաջանում են նոր ուժերով դեպի առաջին դիր-

¹ Կորյուն, Վարք Մաշբոցի, Երուսաղեմ, 1930, էջ 27:

թերը և հաջորդ դարում արդեն վտանգավոր մրցորդներ են Մամիկոնյան մենատերերին։ Ուրերորդ դարի ապստամբական շարժումները վերջացան 775 թվի պարտությամբ և Մամիկոնյան դարավոր վարկը բարչամեց ընդմիշտ։ Երկիրը հանեց ծանր դրույթունից Աշոտ Սսակեր և հիմք դրեց Բագրատունիների խսկական մեծության։

Տեսանք, որ բանասիրական քննությունները հանգեցին այն կետին, որ Խորենացու գործն ուշ է, քան 696 թիվը։ Այդ գործի զաղափարախոսությունը հաստատում է այդ կետը և գծում նրա վերջին եզրը մերձավորապես ութերորդ և իններորդ դարերի սահմանագլխին։ Պատմահոր բացասական վերաբերումը Մամիկոնյան անցյալին կգտնել իր բնական բացատրությունը, եթե ենթադրենք, որ նա շարժել է իր գրիչը 775 թվի աղետների, Մամիկոնյան այդ վերջին խելացնոր խոյանքի, ազդեցության տակ։

Ամեն պարագային՝ վիճելին 696 թիվը չէ, որ անդրդվելի է։ Վեճը վերջին եզրի շուրջն է։ Մենք կարծում ենք Գ. Խալարյանցի և հ. Ն. Ակիմյանի հետո¹ որ այդ եզրը ուշ է, քան 775 թ. և առաջ, քան Սսակերի մահը՝ 826 թ.։ Հ. Մանանդյան և Յո. Մարկվարտ առաջանում են մինչև իններորդ դարի երկրորդ կեսը։

Հայր Վ. Հացունի վազում է դեպի Վ դար։ Այդ իր գործն է։ Բայց աններելի է նրա արհամարիոտ դիտողությունը մի շաբթ բանասերների հասցեին՝ Ա. Գուտշմիդ, Գ. Տեր-Սկրտչյան, Մ. Տեր-Մովսիսյան, Ա. Կարիեր, Պ. Վետտեր (Ֆետտեր), Հ. Գելցեր, Մ. Վ. Լա Կրոզ, Գ. Խալարյանց, Ն. Աղոնց, հ. Ն. Ակիմյան, Յո. Մարկվարտ և Հ. Մանանդյան։ Այդ բարգավաճ ու քննադատ մտքերը, զիտուն հայր Հացունու կարծիքով «կրնային ավելի օգտակար խնդրոց նվիրել իրենց ժամանակն ու կարողություննը», և «ոչ թե քաշքել դարել դար ո՛չ Պատմահայրը, այլ անոր ուրվականը, մինչ նա պիտի ժպահ անոնց, կանգնած յուր պատվանդանին վրա՝ ուր գետեղեցին զայն յուր գործն ու դարերը»²։

Ախորժակ չունինք խրատներ տալու, մանավանդ ամբարտավան խրատներ։ Ինչ վերաբերում է Խորենացու պատվանդանին, կարծում ենք, որ այդ պատվանդանը Վ դարում ոչինչ արժեք չունի, բայց կանգնած Աշոտ Մսակերի կողքին՝ ստանում է խսկական արձանի փայլ։ այդտեղ «Հայոց պատմությունը» դառնում է հայ մտքի, քաղաքական մտքի և երազների մի կորող, մի սրբազն գիրը, որ նվիրագործում է Բագրատունիների նորածիլ

¹ Տես հայր Ն. Ակիմյանի գործի մեր քննությունը՝ «Ալոնդ և Խորենացի. քննություն հայր Ն. Ակիմյանի տեսության»՝ «Հայրենիք», ամսագիր, 1933, № 8, էջ 79-90; № 9, էջ 120-126 (3)։

² Հայր Վ. Հացունի, էջ 77-78։

բաղաքականությունը, բարձրացնում է նրանց հեղինակությունը և ապահովում նրանց հաջողությունը: Եթե զաղափարը երքևիցէ գործ է ստեղծում, «Հայոց պատմությունն» այն զաղափարն է, որ ստեղծեց Բազրատունյաց թագավորությունը և Պատմահայրը՝ այդ թագավորության բարոյական հիմնադիրը, ավետավոր Առաքյալն է (4):

❖

Սխալը ծնում է սխալ: Հենվելով Խորենացու մասին ունեցած քյուր զաղափարին, հայր Հացունի չէր կարող ճշմարիտ արդյունքի հասնել Կաղանկատվացու խնդրում: Եվ իհարկե, իր նոր գյուտը մի նոր մոլորություն է:

Վենետիկի բանասերը կարդացել է Կաղանկատվացու Ա գիրքը և գտել է, որ նյութերը դասավորված են կարգով, «հատուկ ծրագիրով»: Անցել է Թ գրքին, կարդացել մինչև Թ գլուխը. կարգն այնքան հետևողական չէ գտել, թայց փույր չէ: Կարեռն այն է, որ Թ գլուխ մեջ հեղինակը խոստանում է նկարագրել մի տագնապալից շրջան և այն նկարագրում է հաջորդ Թ-ԾԵ գլուխներում: Տագնապը վերջացել է Վիրո կարողիկոսի շնորհիվ 628 թվին: Արդ, մեր ուշիմ բանասերը՝ Թ գլուխն այնպես է հասկացել, որ հեղինակը ժամանակակից և ականատես է նկարագրված տագնապին և այս հեղինակն ինքն՝ Կաղանկատվացին է, որ գրել է 628 թվին իր գործին առաջին մասը՝ սկզբից մինչև Թ գրքի ԺԱ գլուխը: Ահա առաջին գյուտը:

Հայր Հացունին նորեն ճեղքն է առել Կաղանկատվացին և շարունակել ընթերցումը մինչև նոյն երկրորդ գրքի Ի՛՛ գլուխը և տեսել է, որ հեղինակը գրել է այս մասը, որ է Զևանշեր իշխանի պատմությունը, 669 թվին, կամ նոր հոդվածում՝ 665-670 տարիներին ընթացքին: Սա էլ երկրորդ գյուտն է: Մնացածը՝ այսինքն երկրորդ գրքի երկրորդ բաժինը, ԻՄ-ԾԲ գլուխները և ամբողջ երրորդ գիրքը, չէ պատկանում Կաղանկատվացուն, այլ մեկեն ավելի ուրիշ շարունակողների: Այս էլ մի երրորդ առեղծված: Այսպես ուրեմն, այս գյուտերի համաձայն, Կաղանկատվացին հեղինակել է իր անունը կրող գործի միմիայն կեսը և այս կեսը գրել է երկու նվազով, 628 թվին և, երեսուն տարի դադար անելուց հետո, նորեն գործի կամ 669 թվին:

Այս բոլորը ճրի ենթադրություններ են: Այն մասը, որ գրված է համարում հայր Հացունի 628 թվին, ունի իր մեջ Թ գրքի ԺԳ գլուխը: Այս գլուխը վերջանում է հետևյալ տողերով. «Քանի բառնալոց էր թագաւորութիւնն ի տանէ Սասանականցն և տալոց էր ի ճնուս որդուց Խամայէլի» (Բ, գլ. ԺԳ):

Այս տողերը կարող են գրված լինել միմիայն 652 թվից հետո, երբ կործանվեց Սասանյան պետությունը և երկրին տիրացան արարները: Ահա ու-

թեմն մի և առաջին նետք 628 թվի ճակատին: Կան և ուրիշները, ինչպես պիտի տեսնենք, բայց այս էլ բավ է քաղելու մի անգամ ընդմիշտ 628 թիվը որպես գրության տարի:

Առաջմն անցնինք մյուս տարեթվին: Կաղանկատվացու բուն գործը հայր Հացունի վերջացած է համարում և գրի Ի՛Ը զլխով, ուր հեղինակը երկար կյանք է մաղրում Զեանշերին: Ուստի և համաձայն չէ Գ. Զարպհանալյանի հետ, որ նույն գրչին է վերագրել նաև հետևյալ գլուխները երկրորդ գրի վերջը: Համաձայն չէ, որովհետև այնտեղ պատմվում է նաև Զեանշերի մահը, մինչդեռ հեղինակը, Հացունու կարծիքով, գիտե Զեանշերին դեռ կենդանի:

Սակայն Զեանշերի մահը պատմվում է Լ՞Դ զլխում, իսկ մինչ այդ, այսինքն՝ Ի՛Ը-Ի Գ, ուրեմն չորս գլուխների գրիչը ևս Զեանշերին տակավին կենդանի գիտե: Ուրեմն սա ուրիշ գրիչ է, քան Կաղանկատվացին և երկուսն էլ գրել են Զեանշերի կենդանության: Իսկ սրանց մահից հետո շարունակել են ուրիշները: Ուրեմն քանի՞ գրիչ եղավ: Կաղանկատվացու բուն գործը վերջացած է կարծում Հացունին Ի՛Ը զլխով, որովհետև հաջորդ գլուխների ենթադրյալ նոր գրիչն որպես թե հայտարարում է իր գործի սկզբում, թե իր նախորդի երկը պակասավոր էր և ինքը պիտի լրացնե և բերում է հետևյալը. «Զնշմարտախոս դրուազս քանից (նախորդին, ավելցնում է հայր Հացունի) սակաւ ինչ նուազ գտի» և այլն: «Հայր Հացունի լավ կաներ չդներ «և այլն» և շարունակեր նախադասությունը, որպեսզի ընթերցողը տեսներ մեր քանասերի աշխատելու եղանակը»:

Ի՛Ը զլխի վերճագիրն է՝ «Տեսիլ միանձնացելոյ առն Աստուծոյ Խսրայէլի ի վերայ Մաշտոցի սրբոյ. և նահատակութիւն աշակերտացն. և գիտ սրբոյ խաչին, որ ի Գիսն էր»: Գլուխն սկսվում է այսպես. «Զնշմարտախոս դրուազս քանից սակաւ ինչ նուազ գտի զմիայնանալոյն Խսրայէլի: Ակիզրն անյայտ ինն էր. այլ գայս և եր, որ ինչ խորհրդոյս էր իրք, բռվանդակեցաք»: Լեզվական մեծ հմտություն չէ հարկավոր այս հասարակ նախադասության իմաստը չըլուրելու համար: Խոսքը նախորդ դրվագի մասին չէ, բնավ, այլ առաջիկա դրվագի, ինչ որ պիտի գրվի Խսրայէլի մասին: Գրիչը խոստովանում է, որ շատ քան չգիտե այս միանձնավորի նախկին կյանքի վերաբերյալ: Սա հայտնի էր դարձել շնորհիվ այն «հրաշալի տեսիլ» -ի, որ գրության նյութն է: Խսրայէլ լեռներում առանձնացած իր ճգնության մեջ, մի օր տեսավ մի տեսիլ, թե այս ինչ տեղ աստվածային զանձ կա քագնված: Հայտնեց այս մասին իր գալաքի՝ Մեծկողմանց եպիսկոպոս Դավթին և հարևան Մեծիրանք գավառի եպիսկոպոս Հովելին: Երեք միասին շտապեցին տեսիլի ակնարկած տեղը, Չղախյան հովիտը, փորեցին մի փայտաշեն մատուիի մեջ «քիզս տասն, գտին կողովս երկու արձաբեղէնս՝ կապարեայ կնիք ի վերայ եղեալ. զորմէ տախտակ մի ոսկեձոյլ հաստահեղոյս ընեղեալ. և ի նմա գրեալ ասորերէն և

հայերէն գրով»: Կնիքը հանեցին և մեջը գտան «փրկագործ խաչի մասն»: Ուսկեծոյլ տախտակի գիրը ևս կարդաց Հովել. «Եւ եր գիրն այս եր՝ Երուսաղէմեան մասնաւորեալ նշանարք սրբոց են»: Տապանակներից, այսինքն՝ կողովներից, մեկը Հովել նպիսկոպոսը տարավ իր մոտ, մյուսը՝ մնաց Խորայելի ձեռքին՝ նպիսկոպոս Դավթի բույլավորյամբ: Խորայել դրավ սրբությունը իր վանքի մեջ, որ է Գլխու վանք նույն Սեծկողմանց (կամ Սեծկուննից) գավառում:

Հովել բույր գրեց իր և Դավթի կողմից Աղվանից կաթողիկոս Ուխտանեսին և Զևանշեր իշխանին հայտնելու քննադ գյուտը: Թուղթը բերված է Լ գրինուն, և հաջորդ ԼԱ գլխում Ուխտանեսի և Զևանշերի պատախանը: Սրանց խնդրելով սրբությունը տարան Պերոժ Կավատ, ժողովուրդի հետ Ուխտանես և Զևանշեր երկրպագություն տվին և ապա վերադարձան նորեն Գլխու վանքը:

Մի տարի անց՝ Խորայել դարձյալ մի տեսիլ տեսավ, թե Սաշտոցի խաչը ծածկված է Ուտի գավառի Գիս գյուղի մեջ: Մի քահանայի հետ շտապեց Գիս, փորեց իննօք քիլ մի փոս և «յանկարծակի երևեալ տապան մի արծարի, ժանգառագոյն, հնացեալ, որ և ունէր առհասարակ հայ, հոռոմ և ասորի զիր, և ցուցաներ ի նմա զու զմասն կենդանարմատ փայտին» (Բ, գլ. ԼԳ):

Այս գյուտը նկարագրված է երկարորեն և, ինչպես հեղինակն է ասում, «վիպասաննան զրուցատրաբար» ԼԳ գլխի մեջ: Կարևոր չեն մանրամասնությունները: Հիշենք միայն, որ լուրջ հասավ կաթողիկոսին, Ուխտանեսի հաջորդ Եղիազարին, և Զևանշեր իշխանին: Կաթողիկոսը զնաց և «առհանեալ զմասն ի սրբոյ Խաչէն Սաշտոցի» օծեց յուղով օրինության:

Այսպիսով, երազագետ Խորայել երկու գյուտ արավ. Սաշտոցի խաչը Գիս գյուղում, և Զղախի խաչը, որ Երուսաղեմի խաչի մասն էր:

Արդ, այս երկու խաչերի մասին մեր պատմագիրը ճառում է իր գործի Ա գրքի մեջ ԻԷ-ԻԹ գլուխներում և բացատրում նրանց ծագումը: Մեսրոպի խաչի մասին պատմում է (գլ. ԻԷ) «վիպասանաբար», իսկ Երուսաղեմյան խաչի՝ «զրուցատրաբար» (գլ. ԻԸ): Հայոց, Աղվանից և Վրաց նշանագիր տարրուց հետո Սաշտոց զնում է որպես թե Երուսաղեմ ուխտ: Այնունից վերադառնում է «աշակերտօքն և ընդ ինքեան ունելով զխաչն արծաթեղէն ոսկի խաչաց տեսակով, յորում ի տէրունեան խաչէն էր մասնաւորեալ», և զայիս բնակվում է Ուտի գավառի Գիս գյուղում: Այնունեան Սաշտոց իր աշակերտներով քարոզություն է անում մինչև Չողա պահակը և այն կողմ՝ լեռնականների մոտ: Զգալով որ զազան բռնակամերը մտադիր են նրանց սպանել, Սաշտոց «փութացեալ փորեր փոս մի ըստ պիտոյից գործոյն և զատուածային առեալ գանձէն, որ է խաչն տէրունական եղեալ ի տապանի ծածկեր ի գետնափոր կայանի»: Հետո նորահավատներից մին շինում է

«մատուցն մի հողեղէն չորեքկուսի և տապան տախտակամած արարեալ՝ ամփոփեք զնշխարս նոցա ի տապանի անդ»: Նշխարները Մաշտոցի աշակերտներին էին, որոնք նահատակվեցին նույն հյուսիսականներից: Հետագայում նկեղեցի շինեցին «ի կայարանի խաչին, զոր Հին եկեղեցի տեղույն անուանին որում Գիսն կոչեն»:

Մաշտոցի մահից հետո իր աշակերտները վճռեցին գնալ Երուսաղեմ և խնդրել մի առաջնորդ, քանի որ իրենց առաքյալ Եղիշան Երուսաղեմից էր: Լավ ընդունելուրյուն գտան Երուսաղեմի պատրիարքի կողմից, և վերադարձան «ոսկեղէն և արծաթեղէն սպասիք և բազում նշխարօք յամենայն սրբութեանցն» և երեք քահանաների ընկերակցությամբ եկան Սեծկուենից գալառ և հաստատվեցին Զղախ հովտում (Ա, գլ. ԻՇ): Հյուսիսական բարբարոս ազգերն արշավեցին և ասպատակեցին Աղվանից, Հայոց և Վրաց աշխարհները: Եթր հրոսակները խուժեցին Սեծկուենից զավառը, «Զղախական զրնդին Երուսաղեմեան զահի հարեալ մեծաւ երկիխի աճապարեալ ի մի վայր ժողովէին զմասուն նշխարացն ամենայն և յերկուս ամփոփեալ արծաթեղէն կողոփոխ ծածկէին յերկրի» (Ա, գլ. ԻԹ): Զանց անենք անկարեսոր մանրամասնությունները:

Այս պատմությունները հերյուրված են ad hoc մեկնելու Գիսի և Զղախի սրբությունների ծագումը և այդ միջոցով հաստատելու նրանց հայտնության փաստը: Երկրորդ գրքի ԻՇ-ԼԳ գլուխները կապված են սերտորեն առաջին գրքի ԻԵ-Լ գլուխներին, գրված են միևնույն ոգով և շնչով և պատկանում են միևնույն գրչին:

Արդ, մեծապես կարևոր է, որ գրիչը խոստովանում է, թե «սակաւ ինչ նուազ գտի» Խորայելի վերաբերյալ դրվագը: Խորայել կենդանի էր տակավին 707 թվին և մասնակցեց այդ թվին կայացած եկեղեցական ժողովին¹: Նա է, մյուս կողմից, զլսավոր դերակատարն այն բռուր անցրերի, որ պատմվում են խաչերի զյուտից հետո, հաջորդ գլուխներում և որ վերաբերում են Խորայելի առաքելության Հոնաց մոտ: Արդ, մեր պատմագիրը յի կարող ժամանակակից լինել Խորայելի: Այլ ապրում էր նրանից, ուրեմն 707 թվից, շատ սերտներ ենան և այնքան հեռու էր ժամանակով Խորայելից, որ ուրիշ բան չգիտեր նրա մասին, քան ինչ որ գտել էր գրավոր առյուրներում:

Խորայելի առաքելության նվիրված գլուխները ևս միևնույն գրչի գործ են: Ուխտանես և Զևանշեր գրում են Հովել և Դավիթ եպիսկոպոսներին ուղղված Թղրի մեջ ի միջի այլոց: «Եւ մեք թէպէտ հետի ենք մարմնով, մերձ համարեալ հոգուով յիշեսչիք առաջի նորագիւտ խաչիդ» (Բ, գլ. ԼԱ): Միևնույնը կրկնում են Սահակ կաքողիկոս և Գրիգոր Մամիկոնյան Հոնաց բազավորին ուղղած նամակում: «Եւ արդ՝ մեք և աշխարհս մեր, թէպէտ և մարմնով հետի ենք, սըր-

¹ Տես ստորև, էջ 453:

տի սիրով մերով համարիմք թէ յանդիման տեսաք զձեզ» (Բ, գլ. ԽԵ):

Պարզ է, որ միևնույն ճեղքն է գրողը: Ասել է թէ Իսրայելի ամբողջ դրվագը պատկանում է նույն գրչին, որ գրել է Ա գիրքը և գրված է 707 թվից շատ հետո: Նույն գրչի գործն են և Բ գրքի այն գլուխները, որ նվիրված են Վիրոյին և Զևանշերին, ուրեմն և այս մասը չէ կարող գրված լինել ոչ 628 և ոչ 689 թվին: Հայր Հացունին ո՞րտեղից է հանել այդ տարեթիվերը, պետք կա հատուկ քննության:

Գ

Մեր հակառակորդի կարծիքով Կաղանկատվացին գրել է Վիրոյի և Զևանշերի հատվածները, ասենք դրվագները, որպես ականատես 628 և 689 թվին: Զննենք նախ Վիրոյի դրվագը:

Տեսանք, որ Վիրոյի պատմությունը գրված է ամեն պարագային 652 թվականից հետո և ոչ 628 թվին: Բայց մոռանանք այս կետը, ինչպես մոռացել է հայր Հացունի: Ուրիշ կողմեն մոռտենանք հարցին:

Նման դեպքերում լավագույն միջոցն է պատմական ստուգումը, այսինքն՝ թէ որքա՞ն ճշմարիտ է քննելի պատմությունը. կարեի՞ է վստահել, որ պատմին իրոք ականատես ոմն է, թէ այնպիսի սխալներ է գործում, այնպիսի շփոք տեղեկություններ է տալիս, որ մատնում են նրա ոչ ժամանակակից լինելու պարագան:

Արդ, Վիրոյի դրվագը բռնում է Բ գրքի Թ-ից մինչև ԺԶ (ոչ ԺԳ ինչպես հայր Հացունին է հաշվում) գլուխը: Թ գլուխը ներածական է, մի տեսակ նախարան: Հետևյալ Ժ գլուխը պատմվում են Խոսրով Բ Ապրվեզի շահատակությունները և, ի միջին այլոց, հետևյալը.

«Այլ առաւել ևս ոգորքը լին ծով և լին ցամաք և զգեղեցկաշէն քաղաքս Հռոմայեցոց բնակչօքն իրովը հանդերձ խաղացուցաներ ի կողման Պարսից վասն տենչանաց իրոց. նմանապէս ճարտարօք ի նոյն ձև օրինակի նստուցանել և անուանել զուն առաւել քան զԱնահոք քաղաք, և զայլ ամենայն յիւր անուն՝ զառաւելն ի վերայ յաւելեալ» (Գիրք Բ, գլ Ժ):

Այստեղ մի խոչոր անաքրոնիզմ կա: Գիտենք Սերենոսից և այլուստ, որ Խոսրով I Անուշիրվան բյուզանդական հողից գաղթեցրեց ժողովուրդ և հիմնեց մի նոր քաղաք և կոչեց Վեհ-Անջատոր¹, այսինքն՝ Veh-az-Antos, «զակ քան Անտիոք»:

Մեր պատմագրի «Առաւել քան զԱնահոք» քաղաքը նույնն է, ինչ որ Վեհ-Անջատոր: Իսկ վերջինս հիմնված է 540 թվականին: Պատմագիրը շփոքել է Խոսրով I Խոսրով II-ի հետ և առաջինի գործը վերագրել երկրորդին:

¹ Սերենոս, Պատմութիւն ի Հերակլին, Ս. Պետերբուրգ, 1879, էջ 28:

Ակներև է, որ այսպիսի շփոքության հեղինակը չէր կարող ժամանակակից լինել Խոսրով Ռ Ապրվեզին և ոչ մանավանդ գրել 628 թվականին։ Ծփոքությունը կարելի է և պետք է մեկնել նրանով, որ հեղինակը, բնդիակառակն, շատ ուշ է, քան 628 թիվը։ ԺԱ զիսում նկարագրում է խազարաց արշավանքը «յամին երեսներորդի ուրերորդի», որ ամ էր տագնապի աղէտի սպանմանն Խոսրովու», այսինքն՝ 628 թվին։ Իրականին այս արշավանքը տեղի է ունեցել 626 թվին։ 628 թվին գրող հեղինակը այսպիսի սխալ չէր կարող գործել և երկու տարի հետություն ունեցող անցքը տեղափոխել իր գրության տարին։ Հետևաբար նա 628 թվի գրիչ չէ։

ԺԲ զիսի մեջ մի ուրիշ տեղ կոպիտ սխալ։ «Յամին երեսներորդի վեցերորդի Խոսրովու», ուրեմն՝ 626 թվին, Հերակլ կայսր խորհում է, «քէ զիարդ արդեօք կարասց բուժիլ յանհնարին արտանութենէն և ի նախատանցն», և հարաբերության մեջ է մանում խազարների հետ և նրանց կանչում օգնության։ Կատարյալ անհեթերություն է, 626 թվին սրբել տալ 628 թվին կրած նախատինքը։ Հեղինակը լավ չէ սերտել իր ձեռքի տակ զտնված նյութերը։ Խազարների արշավանքը տեղի ունեցավ 626 թվին, իսկ 628 թվին վերագրած արշավանքը իսկապես մի ուրիշ նկարագրությունն է նույն 626 թվի արշավանքի։ Մի դեպքը վերածելով երկուսի, հեղինակը գործել է ակամայից մի ուրիշ սխալ՝ կարծելով որ 626 թվին խազարները «ճանապարհ կալեալ ընդ աշխարհն Վրաց և Եգերացոց՝ հատին, անցին ընդ ծովն մեծ մինչև ի պալատն արքունի։ Եւ յանդինան լեալ մեծի կայսերն, հաստատեն առ միմեանս զերդմուն» (Թ, զլ. ԺԲ)։

Սակայն խազարները երբեք չեն գնացել բյուզանդական մայրաքաղաք բանակցելու կայսեր հետ։ Հերակլ կայսրն է, որ Եկավ Եգերացվոց աշխարհը և պաշարեց Տփղիսը։ Այս քաղաքի առջև տեղի ունեցավ տեսակցություն խազար քաջավորի՝ Զերու խաքանի հետ, որ է Զիերել Թեռփանես պատմից։ Կայսրը խոստանում էր տալ իր մատաղահաս հազիվ 17 տարեկան դրուստը, ի տրիտուր զինվորական օգնության, խազար իշխանին։ Եթե մեր պատմագիրը գրած լիներ 628 թվին, պետք է որ այսքան սխալ տեղեկություն չունենար օրվան եղելության մասին, մանավանդ որ խազարները իշմանով Շորա կամ Շողա պահակից Աղվանք, այստեղից էին գնացել Տփղիս ներկայանալու կայսեր։

Ավելորդ չէ հիշել նաև, որ ներածական զիսում (Թ) գործ է ածված Հայկական թվականությունը, որ մեր մատենագրության մեջ առաջին անգամ երևան է գալիս 684 թ. և սովորական է դասում միմիայն ութերորդ դարու վերջերից հետո¹։

¹ Հնագույն արձանագրությունն է Թալինի մայր նկեղեցու ՍԼԹ Թ.Հ. = 783։ Արիստոն վար-

Այս դիտողություններն ինքնին ապացույց են, որ մեր պատմագիրը ժամանակակից չէ անցրերին և ամեն պարագայի Վիրոյի դրվագը չէր կարող գրված լինել 628 թվին, հակառակ հայր Հացունու:

Պատվական հոր մոլորության աղբյուրն է Երկրորդ գրքի Թ-րդ ներածական գլխի սխալ ըմբռնումը: Գլխի վերնագիրն է. «Պատմութիւն յաղագս յարուցման ազգաց բարբարոսաց և պէսպէս տիեզերահեծ տագնապին որ եղաւ աշխարհաց»: Սա ընդհանուր վերնագիր է, որ վերաբերում է հետևյալ գլուխներին մինչև ԺԴ, թեև սրանցից յուրաքանչյուրն իր հատուկ վերնագիրն ևս ունի, ինչպես որ ԺԴ գլխի վերնագիրն ամփոփում է ոչ միայն ԺԴ, այլև հետևյալ գլուխները մինչև ԺԶ, հակառակ որ իրենց հատուկ վերնագիրն ունին: Թ գլխի վերնագիրը վերաբերում է իսկապես Թ-ից մինչև ԺԶ գլուխների այս երկու հատվածներին: Ծիշա այդպես Բ գրքի ԻԹ գլխի վերնագիրն ի նկատի ունի ԻԹ-ից մինչև Լ Գ գլուխները, որովհետև այնտեղ նշանակված է «զիւտ սրբոյ Խաչին որ ի Գիսն», իսկ այդ գլուխտի մասին խոսվում է Լ Գ գլխում:

Հակառակ վերնագրին, Թ գլուխը տագնապի մասին չէ խոսում, այլ մի տեսակ ներածություն է: Նախքան անցնել տագնապի պատմության, մեր պատմագիրը անձնատուր է լինում տիսուր խորհրդածության և գաչում է. «Ո՛վ սրանչելի պատմութեանս, զոր հանդերձեալ են հնչեցուցանել ի լսելիս տիեզերաց մօտաւորաց և հետաւորաց». և շարունակում է արծարծել այս նյութը: Նրան թվում է, որ տիեզերական պատմությունը չգիտե նման տագնապ, որ վիճակվեց Աղվանից աշխարհին, ո՛չ Սուրբ Գիրքը, ո՛չ արտաքին պատմագիրները: Կարծես թե Փրկչի մարգարեւորյունն էր, որ կատարվեց թե «լսելոց էր պատերազմուն և համբաւս պատերազմաց և լինել սովոր յաճախութիւն և սուրբ և սասանութիւնը»¹: Հանկարծ սրավկում է իր անրջանքից. «և արդ քանզի ընկդմեցան միտք իմ և զրադեցան խորհուրդը իմ ի տիեզերական հարուածոց և մոռացայ զկարգ քանին, որ հանդերձեալն էր արկանել իիմն, և սկիզբն առնել ժամանակաց և անցից, որք անցին ընդ աշխարհս Աղվանից, ըստ քանի մարգարէին եթէ՝ «մոռացայ ուտել զիաց իմ ի

դապետի կարծ արձանագրությունը Անի՝ «շինեցի զեկեղեցիս զայս ի բուականութեան ՀԱ.» վիճելի է. արյոյոք Հայոց պիտի կարդալ, թե 71=622: Սի դեպքում արձանագրությունը պիտք է թերի համարն մյուս դեպքում խնդրական է մնում, թե ինչու չէ նշանակած (Հայոց) ՀԱ: Մատենագիրներից առաջին անգամ Ալոնի մոտ է համդիպում Հայկական թվականությունը, Արծրունի եղայրների նահատակության տարին՝ ԱԼ.Գ. =784 (ավելի ճիշտ ԱԼ.Դ.): Մենք կարծում ենք, որ «Կայսերաց պատմութեան» (5) վերջ հիշատակած, ԱԼ.Դ.=685 հնագույն գործածությունն է:

¹ Սատր., ԻԴ, 2:

ճայնէ հեծութեան իմոյ¹», սակայն և այժմ առ անգամ մի բողեալ զահ և զերկիդ, որ դեռ զմենու (կարդա՝ զմիտս²) ունի, ի նոյն կարգն դարձցուք»:

Արդ, հայր Հացունի այնպես է հասկացել այս տողերը, որպես թի հեղինակն ականատես է եղել տագնապին, կրել բոլոր ծանրությունն ու նեղությունը և սկսել գրել իր պատմական գործը սկզբից ևեր, գրել «այդ նեղության մեջ իսկ, ոչ թե կանխավ»:

Եթե հեղինակի միտքն այդ լիներ, պետք էր սպասել, որ այդ մասին խոսեր իր ձեռնարկության սկզբին և ոչ թե միջին: Հետո, հայր Հացունի անտեսել է «մոռացայ զկարգ բանին» կարևոր խոսքերը, որ բոլորովին այլ իմաստ են տալիս ամբողջ պարբերությամ: «Պատմագիրը գրել, հասցը ել է իր գործը մինչև Ք գրքի Ը գլուխը և պիտի անցնե «տիեզերահոծ տագնապի» պատմության հետևյալ Թ զլիսից: Սակայն փոխանակ անմիջապես նյութին անցնելու, հեղինակի միաքը տարվում է, ընկնում վհաս մտածմունքների մեջ, թե ի՞նչ ահավոր, չտեսնված ու չսկված, պատմություն է, որ պիտի անն. «միտքը կլանվում է, խոհերը շփոթվում» այս սոսկալի անցքերից և հարվածներից, ոչ որպես ականատես, այլ իրրև պատմող, ուստի և պահ մի մոռանում է «զկարգ բանին», այսինքն՝ շեղվում է նյութից: Սակայն որքան և ընկճված ծանր մտքերից, պետք է սրավիկել և «Փ նոյն կարգ դառնալ», այսինքն՝ շարունակել պատմության թերը, որ ընդհատած էր իր խորհրդածության հետևանքով:

Եվ խոստանում է պատմել ոչ միայն թշնամիների հարվածները, այլև նրանց պարտությունը, թե ինչպես «մարդասէր աշն Աստուծոյ» հաղթեց և թշնամիներն «անկան տապաստ առաջի աշաց մերոց»:

Հաջորդ Ժ զլիսից սկսած մինչև Ժ Ձ, մեր պատմագիրը նկարագրում է տագնապալից շրջան խազարների արշավանքի պատճառով և վերջին գրլիում պատմում է թշնամու պարտությունը, թե ինչպես հրաշքով թշնամին իր պատիժը կրեց: Զերու խազանը սպանվեց յուրայիններից այն միջոցին, երբ նրա որդին, Չորպան-Թարխան արյունաբրու զորավարի առաջնորդությամբ, ասպատակում էր Աղվանը: Խաքանը, դեռ չսպանված, ընտանեկան գժտությունները ծագելուն պես, հետ կանչեց իր որդուն և զորավարին:

Այս առքիվ մեր հեղինակը նորեն ընկնում է խորհրդածության մեջ. «Եւ յուզին միտք իմ գրազում ճառօք ածել օրինակս. միքէ՝ առաւել իցն քան զբնկղմիլ Փարաւոնի» և կամ Ամաղեկի պարտությունը, Գեղեռնի և Հետուի հաջողությունները և կամ ասորեստանցիներին հասած պատիժը: Փոքրիկ

¹ Սաղմ., ՇԱ, Զ:

² Այս սրբագրությունը պատկանում է Ս.Պարոնյան վարդապետին (6), իր ձեռքով նշանակած Կաղանկատվացու իր օրինակի լուսանցքում:

շեղումից հետո վերսկսում է իր պատմությունը, ասելով՝ «Այլ մեք ի նոյն դարձուր ի կարգ բանիցն», և ավարտում դրվագը արծանագրելով արքայորդու և իր զորավարի քաշվիլը Աղվանքից, համաձայն խաքանից ստացած պատվերին: Հեղինակի «մտքի յուզումը» այսաեղ նույն կարգի արտահայտություն է, ինչ որ նախարանի մեջ «մտքի ընկդմումը», և չեն նշանակում, թե պատմագիրն ականատես է տագնապի մեջ իսկ, «ոչ թէ կանխաւ», 628 թվին: Նախարանի ակնարկը «անկան տապաստ առաջի աշաց մերոց» վերաբերում է խաքանի անսպասելի վախճանին, որ տեղի ունեցավ մեր հեղինակի հաշվով Կավատի քագավորությունից երկու տարի հետո՝ «Յերկրորդ ամի Արաւաշրի» (Բ, գլ. ԾԶ), 629-630 թվին: Ուրեմն, եթե Հացունու պես մտածենք, պատմագիրը պետք է, որ սկսած լինի իր գործը ամեն պարագային ոչ 628 թվի տագնապի մեջ, այլ առնվազն երկու տարուց հետո, երբ «ահ և երկիւղ» անցել էին: Հեղինակի զգացած «ահ և երկիւղը» գրողի զգացում է և ոչ տագնապն իրապես ապրողի սարսուու:

Ա գրքի մեջ զլ. ԺԱ թերված է Գյուտ եպիսկոպոսի նամակը Վաչեին: Անվալեր գրվածք է, քավականին անձաշակ: Գյուտ ուզում է նկարագրել Վաշն քագավորի առաքինությունը, բայց սոսկում է այդ մտքից: «Ան անկան ինձ, - զուզում է նա, - մեծ և ահազին և բարձրազոյն քան զերկինս երկնից և խորամուխ լինել երկնչիմ, եթէ գուցէ ընկդմիցիմ, որպէս Պետրոս Առաքեալ ի ծով անդամային» վերջապես հաղթահարում է ահն ու երկյուղ: «Արդ ահա յորմէ երկուցեալս էի ի ձեռս սիրոյ մօտիմ և սկսանիմ ուստի արժանն է սկսանեւ»: Ստորև բացատրում է. «Այս է, որ զահի հարեալ էի ի սկզբանէ պատմութեանս, որ վեր քան զրան գտանի»:

Այդամսի դրության մեջ է զգում և մեր պատմագիրը, երբ պատրաստվում է գրել ոչ թէ մի առաքինի կյանք, այլ «տաինզերական տագնապ»-ը: Սկսում է հուզմունքով և վերջացնում նույն զգացումով, որպէս պատմիչ, կրկնում ենք, և ոչ ականատես:

Ներածական Թօ զիսի մեջ պատմագիրը խոստանում է գրել մեծ «տագնապը»-ը, բայց հարկավոր է համարում սկսել նախընթաց անցքերից, ասելով. «Ե՛ զի անցեալ ժամանակն յետո կոյս զիրն պահանջէ ի մէնջ պատմել, սկսայց յառաջին տասնեւոր նահանջէն յայտնութեան Տեառն մերոյ Ֆիսուսի Ջրիստոսի, մեհեկանի ամսոյ, յերեսուն և իինգ ամէն Խոսրովու Որմզդեան արքայից արքայի, որ եղէ»:

Խոսրովի 35-րդ տարին է (590+35)=625, որին համաձայն է և մյուս թվականը, 18 նահանջ՝ հաշված մեհեկանի ամսի Հայտնությունից: Հայկական թվականը սկսվում է 552 թվից, երբ նավասարդի մեկը =11 հուլիսի, և հետևաբար մեհեկանի 1=556 թ. հունվարի 7: Այս է Հայտնության մեհեկանը, որից հաշվելով 18 նահանջ (4x18=) 72 տարի, կստացվի (553+72) 625 թ.:

Պատմագիրն ուրեմն պիտի սկսն իր պատմությունը 625 թվից: Հաջորդ Ժ գլխի Վերնագիրը՝ «Յառաջին տասնեւորն նահանջէն սկզբն պատմողաբար» հաստատում է նույն խոստումը՝ սկսել առաջին <ամեր> հետ 72 տարվո, ուրեմն 625 թվից հետո:

Սակայն, հակառակ խոստման, պատմագիրը սկսում է ոչ թե 625 թվից, այլ 614 թվից, հիշատակում է Երուսաղեմի առումը և խաչակայտի գերությունը, որ անդի ունեցավ 614 թվին, Հերակլ կայսրի առաջին արշավանքը 622 թվին, հարձակումը Ատրպատականի վերա և առաջանալը մինչև Գայշ ավան քաղաքը, պարսից թագավորների ամարանոցը¹: Ատրպատական մոտավ կայսրը, ըստ Թեոփիանեսի, 20 ապրիլի 623 թվին² և այնտեղից վերադարձավ ճմերելու Աղվանք: Կաղանկատվացին հիշում է, որ պարսից զորավարը Շահրապաղական եկավ Հերակլի դեմ: Թեոփիանեսի ասելով, Սարարդական զորավարը, որ նույն Շահրապաղականն է (և ոչ Շահրատպաղական, ինչպես տպված է), հիրավի, եկավ Հերակլի դեմ գարնան 624 թվին: Մեր պատմագիրը գիտե, որ «միւս զօրավարը» եկավ «ի Հռոմայ», այսինքն՝ Հռոմոց երկրից: Այս զորավարը Խորեանն էր, որը կոչվում էր նաև Շահրպարագ և Ո-ազմիրզան:

Հետևյալ ԺԱ գլխում պատմագիրն անցնում է խազարաց արշավին 628 թվին: Խոսրով լսելով, որ խազարները ասպատակում են երկիրը Հերակլի դրդմամբ, մարդ է դրկում հանդիմանելու, եթե ճրանց ունի էր պետք, ինքն ավելի մեծ նվերներ կարող էր տալ, քան ստացել են կայսրից և սպառնաց հետ կանչել իր քաջամարտիկ զորավարներին, Շահր-Վարագ, Շահեն և Ջորտարական³, որ ավերում են կայսերական հողերը և ճրանց ուղղել խազարների դեմ: Խազարները իշան Աղվանք, ըստ Թեոփիանեսի, հարձակվեցին Ատրպատականի վերա, և վերադարձին զնացին պաշարելու Տփդիս քաղաքը: Կայսրը եկավ զորքով օգնության: Ամեն միջոց գործ դրին քաղաքի դեմ, բայց չկարողացան գրավել: Եկավ Շահր-Վարագ և պաշարողները սահպած հեռացան:

¹ Տպագիրն ունի Գայշավան: Պետք է զատ գրել Գայշ ավան: Պարսից արքաների ամառանց Ատրպատականի Գանձակ քաղաքն էր, որ թնակ Թավրիզ չէ, այլ այժմյան Թախտ-ի-Սուլեյման: Արաբները կոչում են Շիզ, և վկայում են, որ հին ձևն է Զիս, որ իրքն թե Գազնա (= Գանձակ) արարական արտասանություն է: Մեզ թվում է, որ Գայշ նույնն է այս Զիս-ի հետ, որի պարսկական ձևը պետք է լիներ Գես, Գայս: Այսեղ էր գտնվում Ատրվշնասպ հռչակավոր իրատը, որ համարվում էր պատերազմական հովանավոր և թագավորները ուխտ էին զալիս և հաջողություն խնդրում պատերազմ գնալիս:

² Theophanis Chronographia, ed. Bonn, 1839, p. 474.

³ Տպագիրն ունի Ջրտակարին: Սրբագրելի է Ջրտարական՝ համաձայն Թեոփիանեսի Kar-daragan-ի:

Հերակլ առաջարկեց Զերու խաքանին վերադառնալ իր տեղը, քանի որ լեռնականները սովոր չեն հարավային շոգերի, և զալ հետևյալ տարին ավելի հովասուն եղանակի:

Տփղիսի բնակիչները սկսեցին ծաղրել Հոնաց (Խազարաց) քագավորին, ցուցադրեցին պարիսպների վերա նրա ծաղրանկարը՝ գծած մի մեծ դրումի վերա: Անարգեցին նաև «զմիւ քազաւորն», այսինքն՝ Հերակլին, անվանելով նրան «պիղծ և արուազեղծ» (Բ, զլ. ԺԱԱ¹):

Այս բոլորը ճշմարիտ է ընդհանուր առմամբ, սխալ է միայն տարեթիվը: Տեսարանը տեղի ունեցավ 626 թվին և ոչ 628 թվին: Գրչի վրիպակ չէ, որովհետև ասված է՝ «որ ամ էր տագնապի աղետի սպանման Խոսրովու»: Խոսրով սպանվեց 628 թվի փետրվարի 24:

Պատմագիրը ծրագրել էր պատմել 625 թվին հաջորդած անցքերը: Ժ և ԺԱ գրումները շեղում են ծրագրից: ԺԲ գլխից է սկսվում ծրագրյալը: Այստեղ, 626 թվի տակ, պատմում է, թե ինչպես կայսրը դիմեց խազարների խաքանին, որկերով նրա մոտ բանակցության Անդրեաս անունով պաշտոնյան: Խաքանը համաձայնեց և զորքով եկավ կայսեր մոտ:

Անդրեասն հիշել ենք վերև, որ մեր պատմագիրը կարծում է սխալմամբ, որ խաքան գնացել է մայրաքաղաք տեսնելու կայսեր, այնինչ հանդիպումը տեղի է ունեցել Տփղիսի մոտ: Հերակլ կայսրը քողեց Կ. Պոլիս 623 թվին և մնաց պատերազմի դաշտերում մինչև 628 թվիը՝ Խոսրովի խորտակումն և սպանությունը: 625 թվին Հայաստան էր, երբ խուս տվակ պարսիկ զորավարներից և գրեք փախակ դեպի Ամիդ և այնտեղից Սերաստիա ուր և ճմեռեց: Գարնան 626 թվի շարժվեց դեպի Վրաստան, պաշարեց Տփղիսը: Այդ միջոցին հասակ խաքանը զորքով: Թեոփանեսի և Նիկեփոր պատրիարքի ասելով, ընդունելությունը մեծ էր. կայսրը շռայից ամեն ուշադրություն, հանեց քագն իր գլխից և դրակ խաքանի գլխին, սարքեց մեծ ճաշկերույթ, և ճաշից հետո բոլոր ոսկի սպասները նվիրեց խազար իշխանին: Եվ ինչ որ անսպասելի էր, կայսրը խոստացավ տալ իր դուստրը Եվդոկիա քարքարոս հերանոսին կնության՝ փոխան զինակցության: Քարեթախտաբար խաքանի

¹ «Վրաց տարեգիրը» (M. Brosset, Histoire de la Géorgie, t. I, SPb., 1842, p. 226) և զիտե ձաղանքի տեսարանը, թեև տարբեր գույնով: Հերակլի հասցեին գոշած են՝ «մորուրդ այծի, վիզո՞ւ այծամի»: Խաքանի ինքնությունը նոռացված է և Զերու հանդես է զայիս որպես մի վրացի իշխան, զինակից Հերակլի: Խաքանը կոչվում էր, ըստ Թեոփանեսի, Ziesbel, ըստ Սերենոսի՝ Շնմբուխ (էջ 66):

մահը փրկեց մատաղահաս իշխանութուն անարգ վիճակից: Երևում է, որ Հերակլ չէր կարող պարծենալ իր զենքի հաջողությամբ, և մինչև 626 տարին առավելությունը պարսից կողմն էր:

Խաքանը զորք բռնեց Հերակլին և ինքը վերադարձավ: Մեր պատմազրի տեղեկությամբ, խաքանը զորք դրկեց 627 թվին իր եղբորորդու առաջնորդությամբ, «որոյ ի պատի իշխանութեանն իրեանց Ծար անուն կարդային»: Ծար հատուկ անուն չէ, այլ տիտղոս, *ishâd* կամ *al-shad*, ըստ արար հեղինակների:

Ծար մտավ Աղվանք և Ասրպատական, պատգամ դրկեց Խոսրովին, պահանջելով որ հետ քաշն իր զորքերը կայսերական հողերից և վերադարձն խաչափայտը: Հակառակ դեպքում, սպառնաց մնժամեծ չարիքներ հասցեն: Խոսրով ծածկելով իր զայրույթը պատասխանեց, ցավ հայտնելով, որ «իր եղայր Զերու խաքան», խախտելով իին քարեկանությունը, խաքանի «իր ծառա հռովմայեցու» խոստումներից: «Տուրկանն դարձաւ յաշխարհ իր»: Տուրկան հատուկ անուն չէ, այլ զավառական քառ և նշանակում է պատգամավոր (հմնտ՝ ուզնկան):

Խաքանի և Խոսրովի այս քանակցությունը գրեթե նույնն է, ինչ որ նախորդ գլխում տեսանք: Խոսրով դրկեց խաքանի դեմ Ռոնվեհ զորավարին¹: Պարսից զորքը մեծ ջարդ կրեց 627 թվի դեկտեմբեր 12, որից հետո սկսվեցին խլոտումներ պարսից արքումիջում: Խոսրով զահընկեց եղալ ի նպաստ իր որդու Կավատի:

ԺԳ գլուխը տալիս է Խոսրովի սպանության մանրամասնությունները: Ուշադրության արժանի է հեղինակի համակրությունը հանդեպ Կավատի, «որ էր քարեխորհ, ողորմած առ ամենայն աշխարհս և առ ծառայս իր»: Նա արձակեց քանատից կալանավորներին: Ազատ արձակեց և Վիրո կարողիկունին, որին նվիրված է հետևյալ ԺԳ գլուխը:

Վիրո կարողիկոսը, Աղվանից իշխանների ապստամբության միջոցին, «փախստեայ անկաներ ի դրուն արքունի» և արժանանալով քազուին հովանակորության, փրկեց մահից: Բայց մնաց կալանավոր պարսից դրան, շարունակելով ստանալ անարգել «զիս իշխանութեան արոռոյ»:

Ազատվեց արգելարանից շնորհիվ Կավատի, ուրեմն 628 թվի փետրվարի 24-ից հետո, եկավ հայրենիք, կարուտակեց «համբուրեց եկեղեցիների դրսերն ու հատակները», և հազիվ սփոփված իր երկարատև վշտից, նոր աղե-

¹ Ռոնվեհ, Սերեսով մոտ Ռոնվեհան (էջ 94, ոչ Ռոն Վեհան: Էջ 79՝ Շոռն Վեհան, կարդալ Ռոնվեհան), Թեոփանտսի մոտ *Razates*, որ աղավաղված է: Ռոնվեհ պարքն ձևն է պարսկերներ՝ Ռոնվեհ, որ նշանակում է քառացի «զավօրյա», այսինքն՝ քարերախտ:

տի մեջ ընկավ։ Զերու խաքանն իր որդու Շաքի հետ նորեն երևաց Աղվանք և զնաց պաշարեց մի անգամ ևս Տփոխսը։ Երկու ամիս նեղելով քաղաքը, վերջապես տիրացավ նրան, սպանեց պարսիկ կառավարչին և մի վրացի իշխանի, նախապես հանեց նրանց աշքերը, «փոխանակ զի կոյր նկարեցին զպատկեր նորա»։ Ակնարկ է վերև հիշված ձաղանքին։

Խաքանը բողեց երկրում իր որդուն և ինքը վերադարձավ։ Սա պատճամ է դրկում պարսիկ մարզպանին և Վիրու կարողիկոսին զալ հնազանդվել իր իշխանության։ Վիրու տատանվում էր, մանավանդ որ մարզպանը փախել էր Պարսկաստան, վախենում էր, որ պարսիկները նորեն իրեն պատժեն, եթե Շաքի կողմն անցնի։ Ծորովուրդը ապաստանեց ամուր տեղերը։ Վիրու ևս քաշվեց Արցախի լեռները։ Դրոքյունը շատ ծանր էր. քշնամու սարսափը և մյուս կողմեն սովոր հարկադրում էր մի հնար գտնել դուրս զալու անորոշ վիճակից։ Չարաքերդ ամբոցում խորհուրդ արակ երկրի մեծամեծների հետ, ուր որոշվեց, որ կարողիկոսը գնա անձամբ ներկայանալու խազար իշխանին։ Շաքի բանակը Պարտավ քաղաքի մոտ էր։ Մեծ նվերներով Վիրու ներկայացավ նրան, հաջողեց ամորել զազանին և ազատել գերիներին¹։

Ժե զլուխը կրում է Վիրոյի ինքնածեն ստորագրությունը, ուր նկարագրում է սովոր և սոսկալի ժանախտը։

ԺԶ զլուխն պատճում է, թե խաքանը դրկեց իր որդուն՝ Շաքին, զորավար Չորպան-Թարխսանի առաջնորդությամբ հավաքելու հարկերը, որ տալիս էին աղվանցիք պարսիկներին։ Շահր-Վարազ մի գունդ դրկեց նրանց դեմ, բայց անհաջող։ Խազարները հաղթեցին և վճռեցին ճեռք դնել նաև Հայոց երկրի վրա։ Այս միջոցին լուր եկավ խաքանից, որ ընտանեկան կոհիվներ կան և Շաքը պետք է անմիջապես վերադառնար։ Հետաքրքրական է Շահր-Վարազի ճառը կամ հրապարակախոսությունը, ինչպես պատմագիրն է արտահայտվում, ուղղված իր զորքերին, ուր ակնարկում է, թե կարող է կտրել «զառափակ» Սասանականին։ և ինքը բազավորել։ Հիշում է պարծանքով, որ ինքն էր, որ վանեց «զորդին չոռսելայ», այսիքն՝ կայսեր, և այժմ կարող է փշրել հյուսիսականներին։ «Եւ զիա՞ռ ոչ փրկեաց զնոսա դիեցիկն իւրեանց, յոր յուսացեամ էին խաղալիկ ի ճեռին և զգուիկն (և ոչ թե «զգուին», ինչպես տպված է) ի զիրկս, որպէս մանուկ ընդունի իւրեանց»։

¹ Կարողիկոսին օգնեցին բաքցրած զերիներին որոնելու խաքանի կողմեն նշանակված մարդիկ՝ «արս յայտնիս զոր քնիմս անուանեն»։ Էնդամած բառը, որքան մեզ հայտնի է, առանց մեկնության է։ Մեզ բվում է, որ խազար բառ է և պաշտոնության կոչում։ Ավարա խաքանի մի ներկայացուցիչը Խերսոն բաղարում կոչվում էր *toundounos*, Հուստինիանու II-ի օրով 710 թվին, ըստ Թեոփանեսի (էջ 579)։ Մեզ բվում է, որ նույն բառն է, ինչ որ հայացրած քննյուն, փոխանակ ք(ու)նդուն-ի։

Նիկեփոր պատրիարքը պատմում է, որ Ձերու խաքանը կայսեր ներկայացրեց, 626 թվի տեսակցության միջոցին, իր որդուն, որ շատ մատաղ էր. և կայսրն առավ նրան իր ծնկների վերա և փայլայեց: Թվում է, թե մեր պատմագիրը զիտե այս դեպքը, որին ակնարկում է Ծահր-Վարազի բերանով: Խաքանի որդին Ծաքն էր, և նրա հասցեին է ուղղված Ծահր-Վարազ խոսքերը, թե ի՞նչ օգուտ տվակ կայսեր իր դիեցիկը (ծծկեր երեխան - Պ. Հ.), որին գգվում էր որպես իր ընդունի մանուկ:

Մեր պատմագիրը զիտե, որ արքայորդին մանուկ էր, ուստի գրում է՝ «Թողեալ զօրս պատերազմողս ի ճեռու որդույն իւրոյ Ծաքայ հանդերձ դաստիարակօր» (Բ, գլ. ԺԴ):

Գիտե նաև, որ Ծահր-Վարազ քաջավորել է: Կավատ մեռավ 5 ամսից հետո (ըստ Սեբեոսի¹ 6), ուրեմն քաջավորեց 628 թվի փետրվարի 24-ից մինչև օգոստոս: Նրա հաջորդ Արտաշեր, ըստ Թեոփանեսի², իշխեց միայն յոթ ամիս, քայլ Սիրայել Սոտրի տալիս է նրան մի տարի և տասն ամիս³: Մեր պատմագիրն ևս, քվում է, նույն տեղեկությունն ունի: Արտաշրից հետո Ծահր-Վարազ գրավեց զահը, թեև երկար չվայելեց և սպանվեց հազիկ երկու ամիս քաջավորելուց հետո:

Ծահր-Վարազի «հրապարակախօսութիւնը» Կավատի օրով էր, ուրեմն 628 թվին, երբ նա տակալին չէր որոճում փառասիրական ճգումներ: Պատմագիրը, անշուշտ, հետան քվով է նրա բերանը դնում, թե կարող է վերջ տալ Սասանյան տան և ինքը քաջավորել:

Այսպես, քննած դրվագի, այսինքն՝ երկրորդ գրքի Թ-ԺԶ գլուխների, իիմք միանգամայն պատմական է: Ընտիր տեղեկությունները սակայն ազատ չեն ինչ-ինչ թերություններից: Կան հակաժամանակյա կետեր, կան շփորություններ: Ակներն է, որ հեղինակը օգտվել է վստահելի աղբյուրներից և թերությունները, թերևս, վերագրելի են իրեն:

Այն կարծիքն էինք հայտնել, որ բուն աղբյուրը հավանորեն Վիրո կարողիկոսի Հիշատակարանն է: Վենետիկի բանասերը ծառացել է և այս ենթադրության դեմ այն հիմամբ, որ Վիրո չէր կարող իրեն մասին գրել «այր հանճարեղ և իմաստուն»: Առարկությունն պարզամիտ է: Օգտվել չի նշանակում արտագրել և մեր մտքից հետու էր Վիրոյի գրության պատճեն համարել ինչ որ մեզ ավանդում է Կաղանկատվացին:

¹ Սեբեոս, էջ 20:

² Theophanes, p. 504.

³ Michel le Syrien, Chronique, Editée pour la premiere fois et traduite en français par J.-B. Chabot, t. II, Paris, 1901, p. 410.

Մենք մնում ենք մեր կարծիքին: Վիրոյի մի Հիշատակարանը հասել է մեզ Կաղանկատվացու ընդօրինակությամբ. «Ես Վիրոյ՝ Աղվանից և Լիմաց և Չողայ կարողիկոս քողում ասել» և այլն (Բ, գլ. ԺԵ): Այստեղ Վիրո նկարագրում է սոսկալի սովոր և ժամտ ցավը, որպես հետևանք պատերազմների: Վերնագրի մեջ հիշված է և «զերութիւն», բայց այս մասին ոչինչ չկա բնագրում: Հավանորեն Հիշատակարանը թերի է: Վիրո զիսավոր դերակատարն էր խաքանի արշավանքների միջոցին, անձանք զնաց նորա մոտ և թերևացրեց երկրի դրությունը: Հնարավո՞ր է, որ նա գրիչ առնե ձեռք ճառելու սովին և հիվանդության մասին, առանց խոսելու իր առաքելության վրա: Ի՞նչ առթիվ այստի գրած լիներ երեք գրլավարների մասին, ինչպես ինքն է արտահայտում՝ «սովն և սուրն և մահն», եթե ոչ խազարների արշավանքների և իր կատարած փրկարար դերի:

Այս դրվագի մեջ Կավատ ներկայացրած է համակրելի գծերով, մինչդեռ արյունաբրու մնեն էլ նա էր, որ սպանեց ոչ միայն հորը, այլև բոլոր եղբայրներին, թվով 40: Սակայն Վիրոյի համար Կավատ մեծ քարերար էր, «ողորմած», որպես պատճառ իր ազատության: Կաղանկատվացու աղբյուրն այս կետում Վիրոյի ենքաղյոյալ գրությունն է:

Տեսանք, որ մեր պատմագիրը խոստանում է սկսել 625 թվից, բայց սկսում է 614 թվից: Մեզ թվում է, որ խոստումն առնված է Վիրոյի Հիշատակարանից: Վիրոյի նպատակն է եղել պատմել ինչ որ ինքն է կատարել 628 թվին խաքանի մոտ, և բնականորեն պետք է տեսել խոսել խազարների առաջին արշավանքի մասին, և սկսել ուրեմն 626 թվից:

Իսկ մեր պատմագիրն իր կողմից ավելացրել է Ժ և ԺԱ գլուխները, որ ծրագրից դուրս են: Այսպես միայն կարելի է մեկնել խոստումի և գործի մեջ եղած անհետևողականությունը:

Ա գրի ԺԸ գլուխը քաղված է Եղիշեից, բայց մեր պատմագիրն ավելացրել է Վաշեի անունը, որ անձաներ է Եղիշեին և Ղազարին: Երկրորդ գրի Գ գլուխը Կորյունից է, բայց վերջին կտորը՝ Խորենացուց: Հետևապես և Վիրոյի Հիշատակարանից քաղած տեղեկություններին կարող էր կցել ուրիշները¹:

Զարմանալի պիտի չըկե, որ [Կաղանկատվացին] Վիրոյին չէ հիշում որպես աղբյուր: Հիշյալ քաղվածների առթիվ ևս չեն հիշատակվում ո՛չ Եղիշե և ո՛չ Կորյուն: Բ գրի ԻՄ գլուխը Խսրայելի մասին այլ աղբյուր չունի, քան Հովելի նամակը (գլ. Լ) նույն նյութի վերաբերյալ: Ինքը պատմագիրը՝ այնպես է պատմում, կարծես անկախ է Հովելից, սակայն բավական է համեմատել՝

¹ Կարծում ենք, որ նախարանի մեջ նահանջների հաշիվը և Հայկական թվականը ևս մեր հեղինակի գիտուն կցվածքն է: Հաջորդ գլուխներում ժամանակն որոշվում է Խոսրովի և Արտաշրի քագավորության տարիներով:

համոզվելու, որ փաստացի մասն այնտեղից է առնված, միայն գրական համեմն է իրենը: Հովելի նամակը բռնում է երեք էջ, իսկ պատմագիրը նյութը ընդարձակել է գրական քարմատարներով մինչև կրկնակի ծավալը: Հավանորեն նոյն կերպով է վարվել և Վիրոյի Հիշատակարանի հետ: Հայր Հացունի նկատում է, որ որպես Հիշատակարան՝ շատ երկար է: Անշուշտ: Սակայն մեր առաջ Վիրոյի բնագիրը չէ, այլ մի շարադրություն՝ հիմնված Վիրոյի տեղեկությունների վերա:

ԺԵ զյուում, որ կրում է Վիրոյի անունը, ուշագրավ է հետևյալ տեղը. «Այլ օրինակ մերոց փորձութեանց ոչ կարենք գտանել, բայց միայն զաւերն Եղուսադէմի ի Վեսպասիանոս և ի Տիտոսէ»:

Այս շունչը զգալի է և ԺԵ զյուի բացագանչության մեջ, «ո՛վ սրանչելի պատմութեանս..., որում ո՛չ համեմատ ո՛չ դարուցն առաջնոց նշանագիրը» և այլն, ինչպես և ԺԶ զյուի համանմատ համեմատության մեջ. «Մի՞քև առաւել իցեն քան զընկդմին Փարաւոնի» և այլն:

Ուշագրավ են նաև Վիրոյի խոսքերը՝ ուղղված Զարաքերդի ժողովական-ներին. «Արք եղաքք, դուք ինքնին զիտեք զիարուածս մեծամեծս, զահ և զրոդումն անյագ և անողորմ սրոյն, որ վասն մեղաց մերոց առաքեցաւ մեզ և ընկդմեաց յանկարծակի զանձինս մեր» (զլ. ԺԴ):

Այս խոսքերը իշխեցնում են նախարանի այն տողերը, որ քննեցինք վերև, գուցեւ և ազդել են տողերի հեղինակի վերա, եքս իրոք Վիրոյի Հիշատակարանից են առնված և ո՛չ թե մեր պատմագիր թելադրություն է:

Խազար իշխանին ներկայանալու տեսարանը նկարագրված է ականատեսի գրչով և կարծում ենք արտագրված է Վիրոյի Հիշատակարանից: Պատմագիրը փոխել է միայն առաջին դեմքը երրորդի, պահելով պատահարը սկզբի «տեսաը», եքս միայն սրբագրելու չէ «տեսան»: Այնուհետև ամեն տեղ երրորդ դեմքով է պատմում, ինչպես՝ «և իբրև մուծին զնոսա»..., «և փոխեալ ի նոցանէ»..., «նստել նոցա»..., «փջուցին զնոսա» և այլն: Մի տեղ կարդացվում է՝ «զընծայ... բարձեալ ի բազկաց մերոց»: Սխալ ընթերցում է և անհմաստ: Վիրո բերել եր ընծաները՝ դարսած «կահավարից և սայլից» վերա, երբ մտնում են իշխանի մոտ, ընծաները առան բազուկների վերա, և հետո «փոխեալ ի նոցանէ զօժիտս ի բազուկս իրեանց», այսինքն՝ ընդունում են ընծաները և միայն կարողիկոսին ներկայացնում իշխանին: «Քարձեալ ի բազկաց մերոց» սխալ է. պետք է կարդալ՝ «քարձեալ ի բազկաց վերայ»: Կաղանկատակացու այժմյան երատարակությունը՝ Պարիզի, թե Սոսոկ-Վայի (7), վխտում է նման սխալ ընթերցումներով: